

KORUNK

MEGKÖZELÍTÉSEK • SZÖVEGEK
ÉRTELME • A KÖZVETLENSÉG
ÚJ VILÁGA • A KOMMUNIKÁ-
CIÓ MÓDOZATAI (FIATAL KÖL-
TŐK VERSEIBŐL) • FORRÁS-
JELENSÉGEK • A MENTALITÁS
HATALMA • ÚJ ÉLMÉNYEK –
RÉGI EMLÉKEK • A KÜLDETÉS
STÁCIÓI • AZ EMBER KARL
JASPERS FILOZÓFIÁJÁBAN •
AZ IDEOLÓGIAI PÁRBESZÉDEK
ÍRATLAN TÖRVÉNYEI • BAJOR
ANDOR: GONDOK DOKTORA •

1977 • 6

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXVI. ÉVFOLYAM, 6. SZÁM • 1977. JÚNIUS

• • • Hármaskor ünnep 433

ARADI JÓZSEF • Megközelítések 435

MOLNÁR GUSZTÁV • Szövegek értelme 439

EGYED PÉTER • A közvetlenség új világa 443

DANKANITS ADÁM • A mentalitás hatalma 451

GAGYI JÓZSEF • A paraszti hiedelemvilág bomlása 457

• • • A kommunikáció módozatai (Ferencz S. István, Cselényi Béla, Somosdi Veress Károly, Beke Mihály, Pataki István, Boér Géza, Hunyadi Mátyás, Veress Gerzson és Gittai István versei) 460

ANGI ISTVÁN • Az ideológiai párbeszéd íratlan törvényei 464

BAJOR ANDOR • Gondok doktora 470

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN • A messzeringó... (vers) 470

GÁLL ERNŐ • Új élmények — régi emlékek 472

KADÁR JÁNOS • Ennyi? A javíthatatlan, Kíváncsiság (versek) 480

JEGYZETEK

TÓTH LÁSZLÓ • A küldetés stációi 481

KATONA ADÁM • Fémbe kalapált líra 482

RITOÓK JÁNOS • Tűnődés egy könyv olvasása közben 483

FÓRUM

BRETTNER GYÖRGY • Bevezetések és kísérletek recenziója II. 485

NEMZETKÖZI ÉLET

FARKAS SÁNDOR • Közgazdászszemmel Algériában 492

SZEMLE

MÓZES ATTILA • Forrás-jelenségek 495

V. KIRÁLY ISTVÁN • Az ember Karl Jaspers filozófiájában 501

K. L. • Add tovább! (Könyvről könyvre) 502

K. L. • Sorin Titel: Pasiunea lecturii (Könyvről könyvre) 503

R. J. • The Penguin Book of Scottish Verse (Könyvről könyvre) 504

LÁTÓHATÁR

Mozgó Világ, Viitorul social, World Student News, Voproszi filozofii, Imprint, Time, Magyar Műhely, Magyar Nyelv

ILLUSZTRÁCIÓK

E számunkat Simon Sándor tusrajzaival illusztráltuk

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Móccok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Hármas ünnep

Ismeretes a régi vélekedés: a nyár a kultúrában uborkaszezon. Ideje volna fölülvizsgálni, megkérdőjelezni ezt a berögzöttséget; a tapasztalat egyre inkább rácafol. Az idei nyár kezdete pedig különösen: alig ért véget május utolsó napjaiban az írók országos konferenciája, júniusban elérte tetőpontját a Megéneklünk, Románia fesztivál, megtartották az országos döntőket, kiosztották a díjakat, majd sor került a nagy nemzetközi művészi seregszemlére, a Barátság Európai Fesztiváljára.

E három rendezvény egymást követése nem csupán időbeli egybeesés, hanem szerves kapcsolat következménye, művelődési politikánk folyománya, s csupán az árnyalás, a pontosabb jellemzés, a következtetések hangsúlyozása végett foglalkozunk külön-külön mindegyikkel.

Az írók tanácskozása minden alkalommal az ország akkori állapotának, a szocialista építés sajátos szakaszának megfelelően zajlik le; adott körülmények között a gazdasági építés sikerei vagy a politikai küzdelmek, a nemzetközi helyzet vagy egyéb jelenségek határozták meg minden konferencia hangvételét, jelezvén ezzel is, hogy az irodalom mennyire szerves része az ország, a nép életének. Ezúttal — sok egyéb mellett — jelentős módon befolyásolta az értekezlet munkálatait a szocialista demokrácia és humanizmus kiterjesztését szolgáló intézkedések sora, jelentős évfordulók köszöntése, a Megéneklünk, Románia fesztivál keltette nagy jelentőségű, átfogó méretű művelődési versengés, erjedés, kibontakozás, valamint a nemzetközi élet közelgő nagy eseménye, a belgrádi konferencia.

Nem föladatunk, hogy az írói tanácskozás részletes elemzését nyújtsuk, csupán néhány jellemző vonásra utalnánk. Éveken át — emlékeztessünk rá — a jelenkorral foglalkozó próza és dráma sürgetése volt az írói összefüvetek jelentős kérdése. Ezúttal a román irodalom fejlődéséről szóló jelentős fő eleme a mai regényírás és drámairodalom méltatása volt. Sorescu, Preda, D. R. Popescu, Augustin Buzura és mások jelenkorunk vagy a közelmúlt kérdéseit mai hangütésben, a korszerű literatúra eszközeivel, marxista megközelítésben tárgyalják, s műveik rövid idő alatt népszerűvé váltak, nagy visszhangot váltottak ki itthon és külföldön egyaránt.

Érdemes ilyen értelemben a magunk házatáján, a hazai magyar irodalom körében is szétnéznünk. Ugy tetszik, mi is korszakos hiányokat pótolunk, százados lemaradást hozunk be. A dráma sohasem volt irodalmunk erős oldala — néhány éve azonban legsikeresebb műveinket mutatta föl, olyanokat, amelyeket már külföldön is játszanak. Sütő András, Kocsis István, Deák Tamás, Lászlóffy Csaba vagy Csávossy György színművei örvendetes módon nem a Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc vagy Lengyel Menyhért kimunkálta hatásos, bravúros, a színpadi technikát fölényesen kezelő, ámde híz mondanivalójú magyar drámaírói hagyományt folytatják, hanem Katona József, Illyés Gyula és Németh László, Déry Tibor, Háy Gyula, Örkény István — Tamási Áron és Nagy István örökségét, mely gondolati műveket alkottak, darabjaikra jól illik az ismert megállapítás, amely szerint a dráma színpadra vitt bölcsélet. Művelődéstörténeti beérésünket, egy nemzetiség önkeresését, önmegismerő törekvését, korszerű tájékozódását, sok főprengést, mélyenszántó gondolkodást, okos igazodást jelez mai drámánk. Kár, hogy az esszéírás terén — eltekintve egy-két író teljesítményétől — ez a kontempláció, bölcséleti keresés még nem mutatkozik így meg. Regényirodalmunk — a *Kő hull apadó kútba* mellett — az utóbbi időben nemigen mutatott föl olyan műveket, amelyek vetélkedhetnének a *Gondos atyafiság*, a *Zokogó majom* vagy az *Anyám könnyű álmot ígér* egykori sikerével. Holott a regény iránt lankadatlan az olvasói igény, gondoljunk csak a tekintélyes példányszámú utánnyomásokra.

Ha pedig a kelendőségért tartunk, érdemes rámutatnunk, hogy nálunk a verskötetek jelentős része is a kelendő áruk közé tartozik; mindebből logikusan következik, hogy hic et nunc — író—olvasó viszonylatban — időszerűtlen volna beszélni (legalábbis egyelőre) a regény vagy a költészet válságáról. Mindez pedig akkor tapasztalható, amikor a tényirodalom, a valóságbemutató (amelyet ma némelyek a regény s általában a költött irodalom kiszorítójának, fő ellenfelének tartanak) nálunk is, itt Erdélyben, az emlékirás félezeréves múltira tekintő földjén soha nem látott virágzásnak indult. Emez írásokra utalva emlékeztessünk arra, ami különösen örvendetes, hogy a hivatásos írók (Nagy István, Kacsó Sándor, Szemlér Ferenc, Bartalis János, Kemény János, Balogh Edgár, Méliusz József) mellett politikuskok, mérnökök, munkásmozgalmi veteránok, gazdálkodók is meg-

szólaltak, gondoljunk csak Banyai László, Kurkó Gyárfás, Antal Dániel, Lám Béla, Veress Pál, Zimán József, Györy Klára, Kovács István visszaemlékezéseire.

„Az irodalmi alkotások szakavatott elemzésének és megvitatásának egyik demokratikus, egyébként kultúránk múltjában gazdag hagyományokkal rendelkező formája az irodalmi körök és összejövetelek tevékenysége” — hangoztatta az írók előtt mondott beszédében Nicolae Ceaușescu elvtárs. Ugy véljük, hogy az államfő eme szavai az irodalmi élet további demokratizálódását, a kollektív munkát és a tömegek alkotó lendületének fokozását segítik elő. Ugyanakkor azonban egyfajta gyakorlat elméleti megfogalmazását is nyújtják, hiszen évek óta működnek nálunk számtalanszám irodalmi körök, s munkásságuk révén hovatovább az illető helység kulturális góciává nővik ki magukat. E helyütt emlékeztetünk arra, hogy a *Korunk* állandó támogatást nyújtott azoknak az irodalmi köröknek, amelyek igényelték segítségét, s Tordától Aradig, Szatmártól Udvarhelyig gyakran tartottunk előadásokat, felolvasásokat avagy bírálatokat e körökben.

„Minden idők legnagyobb kulturális megmozdulása hazánkban”, „a legnépesebb művelődési seregszemle”, „a legátfogóbb kulturális tömegmozgalom” — ilyen és hasonló minősítések kíséretében emlékeznek meg ma értékelő gyűléseken, munkaelmzéseken, vezércikkekben és beszámolóokban, riportokban és rádióinterjúkban a Megéneklünk, Románia fesztiválról. Joggal. Ilyen sikeres, ekkora méretű, ehhez fogható minőségű megmozdulásra nem került még sor hazánkban.

Hosszadalmas volna mindennek az okait, módozatait, jelenségeit és hatását részletesen elemezni. Megteszik majd az illetékesek, részben már sor is került rá. Hadd mutassunk rá csupán arra, hogy ez a hatalmas vetélkedő *beérés* volt minde-nekelőtt. Három évtized állandó, folyamatos nevelőmunkájának, az iskolai oktatás-nak éppen úgy, mint a tágabb népművelésnek, a szakmai képzésnek és a felnőtt-oktatásnak, temérdek tudományos tanfolyamnak, műkedvelési alakzatnak, kör-i tevékenységnek és minden egyébnek a napjainkra beért gyümölcse. Nem lehetett volna tegnap létesült gyárban és pár száz lelket számláló hegyi faluban táncegyüt-test és regös csoportot összehozni, nem lehetett volna, műkedvelőktől hivatásos mű-vészek teljesítményét elérő produkciót látni, ha az ország népe nem volna java részében már olvasó nép, zenélő nép, éneklő nép, ha az újság és a könyv, a rádió és a tévé, a magnó és a lemezjátszó, a színház és a mozi nem volna nálunk köz-kincs, ha pártunk nem tekintene alapvető feladatának az emberfők kiművelését, ha a szocialista építésnek nem volna döntő célja az új tudatú, fölvilágosult, humanista műveltségű ember kialakítása.

Ez a fesztivál ugyanakkor *kiindulópont* is. Emlékeztessünk csak arra, hogy az elmúlt évek során nem kevés kulturális versengésre, vetélkedőre, találkozóra, ünneplésekre került sor. Aztán elmúltak az ünnepek, s a hétköznapi prózai lég-körében sok minden elfelejtődött, a termelőmunka mellett nem maradt idő műve-lődésre, mi több, egyes túlbuzgó helyi elnökök a vetés vagy a kukoricatörés idejére leállították az énekkari próbákat, becsukatták a könyvtárakat, amikor aztán újabb seregszemlére került sor, nem egy helyen a nullaponttól kellett kiindulni. Ennek az évnek az elején is sok-sok együttest kellett aléltságból, Csipkerózsika-álomból fölébreszteni. Nem áltatjuk magunkat, nem reméljük, hogy minden kórus és tánc-csoport, zenekar és beategyüttes, valahány szólóénekes lankadatlan buzgalommal fog tovább működni, a Megéneklünk, Románia fesztivál mégis följosgósít a biza-kodásra: ez a vetélkedő nem alkalmi jellegű, hanem folyamatos, nem hetekben, hónapokban „gondolkodik”, hanem évekre tervez, távlatos és előremutató. Ez nem akció, nem kampány, nem pillanatnyi ünneplés, hanem állandó tevékenység, műve-lődési folyamat, kulturálisan fejlett orszaggá válásunk döntő szakasza, amely az ősszel máris folytatódik.

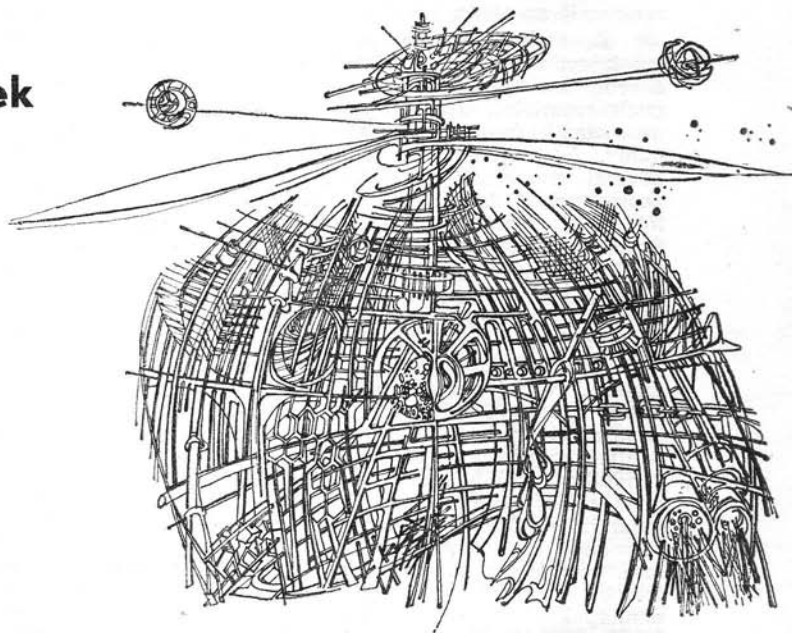
Alig fejeződött be a hazai hivatásos és műkedvelő együttesek szereplése, spa-nyol táncosok, magyar énekesek, kijevi színészek, olasz zenészek léptek a helyükbe a főváros színpadain, dobogóin, klubjaiban. A finn, a magyar népdal és Bach fűgája mellett fölhangzott a cseh filharmonikusok zenéje vagy Kálmán Imre és Lehár Ferenc operettje a Barátság Európai Fesztiválja keretében. Huszonöt ország küldöttei jöttek el fővárosunkba, hogy az európai műveltség mélyen humanista, demokratikus és békeszerető szellemében bemutatkozzanak estéről estére műértő közönségünk, az igazi művészetet sokra értékelő népünk előtt, elhozzák hozzánk hazájuk békeüzenetét, megismertessenek minket népünk szellemi kincsével, s bizo-nyítsák, hogy hazánknak e kezdeményezésére készséggel válaszolnak, méltónak tartanak bennünket arra, hogy nálunk föllépjenek, s a népek közeledését Európá-nak ezen a pontján is szolgálják, Helsinki és Belgrád szellemét a művészetben is demonstrálják.

KORUNK

Ezt az összeállításunkat azzal a céllal szerkesztettük, hogy egy elméleti érdeklődésű fiatal nemzedék műhelyébe, kereséseibe betekintést nyújtsunk. Értékelnünk kívánjuk az összeállításban szereplő írásoknak azt a közös törekvését, hogy mindegyikük igyekszik túllépni az elméleti konvenciókon, s új irányba kívánja továbbfejleszteni a választott elméleti kereteket. Tisztában vagyunk vele, hogy az ilyen elméleti jellegű kereső munka milyen nehézségekkel és milyen további implikációkkal jár, és tisztában vagyunk azzal is, hogy e nehézségek természetére bizonyos fokig magából az összeállításból is következtetni lehet. A Korunk annak a felelősségének a tudatában ad helyet és fog majd a jövőben is helyet adni e törekvéseknek, hogy segítse és ösztönözze az elméleti munkának az alkotó marxizmus szellemében való gazdagodását és kiteljesedését.

KORUNK

aradi józsef megközelítések

Egy lapszám „szellemteste“ a szerkesztő választott értékeiről vall. Aki lapunknak ezt a nyári számát kézbeveszi, vajon kitapinthatja-e benne a sajátost, s e sajátosban a folytonosságot?

E nyári szám „egyoldalúságait“ nem lehet letagadni. Ezek az egyoldalúságok azonban — talán nem nehéz észrevenni — tudatosan választott egyoldalúságok. Már az összeállítás címével is azt szeretnénk jelezni, hogy a tematikai szerkesztés hagyományos gyakorlatához képest a nyomatékot itt a kérdésfelvetés nyitottságára helyeztük — „kérdésszemléletünkre“, ahogyan Gaál Gábor mondta volna. A nyitottság és problémaközpontúság nemcsak egy korosztály ügye, bár alapvetően mégis az övé. Mert elsősorban a jövődől olvasóknak és a jövődől munkatársaknak kell érezniük (amit én most e bevezető írása közben), hogy „az előttünk járó nemzedékek nem oldottak meg minden elméleti kérdést, nekünk is maradt épp elég tenni-valónk“.

A kérdések nyitottsága, a *megközelítések* „sokszága“ szándékoltan magasabb mércéjével önkéntelenül is cselekvési helyzetbe hozza a problémaközpontúság le-

hetséges munkatársi gárdáját. Cselekvési helyzetbe hoz nem egy hallgatag, visszahúzó, konok (mert mélyről érkező) tehetséget azzal, hogy testére szabott (mert új) kérdések elé állítja. Minden korosztály cselekvés, gondolkodás, írás közben ismeri meg önmagát, találja meg helyét, vállalkozhat adott tudását és képességeit próbára tevő feladatokra. Ebben az összeállításban való jelenlét (ha csak a kísérletezés jelenléte is) ilyen cselekedtető-összetartó lehetőség.

A szerkesztő tudja: nem lehet alkalmi megoldásokkal a folytonossághoz alkalmazni az új nemzedékek aspirációit. Az új nemzedékek önmagukat keresve a kor szintjén álló kifejezésmóddal kísérleteznek, s a szerkesztő nem várhatja meg, amíg sikerül leküzdenie magában e nyelv korrigálásának automatizmusait, arra sem alapozhat, hogy menet közben fogja majd elsajátítani e sajátos kifejezésmódok változó „kérdésszemléleti” rendszerét. A keresésnek ugyanis ma még nincs rendszere, csak gyakorlata van.

A rendszert a szerkesztőnek tehát a tendenciákra figyelve — a jövő felől kell levezetnie. A „tisztázó szónak” már a tendenciák kibontakozása előtt el kell hangoznia. A „tisztázó szónak” már a szerzők „világrajtjte” előtt ki kell mondania a megközelítés többes számát. Ha igaz, már maga a szerkesztő is e „tisztázó többes számmal” az ajkán jön a világra.

Ez a nyári összeállítás arról kíván, vallani, hogy a szerzők többes száma a lap hagyományaihoz gyökerezik. Ami közös, ami egy — az az örökség, a távlat: a problémák átvilágításának, a valóság „rideg” (vagyis pontos) feltárásának, önmagunk szemléleti átalakításának igen gyakorlati küldetése. Ámbátor nyár van, ez az összeállítás nem lehet a nyári kikapcsolódás eszköze: könnyű tengerparti olvasmány. A cselekvési (de főként a nem-cselekvési) helyzet alkotó elvonatkoztatást követel, a szerzők átfogó elmélet felé törekednek. Nincs értelme „teoretikus engedményeket” tenni csak azért, hogy megóvjuk az olvasót a szellemi erőfeszítéstől. Mégis számolnunk kell közművelődési állapotunk „közegellenállásával” — az irodalomközpontúsággal.

Ítélje meg az olvasó, mennyire sikerült érvényesíteni ebben az összeállításban a megkésztett szerkesztői felismerést: lap és olvasó ugyanazokkal a történelmi adottságokkal és távlatokkal rendelkezik. Be kellett látnunk: adottságaink mai szintjén az olvasó (a nem „átlagolvasó” is!) csak azt az elméletet tudja befogadni, amely napi gondjainak szűkebb világához kötődik, azaz: „közvetlen egzisztenciális problémaként” van jelen az életben. Az alkotó gondolkodás nem mindig jár együtt az alkotó munkalehetőségével. A napi rutinjába belefáradt olvasót a legjobb elmélet is taszítja, ha nem ismeri fel közvetlen hatékonyságát. Az az elmélet, amelyik az adottságokkal számolva sem hajlandó átfogó igényeiről lemondani, csak úgy válhat gondolkodásmodéllá anyanyelvünké, ha a szűkebb mindennapok tapasztalatait támogatja, világítja át. A „kulturális önmeghatározás” elméleti nyelvét ezért nem lehet valamiféle közömbös szaktudományokból összerakosgatni. A megközelítések többes számának csak úgy van értelme, ha a megközelítésmódok világszintje nem fullad szaktudományos házmesterszemléletbe. A világszint meghonosítása különben is kockázatos művelet. Csak úgy járhat sikerrel, ha megtalálja az utat a magát a mindennapokkal mérő értelmiséghez. Ennek pedig nincs más módja, mint a közvetlenség problémáira kérdezni rá. (A közvetlenség problémái a köznapni tudat szintjén jelentkező önismereti problémák.) A mindennapok élet-, munka- és gondolkodásmódjára, a mindennapok ellentmondásait kihordó ideológiára rákérdező elmélet persze nem használhatja a mindennapok nyelvét. A közvetlenséget meghaladni óhajtó fogalmi építkezés így hát arra kényszerül, hogy következetességét (radikalizmusát) nyelvi elkülönüléssel (szakmai zsargonnal) fejezze ki. Minél közelebb jár az elmélet a mindennapokhoz, annál konokabb ez a kényszer. Az önelhatárolás, az önvédelem kényszere ez, s egyben az átfogó elméleti igény visszatérő (a szerkesztőnek is legtöbb gondot okozó) „gyermekbetegsége”.

A szerkesztő dilemmája — a megközelítések többes számát választani-e, vagy a közérthetőség egyességát — már eleve eldöntött. Marad a gondos mérlegelés: fel lehet-e oldani (és hogyan) közvetlen adottságaink elméleti megragadásának paradoxonjait? Lehetséges-e a mindennapi tudat szintjén jelentkező problémákra választ kereső, de átfogó igényeiből mit sem engedő teória? Összehangolható-e a megközelítések többes száma úgy, hogy a tematikus teljesség vagy a szerzők presztizsrangsora helyett „idevalóságunk” következetes (nem terjedelmi, hanem) elméleti becserkészésén legyen a hangsúly? Más szóval: hagyományos szociográfiai „táj-számainkon” túl kimunkálható-e egy olyan „elméleti tájszám”, mely sajátos eszközeivel járná körül azokat az alapvető, „otthoni, de nem provinciális problémákat, melyeknek európai sodra és mélye van”, és egyúttal azokra az elméleti ten-

nivalókra is rámutatna, melyek lehetővé tennék „a kelet-európai társadalmak sajátosságainak megértését” (Bretter György).

A *megközelítések* többes száma e származékos kérdésekre kíván — kísérleti jelleggel — választ adni. Összeállításunk emellett belső köteiseivel is sugallni szeretné: e kérdések csak egy korszerűbb művelődésszerkezet alapjáról válaszolhatók meg. Nem a tudományos-műszaki forradalomra való utalás külsőségeiben, hanem a *megközelítések* tartalmában és munkamegosztásában ismerhető fel valójában a korszerűbb szerkezet modellje. A tudományos-műszaki forradalom legfontosabb közművelődési vetülete, hogy az életmóddal, életformaváltással, tudatalakítással kapcsolatos gyakorlati (tehát elméleti) kérdések kerültek előtérbe. A *megközelítések* különműködésükben is azon a ki nem mondott előfeltevésen alapulnak, hogy gondolkodásunk mélysége, problémaérzékenysége, intellektuális hajlékonysága, egyszóval látásmódunk és tudásunk *cselekvőképessége* (és cselekvési lehetősége) a lehető legjobbnak ígérkező emberi beruházás. E nyári szám szerkesztése közben fogalmazódott meg az a felismerésünk is, hogy a monomániás, önmagukat abszolutizáló tudományok egymásmellettségében a szakképzettséget a szellemi rugalmasság teszi igazán alkalmazhatóvá. Az itt olvasható *megközelítések* már csak ezért sem zárközhathatnak saját szűk szakmai önértékükbe. Itt nem a filozófia, társadalomszemiotika, néprajz és művelődéstörténet adott egymásnak találkozót, hogy a tudat „helyi” sajátosságait (mérnökibb szóval élve — „közegellenállásait”) oknyomozza. A szerzők szövege tehát már önmagában is interdiszciplináris hajlandóságot mutat, ezért találkozik, felel, vitatkozik egymással nem egy gondolatuk. Sajátosan (kívülről és mégis belülről) kapcsolódik ehhez az összeállításához Bretter György *Bevezetések és kísérletek recenziója* című vitaírása: a *megközelítések* egyik szerzőjét „megközelítve” térképezi fel az „elméleti tudat” közegellenállásait.

Az összeállítás sajátos vonása, hogy a megközelítések nyelve egyben a szerzők anyanyelve is. Ez az anyanyelv egyszerre azonos és nem azonos a minden napok konyha-anyanyelvével. Nemcsak az „engedjétek hozzám jönni a szavakat” Sütő András-i felszólításának engedelmeskedik, hanem a kategóriák törvényeinek is. Ez az anyanyelv ezért többre képes, mint a „hozzánk engedett szavak” rituális ismételtetésére. Ez az anyanyelv — mint az egészben látás nyelve — nemcsak a közös éneklés zenei anyanyelvét, nemcsak az együttes cselekvés (ünneplés, temetés) látványanyanyelvét beszélheti, hanem a halmazokban és relációkban való gondolkodás matematikai anyanyelvét, az anyagi világ lenyűgöző egységének szemléleti-filozófiai anyanyelvét is.

E gondolkodásmódbeli anyanyelv bármiféle egyoldalúsítása csak a *megközelítések* többes számát gyengitené. Összeállításunk anyanyelvi többes számával is azt szeretnénk érzékeltetni: az önismeret közérzeti központja is arrább költözött. Nemcsak arról van szó, hogy az eddig csak irodalomban kifejeződő sorskérdéseket, a közéleti funkció egy részét mindinkább a tudományosság és filozófia vállalja magára (persze anélkül, hogy sajátos és pótolhatatlan funkciójától megfosztaná az irodalmat), hanem arról is, hogy a problémák megfogalmazásában és gyakorlati strukturálásában — vagyis a helyes döntések és jó stratégiák előkészítésében — mind nyilvánvalóbbá válik a keresztmetszet-tudományok közül a társadalomszemiotika, a valóságfeltáró tudományok közül pedig a művelődéstörténet és néprajz nélkülözhetetlen szerepe. Nem elég tehát egy kultúrát dinamikusá tenni, nem elég az atomizált szaktudást valamely rugalmas világképbe integrálni — nemcsak az értelem, a közérzet integrálására is szükség van. Ezzel talán azt is megválaszoltuk, hogyan képzeltük el e lap hasábjain a *megközelítéseknek* korunkra s a *Korunkra* jellemző fókuszberendezését, azt a nem művi úton előállított egységet, mely több, mint a sokféleség seregszemléje — valódi rendszer.

Az olvasó ebből a nyári, s mégsem pihentetőnek szánt számból a korszerű látáskultúra iránti elfoglaltságot is kiolvashatja. Nemcsak a *Korunk Galéria* újabb rendezvényeiről szóló híradásokból, nemcsak a bő műmellékletből (mely ezúttal Simon Sándor fiatal grafikus mutatja be), hanem a *megközelítések* átlagosnál gondosabban megtervezett és kivitelezett nyomdai képéből is (amelyben ezúttal is Deák Ferenc segítkezett). Ez még nem a *Korunk* „látványos” belső grafikai megújulása, de valamit elárul újabban megfogalmazódó „képi” törekvéseinkről. Ma, amikor annyira megnőtt a látás és láttatás jelentősége, a szerkesztőnek is tisztázni kell a korszerű látáskultúrához való viszonyát. De vajon ében tartható-e a korszerű látáskultúra kérdése egy olyan lapban, amely nyomdai képével, biztonsági tördelésével, rutinos képszerkesztésével alig közvetít valamit meghirdetett képi eszményeiből? Felkeltheti-e az új látás igényét egy olyan, tipográfiaileg egyhangú szöveg, mely csak szavakban buzdít korszerűsége?

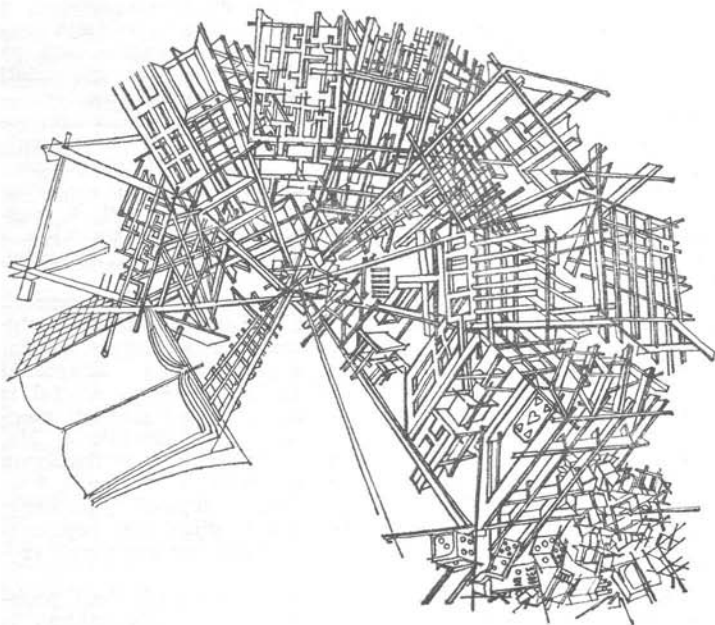
Mi tette újra időszerűvé a látható világ elsajátításának nem újkeletű programját, melyet Gaál Gábor már a 30-as években többek között a *Korunkban* is

meghirdetett? Felnőtt egy nemzedék (már több is!), amely 18 éves korára közel 9000 órát töltött a képernyő előtt, s talán ennél is többet a moziban. Azt szoktuk mondani, ezek a nemzedékek második anyanyelvükként beszélik a tévé, a film és a képeslapok vizuális nyelvét. Ez azonban nem igaz. Az olvasás könnyedsége és magabiztossága még nem jelent biztos nyelvtudást.

Legtöbbször még mindig lehetőségeink alatt beszéljük (de olvassuk is) a képi közlés nyelvét. Végzettségre való tekintet nélkül mindannyian a látáskultúra elemi osztályát járjuk még.

Az egyoldalúságokról ennyit. Az olvasót — gondolom — az időszerűvé vált sarkításokon túl a folytonosság is érdekli. E folytonosság jegyében lehet nemcsak egyszeri jelentése annak, hogy ebben az összeállításban a képzőművészetén kívül az irodalom (a költészet) is jelentős súllyal szerepel. A kommunikáció változatai és a legújabb *Forrás*-nemzedék seregszemléje egyszerre szólnak a tárgyi és érzelmi-szubjektív befogadóhoz, a kritikai szemléletű irodalomolvasóhoz, aki joggal várja el, hogy problémái az irodalmi közvetlenség nyelvén is megfogalmazódjanak. Mert az olvasót nem lehet olyan hétféjű szörnynek tekinteni, akinek egy okos és több buta feje van (és okos fejét a magasröptű gondolatok megértésére, buta fejét pedig versek vagy képek befogadására használja). Az olvasó — akárcsak a szerkesztő — egyfejű lény, aki ebben az egy fejében szeretne rendet teremteni, ha ideje és módja volna rá. De az olvasó — akárcsak a szerkesztő —, gondolom, mindenekelőtt mégis közérzettel rendelkező lény, aki hagyományával, adottságaival együtt saját és mások tudatának, mentalitásának lépéskényszerével is számol, aki sajátos helyzetét egyszerre szeretné élni és megérteni.

Ez a folytonosság az, amit Gaál Gábor az idevalóság küldetésének nevezett, s amiről a Dienes-féle egykori *Beköszöntő*ben ezt olvashattuk: „Nyúljunk bármihez, problémává válik a kezünkben minden.“

molnár gusztáv szövegek értelme

Mivel szerettem volna elkerülni, hogy ezen a találkozón kizárólag a szövegekről essék szó, úgy gondoltam, helyesebb, ha bemutatom magát a szöveget, mégpedig mozgásában, ahogy fokozatosan eltér eszközfunkciójától, állandó eltérítettségében önmagára irányulva lemond az igazság és a jószág szentséges szankcióiról. A kiindulópont Antonio Gramsci (*Szöveg 1*), akinek elméleti hagyatékában — mint Radnóti Sándor írja a *Híd*ban megjelent jelentős tanulmányában (*Híd*, 1977. 3.) — „ma fölismerhetjük a nagy törekvést a szocializmus szekularizálására“. A Gramsci-idézethez fűzött megjegyzések (*Szöveg 2*) egyetlen kérdést tartalmaznak: ha az önmagához visszatérített szöveg nem ismer el semmiféle külső szankciót, miért tekintünk mi önmagunkat továbbra is biztosított jószágaink pusztá kimondóinak? Az igazság ilyen res cauta (biztosított jószág), és ahogy *tudni* kezdjük (nem azt, hogy mi az igazság, hanem azt: mi maga az igazság, miféle jelentésszerkezet), felfedezhetjük, hogyan tűnik el benne a több szólamú kommunikáció, és válik közvetlenül (el-) és kisajátíthatóvá, a hatalmi jelentésaffirmáció közegévé. Ha nem tudatként, hanem szöveggként fogjuk fel önmagunkat (*Szöveg 3*), nemcsak az individualitást, hanem a tudat közvetlen jelentésségében megrogzított, hatalmilag fenntartott kollektivitást is képesek leszünk transzcendálni.* A transzcenzus előfeltétele az igazság feltárló titka: a tudat a hatalmi jelentésaffirmáció közege, amelyben kimondanak bennünket. Ezzel szembefordulva nem az *emberi helyzettel* fordulunk szembe, hanem az *imposture totalitaire*-rel. A kettő közti résben íródik („helyezkedik el“) a szöveg.

* A szövegben működő társadalomelméleti kategóriák (pl. egynemű és megosztott jelentés-hatalmi formációk) megértéséhez l. Molnár Gusztáv: Az elmélet küszöbén. Bukarest, 1976. 132–137.

1. Mussolini börtönében ülve írja Gramsci: „Az emberek hajlamosak arra, hogy az egyén és szervezet viszonyát valamiféle dualizmusként fogják fel. [...] Az egyén elvárja, hogy a szervezet akkor is cselekedjék, ha ő maga tétlen marad [...] látva, hogy be nem avatkozása ellenére valami mégiscsak történik, hajlamos azt gondolni, hogy van az egyének felett egy képzeletbeli entitás, a kollektív szervezet absztrakciója, egyfajta autonóm istenség, amely nem konkrét fejekkel gondolkodik, de mégiscsak gondolkodik, nem meghatározott emberi lábakon mozog, de mégiscsak mozog stb.“

„Meg kell vizsgálni — írja Gramsci ugyanott önmagát későbbi tennivalóira emlékeztetve —, vajon ez a rendkívül elterjedt gondolkodásmód nem a katolikus transzcendencia és a régi paternalista rendszerek maradványa-e“, minthogy „közös vonása ez egy sor szervezetnek, az államnak, a nemzetnek, a politikai pártoknak stb.“*

2. Az egyneműségben érzékelhetővé váló transzcendentalitás arra figyelmeztet bennünket, hogy az elmélet nagy tévedése volt a tiszta társadalmiság külön, meghatározó entitásként való megrögzítése, az a kísérlet, hogy a közvetítettséget az elmélet ideológiai discours-jában közvetlenné tegyék, hogy ne csak az alap, hanem a hatóok funkciójával ruházzák fel.

Az egynemű jelentés-hatalmi rendszerekben ugyanis immár nem egy olyan elmélet iránt mutatkozik szükséglet, mely a rejtett közvetítettséget (a tiszta társadalmiságot) a lét közvetlenségévé megrögzített társadalmiság (a tudat) jelentésvilágával szemben, azt transzcendálva fogalmazza meg. Amit a megosztott jelentés-hatalmi rendszerekben kidolgozott elmélet keresett — a mindennapi élet közönségessége által elfedett tiszta társadalmi létezés —, az az egynemű jelentés-hatalmi rendszerek emberét mondhatni szükségszerűen meghatározza. Itt az elmélet tehát, úgy tűnik, nem törekedhet arra, hogy a transzcenzus révén megláttassa a szubjektív (tudatos) cselekvés körét meghatározó, de a cselekvés által elfedett, tiszta társadalmi viszonyokat, hiszen ezekben a struktúrákban a tudat eleve — és pedig hatalmilag — determinált.

Mármost épp ez a sajátos helyzet indíthat bennünket arra, hogy az elmélet által keresett meghatározottságot ne két különálló, egymástól függetlenül megrögzített entitás összefüggéseként fogjuk fel. Annak felismerése, hogy elméletileg nincs külön létezés (tiszta társadalmiság) és külön lét (tudat), s főként, hogy nincs egyik a másik előtt, tulajdonképpen gyakorlati felismerés. Annak gyakorlati felismerését jelenti, hogy az egyik — mint hatalom, illetve mint cselekvés — mindig a másik előtt van. Előtt és után elméletileg nem létezik, de ezt az elméleti nemlétezést a megosztott jelentés-hatalmi rendszerekben a szubjektív cselekvés, az egyneműekben pedig a hatalom primátusa fedi el. Az elmélet alapvető funkciója tehát mindkét formációban az, hogy felfedje és aktivizálja az egymásutániság által elfojtott felszabadító egyidejűséget. Minthogy a fenti Gramsci-idézet világosan az egynemű struktúrára vonatkozik, maradjunk most ennél a formációnál.

Az egynemű jelentés-hatalmi formációban a szó szoros értelmében vett cselekvésről nem beszélhetünk: a cselekvés itt tulajdonképpen végrehajtás. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a hatalom itt mindig a cselekvés előtt konstituálódik és fogalmazódik meg, mint az ún. „anyagi termelési viszonyok“ primátusa „az ideológiai társadalmi viszonyokkal“ szemben (Lenin). Az „anyagi termelési viszonyok“ fő jellegzetessége, hogy „nem a tudat által közvetítettek, hogy »alakot öltenek anélkül, hogy áthaladnának az emberi tudaton«.“** Ezeknek a *nem* emberi

* A *Börtönűzettek* (Quaderni del carcere. Torino, 1975) kötetében közölt írásokat Gramsci 1929 és 1934 között vetette papírra egyszemélyes börtöncellájában. Mint írja, „ideiglenes, emlékeztető jellegű“ feljegyzésekről van szó, melyeket később összefüggő tanulmányokban fejtett volna ki. Az egyik ilyen tanulmány címe *Il moderno Principe* (Az új Fejedelem) lett volna. E már soha-meg-nem-írható szöveg mozaikdarabjai jelentek most magyarul (Az új Fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez. Budapest, 1977. Bethlen János fordítása). Ebből való a fenti idézet (311—312).

** Alan Hunt: Lenin and Sociology. The Social Review, 1976. 2. Belső idézet Lenin: Kik azok a népbáratok?

tudat által közvetített *anyag*i viszonyoknak a rendkívülisége abból adódik, hogy mindamellett *megfogalmazható jelentésük* van. Minden olyan jelentés, amely nem a formális tudat által közvetített, közvetlenül létező, még mielőtt a cselekvés tudatos motívumaként a „széles néptömegek” elsajátítanak. Itt tehát nem lehet szó megosztottságról (annak egészen más a szerkezete), hanem csak rétegzettségéről.

A kettő közötti különbséget már az is eléggé világosan jelzi, hogy az utóbbit, pontosabban a rétegzettség egy bizonyos alapformájának a szerkezetét magán a „tudaton” belül feltárhatjuk, illetve elemezhetjük (lásd az öntudat nélküli tudat kérdését a középkorban: *Az elmélet küszöbén*, 106—129.), ami azt jelenti, hogy a jelentésség (és tegyük hozzá: a hatalom) szempontjából a rétegzettség a leghatározottabban egynemű és osztatlan marad. Persze az egyneműségeon belüli rétegzettség ellentmondása csak a hitben (az önadottságától megfosztott tudatban) tűnik el — a szubjektum számára. Bár a Más felfoghatatlan (ez az a pont, amikor a hatalmat mint transzcendenst érzékeljük) — jelentése van, és ez a jelentés csak a misztikum közvetlenségében hozzáférhető, azon az áron persze, hogy az alany feladja önazonosságát. Nem pusztán öntudat nélküli tudatról van tehát szó, hanem öntudatát feladó tudatról, melyet a hanyatlásában egyre leplezetlenebbül represszívú váló hatalom Mássága, vagyis közönségessége minden reális alternatíva hiányában az öntudat közvetlenségét transzcendáló feltétlen jelentésség váltásztására kényszerít. Az alanynak ez az egyedüli lehetősége leplezetlen Másságának önmagát kinyilatkoztató istenként való elfogadására, hiszen úgy tűnik, hogy ezzel az aktív önfeladással szemben csak a passzív végrehajtás rabszolga-funkcióját tölthetné be.

Ha az egynemű hatalom Mássága feltárulkozik — azonnal megfogalmazódik a hatalom *mint olyan* felszámolásának és túllépésének igénye, és meghirdettetik e túllépés *biztos* eljövetele, az abszolút radikalizmus mint végső kísérlet a szó szoros értelmében elviselhetetlenné váló helyzet cselekvő elsajátítására. De ez csak a rétegzettség szubjektív vállalása, azaz elfedése, elmisztifikálása. E rétegzettség valójában, vagyis az elmélet számára a jelentés-hatalmi *viszonyok*, nem pedig a szubjektív tudat belső rétegzettsége. A Másság a „nem az emberi tudat által közvetített” létigazságok, jelentésaffirmációk korpusza révén a tudati közvetítettség legrafináltabb formáját, a hitet is mellőzheti. Minthogy ez a szféra eleve transzcendálja a szubjektív tudatot, az a Másságot csak közvetlenként — mint kinyilatkoztató igazságot és érvényesülő hatalmat — képes felfogni. Ennek helye (à lieu de l'Autre) ezzel eltűnik, s így korlátlan, totális bensőségként létezik. Az önmagán túllépő tudat konkrét utópiáként felfogott hit tehát a szubjektivitás kísértete csupán, mely „kiszáll” a hatalmi ideológia korpuszába integrált tudatból, és megfoghatatlan látszatként bolyong a hatalmi bensőség változatlan fennállóságában. Az így értelmezett misztikum mindig az integrált tudat bolygó, „testtelen” szubjektivitása, vagyis az integráció, pontosabban az integráltság által meghatározott, végtermék tehát, nem pedig egy új, radikálisan új világ előhírnöke. Pontosabban, amennyiben végtermék, egyúttal előhírnök is — de csupán *malgré lui*.

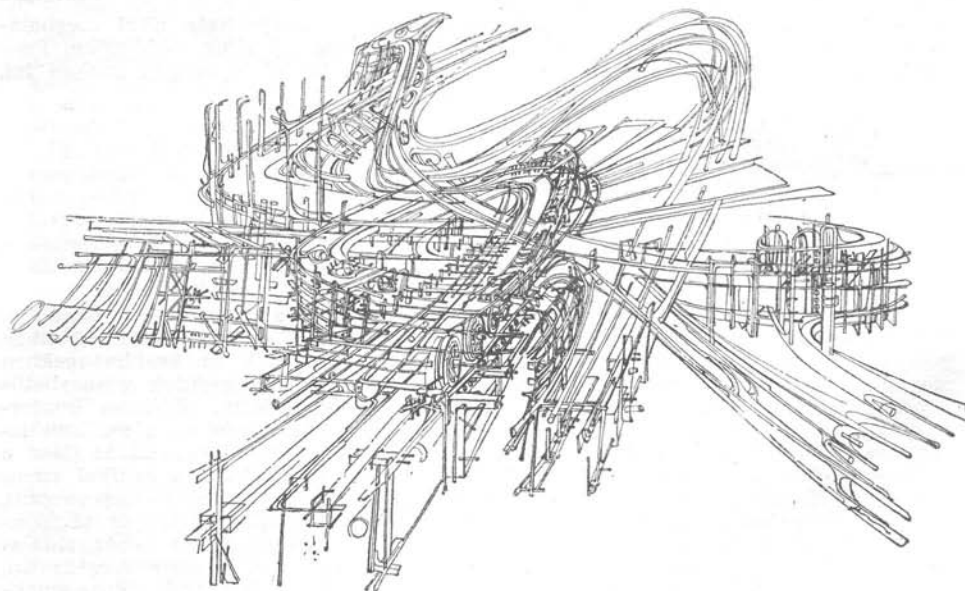

3. Mit jelent ez? Azt, hogy ha egyszer szembefordulok az esztétikai radikalizmussal — ami tiszta tökéletes passzivitás (lásd *Az elmélet küszöbén* című kötetben megjelent Pascal-esszét, a két Kafka-esszét, és a *Szövegek és körülmények*ben megjelent esszémet a tragikum- és filozofikumról), ha szembefordulok a nagybetűs Teória bűvöletével, az elméleti radikalizmussal — ami tiszta, tökéletes konformizmus, mert a világhoz való esztétikai viszonyulás tetetelenségét a reálisan lehetséges technikai, technisch-praktisch cselekvés utálatosságával egészíti ki (lásd a *Naplójegyzetek* bizonyos részleteit, a Breterhez írt levélnek főleg a kritikai szempontok megfogalmazásán túli, a teoreticizmust pozitíve megközelítő laposságait), ha tehát a gyakorlati radikalizmust tartom szem előtt (amihez bizonyos támpontokat nyújthat a kötet címadó tanulmánya és főként a hozzácsatolt néhányoldalas jegyzet), akkor a legnagyobb, a végső kísértéssel is le kell számolnom, az ún. filozófiai vagy etikai radikalizmus kísértésével. A filozófus, „a dolgok »lényegének«

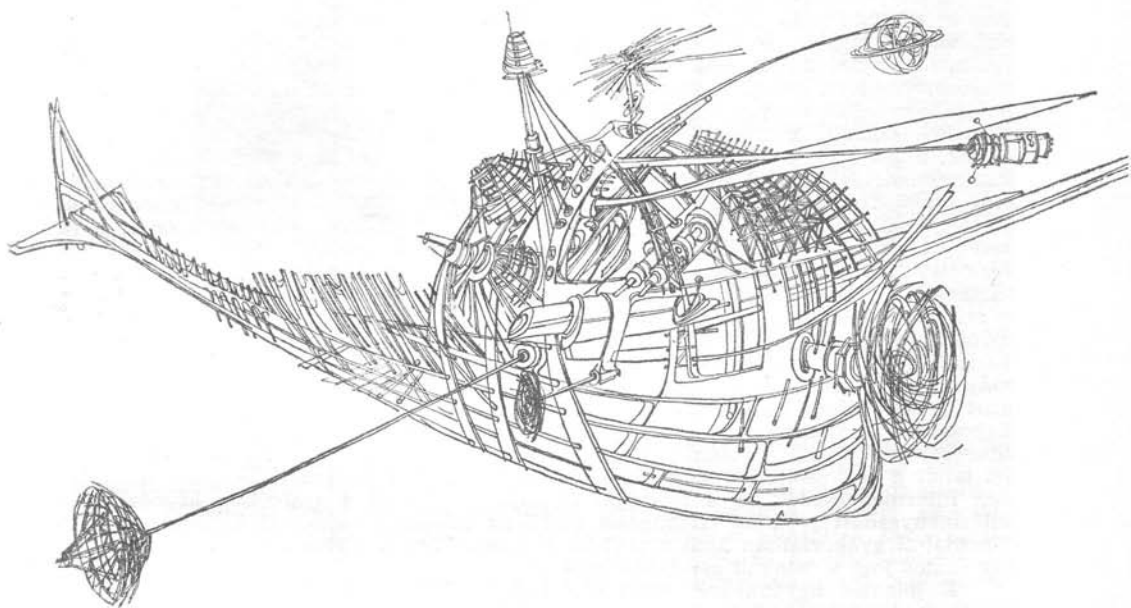
szóvivője“, „a túlvilág telefonja“, „Isten hasbeszélője“ — ahogy Nietzsche a maga kiméretlen zsenialitásával megnevezte — mint forradalmár csak a „pereat mundus, fiat philosophia“ radikális kretenizmusát produkálhatja. „Vesszen a világ, legyen filozófia!“ — és lön, kedves barátaim, mindig, az örökkévalóság óta mindig: lön. A gyakorlati radikalizmus azt jelenti, hogy a dezintegrálódó *refoulement* végső cselének, az értékek szubsztancialitásába vetett hitnek, az igazság aszketikus vágyának sem esünk áldozatul, mert az igazság, amit a *Bestehende Umwelt* szemében megfogalmazunk, minden univerzalitása ellenére, eleve, igazságjellegénél fogva részleges, determinált, az elfojtás igazsága, s ha meg is álmodunk hozzá egy világot, az csak a korlátozottság totalitása lehet. És ebből a korlátozottságból, a totális korlátozottságból felébredve nem támaszthatjuk fel az ősi mítoszt az igazságról és a hitről, nem eredeztethetjük a világot Szófia könnyeiből, mint a gnosztikusok, hanem felszabadulva minden erkölcsi kényszer alól, mintegy áttörve az erkölcs hymenét, a tudat és hatalom bensőségét és a tisztaság kísértetét, a transzcendentális egységes jelentés-hatalmi rendszer pólusainak tekintve a Mászág gyakorlati elsajátítására összpontosítjuk figyelmünket. Ez a gyakorlati elsajátítás meghaladja a korlátozottság totalitását, mely a Mászágot e két póluson egyformán azonossággá, önadottsággá misztifikálja, és azt megfogalmazni csak e két pólus külsődleges egymásvonatkoztatásában képes. A tudat önadottságának feladására nem azért van szükség, hogy a hatalmi önadottság jelentés-affirmációjának az ember nyugodt lelkiismerettel alávehesse magát, s a hatalmi önadottsággal való szembefordulásra sem azért, hogy az értékuniverzum akozmikus mennyországnak az eljövetelel ámítsuk magunkat. A Mászág gyakorlati elsajátítására összpontosítjuk figyelmünket, de ezt egyelőre csak kérdés formájában tudjuk megfogalmazni: mi marad, pontosabban, mi támad a tudat és hatalom helyén, ha jelentés önadottságuk megszűnik.

Eddigi tapasztalataink alapján felvethető a kérdés: vajon mi történik majd akkor, ha az önmagát transzcendáló tudat önadottságának hiánya immár nem ismét csak tudatként, s az önmagát transzcendáló hatalom önadottságának hiánya nem ismét csak hatalomként válik manifesztté? Ha túl jön és rosszon, épp itt, e tájakon, megtanulunk kérdezni arra, amire felelni még nem tudunk?

Elhangzott a nagyváradi Ady Endre Irodalmi-Művelődési Kőr 1977. március 4-i találkozásán.

egyed péter a közvetlenség új világa

Hegel, Marx, Gehlen, Lukács és szinte mindenki, aki az objektivációknak a társadalmi létben játszott szerepével foglalkozik, ugyanazokkal a szavakkal írja le a nyelv kialakulásának az emberi gyakorlatok (Althusser fogalmát használom) szemszögéből vizsgált következményeit: a természeti közvetlenség állapotát a közvetítettség viszonyai váltják fel, maga a közvetítő (a nyelv) pedig a közvetlenség új világává alakul át. Nyilvánvaló a feladat: a közvetlenség eme új világának a vizsgálata. (A szemiotikai szempontnak megfelelően ezt a világot nem korlátozhatjuk csupán a nyelvre, hanem a társadalmilag motivált összes jelzési mechanizmusokat és jelentéses viszonyokat is ide soroljuk.)

A társadalomfilozófia azonban erre képtelen: az objektivációelméletek leírják a közvetlenség új világának funkcióit (pl. Lukács a nyelvnek a munkafolyamatban társadalmi eszközként játszott szerepére helyezi a hangsúlyt), de a jelrendszerek belső meghatározottságainak a társadalmi folyamatban vizsgálata éppen a totalitás-szempontra miatt alkalmatlanok. A jelrendszerek szubsztanciális meghatározottságait a metafizikai szimbólumelméletek felől megközelítő kísérletek egyetemes csődjére itt nem kell külön felhívni a figyelmet. A szemiotika a jelrendszerek belső meghatározottságainak vizsgálatában eredményes, de szűk és formális fogalomrendszere lehetetlenné teszi a jelrendszerek társadalmi formameghatározottságuk folyamatában való vizsgálatát.

E felismerésekből származik az alábbi gondolatkísérlet. A közvetlenség új világának oly sok teoretikus zavart okozó elemét, a jelentést¹ követjük nyomon,

dialektikus társadalmi meghatározottságaiban, a társadalmi lét reprodukciójának folyamatában. (Ez a tény azt is jelzi, hogy sok mindenben a lukácsi társadalom-ontológiai felfogásra építünk.) A gondolat kísérlet empirikus kiindulópontjaiként kommunikáció-szociológiai szempontból válogatott példák szolgálnak. Az elemzésük-ből származó következtetéseket végül néhány teoretikus mondat megfogalmazására fogjuk felhasználni, de ennél végső soron fontosabbak maguk a dedukciók. Szempontjainkat, amelyek elkerülhetetlenül hipotézisek is, ezért nem fejtetjük, csak az egyes gondolat kísérlet-csoportok kezdeteinél zárójelben, mintegy címként jelezzük.

1. *(A jelentés és a szubjektum intézményes viszonyai)* Egy XV. század közepén kelt rendelkezés szerint: „A hadfölkelésre a felhívás vagy vérbemártott karddal, vagy a székely ispán levelel, vagy a vajdáéval, ha ő egyszersmind székely ispán, történnék. Midőn pedig a szükség hirtelen való általános felkelést kíván (tu-tulum excitare cogit), a székék kapitányai dobokkal és száldobokkal és a *Tűz-halom* nevű helyeken meggyújtott máglyákkal hívják fegyverre a népet, és aki nem kel fel, fejét veszítse.”² A véres kard, a székely ispán levele, a dobok és száldobok, a máglyák a mai kommunikációs-szociológiai felfogásnak megfelelően tömegkommunikációs eszközöknek³ tekinthetők, vagy legalábbis prototömegkommunikációs eszközöknek. Funkciójuk alapján azok. Azonban pl. a diszkrét jelsorozatok közvetítésére képes, grammatikai kóddal rendelkező dobnyelvekhez viszonyítva (a levél kivételével) e jelek egyjelentésűek: „Védekezni és/vagy támadni kell!” A formális leírás mozzanatain túl fontosabb azonban ama tény, hogy e jelentés a társadalmi gyakorlat létfontosságú elemévé válik, mivel a társadalmi szervezethez e szintjén az állam védelmi funkciója betöltésének kulcsfontosságú eszköze lesz. Továbbmenően azt is megállapíthatjuk, hogy e szokás alapján általánosult⁴ univerzális jelentést pontos jogi szabályozás teszi immár a társadalmi gyakorlat normájává, és e normatív módon szabályozott jelentéshez való viszony alternatívákat állít a társadalom tagjai elé, amennyiben azok vagy eleget tesznek a jelentéshez kapcsolódó hadszervezési rendelkezéseknek (és a megadott arányban és szükséges felszereléssel hadba indulnak), vagy nem (és ebben az esetben fejüket veszíthetik). Itt tehát a jelentés intézményesedésének a jelensége következett be, és mint minden intézményesedés, ez a folyamat is implicite felveti a szabadság kérdését. Az intézményesített jelentés tartalmába maga az intézményesedés is bekerül, tehát a társadalmi gyakorlatban nem elvont-általános, hanem a reprodukció rendszerében oly fontos jogi viszonyok keretében működik.

E jelentés ugyanakkor nagymértékben közömbös az idővel szemben, hiszen az évszázadok sem módosítják, csupán a hozzá kapcsolódó tevékenységek köre módosul a társadalom technikai és szervezési mechanizmusai fejlődésének mértékében.

E prototömegkommunikációs eszközök és a tulajdonképpeni tömegkommunikációs eszközök szignáljai egyvalamiben megegyeznek: egyetemesen-általános jelentésűek van, amely a társadalom alapvető funkcióival kapcsolatos utalást (védelem stb.) tartalmaz. Mindazonáltal az olyan bonyolult tömegkommunikációs eszközök, mint pl. a rádió vagy televízió is megőrzik a szignálkibocsátó funkciót, bár módosult formában. Amikor ösztársadalmi érdekű sürgős közlemények felolvasására kerül sor, az írott programtól való eltérés (szünet, zene) szignálfunkciót teljesít. Jelentése: „Figyelem, fontos közlemény következik!” A tömegkommunikációs eszközök technikai lehetőségei (a szóbeli vagy képszóveg) azonban lehetővé teszik a szignál egyetemesen-általános jelentésének meghaladását. A hatékony társadalmi szervezési mechanizmusok és tájékoztatás eredményeképpen az írás és/vagy képszóveg eme, a társadalmi élet egészét érintő esemény pontos jellemzőit is reprodukálni tudja, ugyanakkor annak gazdasági, társadalmi, politikai jelentését is megfogalmazza, az események értelmezőjeként működő ideológiai rendszer célkitűzéseinek és értékeinek megfelelően. Így amellet, hogy az ösztársadalmi jelentésű esemény jegyében mozgósítja a társadalom tagjait, mozgósítja őket az ideológiai jelentés tartalmának megfelelően is. E „kettős mozgósítás” mindkét összetevője — a tulajdonképpeni és ideológiai jelentés — a már érintett mechanizmusok alapján egymással többszörös viszonylatokba állítható. Az ideológiai jelentés a tulajdonképpenihez való viszony adott formáját is közvetíti, mivel azonban amannak általános (mert ösztársadalmi érdekét érintő) jellegét bizonyos társadalompolitikai célkitűzéseknek megfelelően partikularizálja, ezzel egyben az önmagára vonatkozó partikuláris viszonyok egész rendszerét is megteremti. A partikuláris — vagy partikulárisan értelmezendő — jelentések ily módon a mindennapi életben monolitikusan jelentkező cselekvésben erősíthetik a tulajdonképpeni jelentést, ha valóban ösztársadalmi-általános érvényű jelentés tényleges partikularizációi, vagy gyengíthetik

azt, ha a tulajdonképpeni jelentéssel nem állanak az általános-partikuláris adekvát viszonyában, hanem más általános jelentések partikularizációi. Tehát ha nem az össztársadalmi érdeket képviselő általános, hanem hamis tudati általános partikularizációi valamely össztársadalmian-általános jelentés partikularizációja kapcsán. E jelentésviszonyok, amellett, hogy a tömegkommunikáció állagában materializálódnak, egyben a társadalmi cselekvésben objektíválódnak, és az objektum—szubjektum—objektum Lukács által leírt dialektikájának megfelelően a reprodukció intézményes-normatív funkcióit módosíthatják egészen a struktúráváltzásig. E funkcióváltzásban tetet öltő jelentésviszonyok post festum válnak a kultúra történetének legnehezebben megközelíthető objektumaivá.

2. (A jelentés és szubjektum „értelmező“-viszonya) Ezen a szinten nem a társadalmi alapfunkciókkal kapcsolatos egyetemesen-általános jelentések, hanem a társadalmi kommunikáció fejlődésével pontosan tagolható jelentésrendszerek és a szubjektum viszonyára esik a hangsúly. Ez a viszony az értelmezés által jön létre, és minden más típusú jelentés—szubjektum viszony alapja. A jelentések „technikai“ értelmezőjeként az anyanyelv, valamint a különböző „tanult“ nyelvek működnek. Lényegesebb azonban itt azon struktúrák szerepe, amelyek e jelentések és viszonyaik tartalmát társadalmi tényekké teszik. A „lefordítás“-ból adódó funkcióknak történetileg a mítosz, a technológia, vallás, tudomány, másrészt a szokás- és hagyományrendszerek és mindezen elemeket a társadalmi és csoportérdekeknek megfelelően szinkrécios, magasabb egységbe szervező ideológia tesz eleget, amelyben az összes jelentésviszonyok tartalmat kapnak. Az értelmezés a történelmileg éppen uralkodó eszmerendszerek szemantikai és szimbolikus struktúráinak alapján valósul meg⁵. Ez azonban csak fenomenologikusan a hermeneutikai lehetőségek következménye. Amint Marx *A német ideológia* klasszikus helyén rámutat: „Az uralkodó gondolatok semmi egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszméi kifejezései, a gondolatokként felfogott uralkodó anyagi viszonyok, amelyek éppen az egyik osztályt uralkodóvá teszik, vagyis uralmuk eszméi.“⁶ Az értelmezés ezért az uralkodó szellemi struktúra révén mindig partikuláris egzisztencia-meghatározás is, magának az értelmezésnek az ily módon konstituálódott mechanizmusa miatt.

3. (A jelentésrendszerek közti viszony. E viszonyt a szubjektum elméleti és gyakorlati cselekvése közvetíti.) A társadalmi cselekvésben a reprodukció formaváltozásainak alapján és ennek rendszerében a hangsúly az értelmezők meglétéről és hagyományos funkciójáról a különböző értelmező struktúrák funkcionális viszonyaira tevődik. A tudománynak mint értelmező struktúrának a funkcionális és

adott ponton ideologikusan is kivivott felsőbbrendűsége az értelmezés és jelentésadás révén magukat a jelentésviszonyokat is úgy módosítja, hogy — főként a kritikai viszony hangsúlyozása révén (Kant) — a jelentésviszonyok diakroniája (Hegel) kerül előtérbe.

A társadalmi-történelmi gyakorlat mindazon objektivációit kell itt vizsgálnunk, amelyek jelentő rendszerekként működnek, ám ezúttal nem a jelentők működésének oldaláról megközelítve. Ha tehát egy klasszikus építészeti együttes vizsgálataira kerül sor, nem azokat a jelentő elemeket kutatjuk, amelyek ezen együttes léte óta felhalmozódtak (idetartoznak az elsődleges jelentők: építészeti stílusjegyek, a különböző építészeti elemek eredeti funkcióit kifejező jelentők, valamint a történelem folyamán az épületen felhalmozódott másodlagos jelentők rendszere: golyónyomok, árvízszintet jelző táblák, biztosítók táblácskái stb.), hanem megkíséreljük mindezen jelentők jelentéseit egységes rendszerbe foglalni, és e leírás, valamint a leírás által létrehozott jelentésrendszer viszonyát vizsgálni. Természetesen, e viszony természetét eleve meghatározza az, hogy a leírás „nyelvi” rendszerben történik.

Így képezhető „szakmai” szöveg, amelyben az egyes elsődleges jelentő elemek funkciója a szervező elv: a szakmai (geometriai, matematikai, ökológiai) leírás során keletkezett jelentésrendszer az épületet mint funkcióegyüttest tartalmazza. E jelentésrendszer elsődlegesen mint tervrajz működik, amelynek alapján megépítik az épületet, azonban ez az eszmeileg létező funkcióegyüttes objektiválódása során és használatának folyamatában a változó társadalmi szükségletek konkrét kritikáját szenvedni el. E változás újabb, eszmeileg létező funkcióegyüttesekben objektiválódik stb. Am mindezek a változások ugyanazon épületen belül is létrejöhetnek, és ez a részleges és teljes átépítéstől az olyan jelenségekig terjedhet, mint pl. a reneszánsz stílusú épületet övező és beburkoló fényreklámok s a belső tereknek a mindenkori szükségleteknek megfelelő teljes formaváltozásai.

Am mi az objektiv-anyagi rendszerekhez társítható jelentésrendszerek és az ezt funkcionálisan leíró szakmai szöveg jelentésrendszerei közti viszony természetére vagyunk kíváncsiak. Ontológiai státusát tekintve e két jelentésrendszer egyaránt eszmei, amennyiben az összehasonlítás tudati mechanizmusokat feltételez. Azonban, amint láttuk, ez a jelentésrendszer funkcióegyüttes formájában objektiválódik, és így az újratermelés rendszerében játszott történelmi szerepe konkrét kritika formájában alakít ki olyan jelentéseket, amelyek e funkciókra vonatkoztatott praktikus eljárásokként (beidegződés, szokás) élnek, míg nem újabb szakmai szöveg funkcióegyütteseiben funkcionáló jelentésrendszerekké válnak. És e *szakmai* szövegben létező jelentésrendszer társadalomontológiai primátusa már csak azért is tény, mert az egyéb leírások (pl. film, fénykép, dal, irodalmi szöveg) alapján ház nem építhető. Az ilyen jelentésrendszerekben létező „ház” (azon túl, hogy jelentője valamely anyagi rendszerben — fénykép, film, betű — tárgyasul) soha nem szenvedhet el valóságos működésével kapcsolatos, a szükségletekből származó konkrét kritikát. Nem is szenvedhet, mert maga az össztársadalmi-általános érdeket egy vele kapcsolatos partikuláris érdek kapcsán szolgálja. Ez az érdek partikuláris (a „ház” jelentéssége valamilyen szempontból: ott születtem, szép stb.), a partikuláris érdek pedig szükségszerűen fenomenologikus leíráshoz vezet, mivel nem a „ház” össztársadalmi-általános funkcióját tekinti, hanem valamely funkció partikuláris jelentésségét. Ily módon a „ház” par excellence tudati tényező marad, az esztétikai szféra elemeként pedig egy új kritikai viszonyt támaszt magával szemben, éspedig az „érvényét”, esztétikai jelentését vizsgáló kritikáét, amely már csak tárgyának természeté miatt is eszmei tényezőkkel dolgozik, és csak a társadalmi munkamegosztás révén kapcsolódik a reprodukció rendszerébe.

Ez a tény azonban újabb következtetéshez vezet: emez objektivációkba lefordítható jelentésrendszerek össztársadalmian-általános szükségletből (reprodukció) differenciálódott léte mellett szintén össztársadalmian-általános szükséglet egy, e jelentésrendszerekkel kapcsolatos partikuláris viszony, amely ugyan partikuláris és nem objektiválható jelentésrendszereket hoz létre, de ugyanakkor ezeket — a munkamegosztás révén — mint partikuláris (például esztétikai) viszonyokat és jelentésrendszereket kapcsolja be a reprodukcióba.

4. *(A jelentés mint társadalmi viszony)* A jelentés mint viszony elvileg kiterjeszhető a társadalmi viszonyok minden olyan elemére, amelyben a kommunikáció magát a viszonyt konstituáló tényezőként játszik szerepet. Itt tehát olyan jelentésviszonyokat vizsgálunk, amelyek nem a szubjektum és a jelentésrendszerek között jönnek létre valamilyen formában, hanem a szubjektum és a társadalmi intézmény vagy csoport között, de ugyanígy társadalmi csoport és társadalmi csoport között is. Vannak olyan intézmények (pl. a hadsereg), amelyek tagjaikat funkcionálisan igen fejlett jelölő rendszerekkel látják el, e jelölőkből kialakult komplexus (amely

a kulturális-történeti sajátosságokat különös módon őrzi — és amelynek elemzésére itt nem térhetünk ki) jelentése pedig az intézményben elfoglalt hely és e helynek megfelelő funkció. A katonai egyenruha vagy a papi talár pontos jelölője az intézményi hierarchiában betöltött helynek és e helyhez kapcsolódó funkcióknak. Ezeknek a jelölő struktúráknak az észlelése mintegy megelőzi az embernek az észlelését, és főként egy szerep észlelését jelenti, amely az észlelő viselkedését is egy reakciószerep szerint szervezi. Amint G. H. Mead megfogalmazza, a szociálpszichológiaiailag értelmezett viselkedés szintjén így keletkezik a jelentés: „A jelentés egyik szervezete által megnyilvánított gesztus, annak a társas cselekvéseknek az eredménye, amelynek a gesztus az egyik korai szakasza, és egy másik szervezet reakciója erre a gesztusra, a gesztusnak az első szervezettel, a gesztusnak a második szervezettel és a gesztusnak az adott társas cselekvés következő szakaszaival fennálló tripla vagy háromszoros viszonyának az összefüggései, s ez a háromszoros viszony az az alapanyag, amelyből a jelentés ered, vagy ami a jelentés tartományává fejlődik.”⁷ Amint Mead leszögezi, e viselkedésmechanizmus szintjén megnyilvánuló jelentés objektív, és akkor válik ideatikus-szubbjektív természetűvé, amikor „az öntudat szintjén az ilyen gesztus szimbólummá, jelentéshordozó szimbólummá válik”⁸ A viselkedés differenciálódásának folyamatában — amint a szimbolikus interakcionizmus elmélete rámutat — a szimbólumok válnak olyan komplex jelentés- és érték-, „csomókká”, amelyek szociális szerepeket határoznak meg. E szociális szerepek a társadalmi élet minden szintjén olyan jelölő rendszerekben, szimbolikus értékű gesztusokból összeálló szerepekben konkretizálódnak, amelyek jelentése valamely társadalmi csoport adott locusa. Ilyen típusú szerep az „apa”, „doktor”, „kolléga”, „barát”, „gyalogjáró” stb. (Azt is mondhatnánk, hogy e szerepek a kommunikáció normális viszonyai közt „egyenruhákként” működnek.)

Azonban az a jelentésviszony, amely az egyenruhát-szerepet hordozó individuum és az egyenruha-szerep által jelölt intézmény vagy szakmai csoport között létrejön, megfordítható (a jelentés, ismételjük, itt az intézményben vagy szakmai csoportban elfoglalt hierarchikus hely és az ehhez kapcsolódó funkció). Ily módon az intézményé lesz a jelölő szerep, és az egyén vagy csoport jelöltté válik. Ez a fordított jelentésviszony csupán a kommunikáció oldaláról való megragadása annak, amit Marx a tőke felhalmozási folyamatára vonatkoztatva így fejez ki: „A tőkés termelőfolyamat tehát összefüggésében, vagyis mint újratermelési folyamatot tekintve, nemcsak árut, nemcsak értéköbbletet termel, hanem termeli és újratermeli magát a *tőkeviszonyt*, az egyik oldalon a *tőkést*, a másikon a *bérmunkást*.”⁹ Ugyancsak e modell szerint, az intézmény vagy szakmai csoport mint jelölő megteremtí vagy kiválasztja jelöltjét, az intézmény adott hierarchikus helyének és funkciójának megfelelő individuumot. Magyarán szólva, kreatúráját. Azonban e jelentésviszony is szerves része a társadalmi struktúrának, következésképpen a társadalmi-történelmi gyakorlat is e jelentésviszony fenntartása, illetve elméleti és/vagy gyakorlati kritikája, szélsőséges esetben a struktúrából való forradalmi kiküszöbölésére irányulhat. Sartre éppen a forradalmi megváltoztatásra helyezi a hangsúlyt, amellet, hogy az inverz jelentésreláció kategoriális alkalmazásának metodológiai határvonalait is élesen megvonja: „Manapság átválasztott dolog egy bizonyos filozófiában a jelölő funkcióját a legszélesebb értelemben vett intézményeknek tulajdonítani, és az egyént (néhány kivételes esettől eltekintve) vagy a konkrét csoportot a *jelölt* szerepére redukálni. Ez annyiban igaz, amennyiben pl. a kaszárnya felé tartó egyenruhás ezredest a ruházata és jelzései *jelölők* funkciójában és rangjában. A jelet valóban az ember előtt észlelem, *egy* ezredest látok, amint átmegy az utcán. Ez annyiban is igaz, hogy az ezredes behelyezkedik a *szerepébe*, és alárendeltjei előtt a tekintélyt jelentő mozdulatokat és arckifejezéseket produkálja. A mozdulatokat és mimikát elsajátította; ezeket a jelentéseket nem maga hozza létre, csupán rekonstruálja őket. Ezek a megfontolások kiterjeszthetők a civil ruhára, a viselkedésre is. A konfekciós ruha, amit a Lafayette áruházban vásárol az ember, maga is jelentés. Jelenti a kort, a társadalmi helyzetet s a ruhát viselő személy nemzetiségét meg életkorát. De sohase feledjük el — különben lemondunk a társadalmi dialektikájának mindennemű megértéséről —, hogy az ellenkezője éppúgy igaz, ezeket az objektív jelentéseket, amelyek látszatra magukban léteznek s amelyek egyedi emberekre rakódnak rá, legnagyobb részt maguk az emberek hozták létre. S azok, akik magukra öltik és mások elé tárják őket, úgy tűnhetnek jelölteknek, *ha jelölők kéteszik magukat*, vagyis: ha megpróbálnak objektívalódni azokon a magatartásokon és szerepeken *keresztül*, amelyeket a társadalom rájuk kényszerít. Az emberek ebben a vonatkozásban is a megelőző feltételek alapján *csinálják a történelmet*. Az egyén minden jelentést átvesz és meghalad, abban az irányban, ahogyan saját *totális* jelentését beírja a dolgokba; az ezredes csak azért teszi magát jelölt ezredessé, hogy önmagát jelölje...”¹⁰ Sartre csupán azt hagyja ho-

mályban, hogy a társadalom jelentésviszonyainak gyakorlati kritikája milyen célok érdekében és hogyan történik. Láthatólag hajlik ama felfeetés felé, hogy e cél individuálisan tételezett. Itt most nem térünk ki e felfogás vitatható pontjaira. Bizonyosnak látszik azonban, hogy bármiféle társadalmi cselekvés elképzelhetetlen a jelentésviszonyok kritikája nélkül. A társadalom anyagi alapjának a megváltoztatása (pl. a szocialista forradalom) nem valósítja meg automatikusan a jelentésviszonyok kritikáját. A teóriára alapozott intenzív kulturális gyakorlat szükséges e jelentésviszonyok kívánt változtatásához. Ez a gyakorlat transzcendens tevékenység, mert a kritika révén (amelyet konkrét mindennapi tevékenység formájában is fel-foghatunk) az új feltételek olyan tömege kapcsolódik be ideatikusan vagy gyakorlatilag a jelentésviszonyok adott struktúrájába, amely a régi struktúrát diszfunkcionálissá teheti.

5. *(A jelentésség kérdése)* „1628. Szörnyű sok himlős gyermekek voltak és öreg emberek is, és mind gyermekek s mind ifjú legények sokan holtanak meg az himlőben.“¹¹ Jellemző tény, hogy ezt az adatot a krónikás az időponthoz kötött események előtt közli, mint olyat, amely az egész évre vonatkozik, és kétségtelenül az egész évet meghatározó csapás. És ebben az évben az csakugyan minden az ember ellen fordul: mennykőcsapás esik, grádicsszakadás és mindenek végén „Felette keserű bor lött, hogy alig ihatta meg az ember“ stb. A XVI—XVII. század erdélyi naplóinak, emlékiratainak, krónikáinak vizsgálatakor különben is azt tapasztaljuk, hogy az egykori szerzők általában igen pontosan tagolható elvek szerint rögzítik mondanivalójukat. Az arisztokratáknál nagyobb teret és súlyt kapnak az uralkodó osztály hatalmi erőviszonyai, az ehhez való viszony, a politika általános eseményein belül (pl. Haller Gábornál), valamint a „magánélet“, míg a nem arisztokrata származású írástudók elsősorban a politikai történelem eseményeit rögzítik, és ezt szoros kapcsolatban a gazdasági életre gyakorolt hatásával (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem), és igen gyakoriak az ugyancsak a gazdasági élet szempontjából katasztrofális természeti csapásokra vonatkozó feljegyzések (jégverés, saskajárás, pestis, jégzajlás). Ismétlődnek az illyenszerű fordulatok: „ment el Nagy András hada Szeben felé; az hada volt az hostátokban, majorokban, ő maga pedig benn középkapunál Pap István házában; az búzában és szőlőben felette nagy tékozlást tettek.“¹² Egészen pontosan körvonalazódik, hogy az adott (arisztokrata vagy polgári) osztályszemlélet mit tekint feljegyzésre méltó dolognak, vagy másképpen, témánk szempontjából adekvát terminológiával kifejezve, milyen eseményeknek van számára fontos jelentése és hogy mi e jelentés a fontosság fényében. Állandóan a társadalmi-gazdasági-politikai élet adott szféráit követi pillantása, a jelentésség szférákat és minden olyan eseményt feljegyez, amelyről úgy véli, hogy e szférákkal kapcsolatos jelentése van. Az arisztokrata számára a hatalmi-politikai viszonyok a főképpen jelentésség viszonyok, míg a polgár számára az általános politikai történelem az eseménytörténeti tények és a gazdasági viszonyok a főképpen jelentésség viszonyok. Egy rendkívül magyartalan, de a filozófiai terminológiától nem idegen elvonatkoztatással azt mondhatjuk, hogy a jelentésség itt az az általános szemléleti kategória, amelynek révén az összes események és viszonyok elfoglalják hierarchikus helyüket az ismeretek és vélemények rendszerében. Elemzett szövegeinkben nyilvánvaló, hogy a jelentésség viszonyok rendszere a polgári szemléletmód számára sokkal átfogóbb, és a jelentésség eme viszonylagos totalitása (bár egymaga csak feltétele az ismeretelméletileg adekvát jelentés, az igazság ismeretének) a társadalmi-történelmi viszonyok szélesebb kategoriális megragadására képes. Csak jelezzük itt, hogy a jelentésség események közé tartoznak — osztályhovatartozásra való tekintet nélkül — az összes csodák is. Pl. az ilyenek: „Eodem anno Váradon az vár-virrasztóanak az söveg az fején ő magától meggyúlt, az fején semmi nyavalyája nem lött. Item: az várban az kőfalból vér forrott ki. Item: az hid alatt jajgatás volt nagy sokáig az megtérés felől, hogy megtérjenek az emberek. Eodem anno Enyeden is vérforrás volt és oly nagy árvíz, hogy házakat és embereket vitt el.“¹³ E csodák — ha nem vallási jellegűek — mindig valamilyen negatív érték-tartalmú természeti vagy politikai eseményt előznek meg, de azt követhetik is. Nyilvánvaló ismeretelméleti magyarázatuk mellett ilyen közvetett jelentésséggel kapcsolódnak a társadalmi jelentésviszonyok rendszerébe. Batizi András meg is fogalmazza a jelentésség e típusának logikáját: „Azért az ítélet immár elközelgett / Mert már jobb részére az jegyek meglöttek.“

Témánk szempontjából itt elsősorban az a következtetés adódik, hogy a szubjektum—jelentés-, jelentés—jelentés—viszony, vagy a társadalmi viszonyok mint jelentésviszonyok nem elvont módon szervesülnek egymásba, hanem mindig a jelentésségnek tekintett viszonyok általános szemléleti keretére épülő cselekvésben. Jelentésségek össz-társadalmi szempontból azok a viszonyok, amelyek (csoportideoló-

giákban tárgyasulva) leginkább kifejezik — adekvát vagy nem adekvát formában — a reprodukcióval és annak formájával kapcsolatos általános és sajátos érdekeket. Példánk esetében az arisztokrata szemléletmódot közvetlenül a sajátos (hatalmi-politikai jelentésviszonyok) jellemzik, míg a nem arisztokrata perspektívában az általános és sajátos érdek differenciálatlanul esik egybe a zavartalan termelésnek és társadalmi életnek mint legfőbb értéknek a választásában.

A jelentésség azonban amellett, hogy egy szemléleti és cselekvési keret formája, a tömegkommunikációt lehetővé tevő társadalmi-technikai feltételek alapján történetileg egyre pontosabb struktúrákként jelentkeznek. Ez a történeti forma a tömegkommunikációs eszközökben az eleve jelentésnek tekintett eseményeknek és viszonyoknak pontosan megjelölt helyet biztosít. Ez a helyzet tükröződik hazai napilapjainkban is, amelyek bizonyos társadalmi-gazdasági-politikai-kulturális eseményeket azok fontossági sorrendje, hagyományos helye, rovatbani hovatartozása alapján szervezik, és egy minden lapra jellemző kód segítségével közlik a jelentés és jelentésnek tekintett eseményekre — és csak azokra — és viszonyokra vonatkozó információt.

Azokban találhatunk példát a társadalmi jelentésség-struktúráról gyökeresen eltérő asztrukturális tárgyasulásokra is. Hirdetőoszlopaink a mai tájékoztatási rendszerben a helyi kulturális és sportesemények operatív jelentőjének funkcióját töltik be. Nincs semmiféle — a lapokéhoz hasonló — jelentésség-struktúrájuk, egy ilyen kvázistruktúrát csak az egyes plakátok hagyományos formaszervezete és ezek véletlenszerű viszonyai által nyernek. Minden a plakátragasztó ember kedvétől függ, aki kitűnő mixer, mivel a művelődés szervezete őt egyáltalán nem igaztja. Semmiféle ideológiai modellálás nem lép be, nincs formalizmus, és végső soron ennek köszönhetjük hirdetőoszlopaink borzós és alkalmi avantgard esztétikumát.

6. *(Jentésség és érték)* A különböző típusú emberi gyakorlatok számára más és más módon — e gyakorlattal összefüggő — társadalmi viszonyok és események válnak jelentéssé. Következésképpen az ily módon kitüntetett viszonyok és események nemcsak a szemlélet, cselekvés és gyakorlat fontos kategóriájává válnak, hanem éppen kitüntetett jellegűknél fogva: értékké is. A jelentésviszonyok így a különböző emberi gyakorlatok rendszerében sajátos értékrendszerként is szerveződnek, és e jelentésviszonyokban megalapozott értékrendszer a további jelentésviszonyok termelésének kiindulópontjává válik. Egészen szélsőséges mozzanatban az érték egybeesik a jelentéssel (pl. a baloldaliság és értékpozitivitás), és a továbbiakban ez a rossz egyneműség lesz a jelentés- és értékviszonyok megítélésének alfájává. Az ebből létrejövő tévedések kiküszöbölésére példa az az állandó tevékenység, amelyet a munkásmozgalom főként a lenini elmélet alapján vívott és vív napjainkban is a baloldaliságból eredő következmények ellen. De más társadalmi-kulturális magatartással (pl. a l'art pour l'art elvben kicsúszósodó elméletekkel is) példázható az eredeti jelentésgeneráló tényezőktől elszakadt, a jelentést elvontan értéknek és az elvont értékeket jelentésnek tekintő rossz egyneműsítés.

Az össztársadalmi-általános érdekekhez és célkitűzésekhez kapcsolódó értékek — pl. a humanitáriusak: az emberi élet és a javak értéke — a jelentésségnek olyan állandó struktúráját képezik a társadalmi gyakorlat rendszerében, amely éppen viszonylagos értékállandósága miatt csak a nagy társadalmi kollíziók vagy természeti katasztrófák esetén kerül globálisan előtérbe. Hogy az ilyenféle, gyakorlatilag megalapozott jelentésség-újrafeltárások az erkölcsi mozzanatnak megfelelő milyen jelentésviszonyokat és ezzel kapcsolatban a jelentésségnek milyen új struktúráját hozzák létre, arra példa a brechti színház.

TEOREMÁK¹⁴

1. A jelentésviszonyok általánosan (a társadalmi lét reprodukciójának rendszerében) a reproductív tevékenységet végző emberek érintkezési viszonyai az információközlés tárgyasult és külsővé vált végtermékei a jelentések által.
2. Jelentésviszonyok léteznek a szubjektum és jelentés között.
3. E viszonyok maguk a jelentés konstituálásának, értelmezésének és intézményesülésének, elméleti és konkrét kritikájának dialektikus folyamatai.
4. A tárgyivá-külsővé vált jelentésviszonyok az emberi kapcsolatok közvetítői, a társadalmi lét újratermelésének immanens elemei.
5. Mint ilyenek, az osztályok történelmi gyakorlatában és a velük hivatászerűen foglalkozó értelmiség tevékenységében válnak reflexívvé.
6. A reflexívvé válás újabb jelentésviszonyok termelésében objektíváló-

dik, az objektiváció pedig a jelentésrendszerek közti viszonyok komplex struktúráját hozza létre.

7. Reflexívvé a közvetlenség új világának mindig csak egy része válik, éspedig a jelentésséggel rendelkező.

8. Ez a reflektált közvetítő funkciójú közvetlenség, a teória.

9. (Származtatott teorema): a jelentés általános-szubsztanciális definíciója lehetetlen, ezt a jelentésdefiníciók csődje is bizonyítja. Funkcionális definíció úgy adható, ha a jelentést az emberi gyakorlatok rendszerében maguk az emberi gyakorlatok által *kitüntetett helynek* tekintjük, amely a gyakorlat természete által kitüntetett és ontológiailag lehetséges szubsztanciában tárgyasul.

Következmény: e definícióforma pusztán fenomenologikussá teszi kategóriánkat, mivel kijelentettük, hogy a jelentésviszonyok jelentéspólusa a legkülönbözőbb természetű szubsztancia lehet. Ellenvetés: a „jelentésviszony” kategorialitását ezáltal nem veszti el, mivel az a kommunikatív tevékenység szinkron tárgyainak viszonya, e tárgyak egyike pedig mindig jelentésfunkciójú.

10. A jelentésviszonyok sajátosan: a kultúra.¹⁵

11. A kultúra formálisan jelentésségstruktúra (stílus), ez maga nem közvetítő, hanem közvetlenség.

12. A kultúra valóságosan a jelentésségstruktúra meghaladása: közvetítette tenni az új közvetlenség világának jelentésviszonyait.

13. Új jelentésségstruktúra keletkezik, a közvetlenség új világa.

JEGYZETEK

1. Voigt Vilmos tipológiáját informatív szempontból idézzük: „1. a jelentés egy szó használati szabálya. 2. a jelentés többtényezős funkciófogalom. 3. a jelentésben megkülönböztetjük egymástól a jelentő (*signifiant*) és a jelentett (*signifié*) fogalmait. 4. a jelentés (*Bedeutung*) a valóságra vonatkozó viszony, megkülönböztendő a kijelentésben szereplő elem, az értelem (*Sinn*) kategóriájától. 5. a jelentés klasszifikatorikus jellegű. Vö. *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest, 1977. 27.

2. Vö. Szádeczky Kardoss Lajos dr.: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927. 65.

3. „A tömegkommunikáció fogalmát az általános kommunikációelméleti irodalomban a dialogikus (személyes, közvetlen) kommunikáció komplementáris kategóriájaként használják“... „A tömegkommunikáció a címzett csoport sajátos nagyságrendjére utal, anélkül hogy ezzel egyidejűleg a dialogikus kommunikáció valamely törvényszerűségét meghatározná stb.“ Vö. Klaus Gloy & Bernhard Badura: *Kommunikationsforschung — einige Modelle und Perspektiven*. In: *Soziologie der Kommunikation*. Stuttgart, 1972. 18.

4. „Eme hadszabályzat — teszi hozzá Szádeczky — tehát méltán régebbi gyakorlatban meglévő hadirend írásba foglalásának tekinthető, maga is hangsúlyozván, hogy a székelyek régi szokásait erősíti meg.“ Uo.

5. Vö. Umberto Eco: *A nyitott mű poétikája*. In: *A nyitott mű*. Budapest, 1976. 31. Vö. még a tanulmány 4., Paul Ricoeur hasonló álláspontjára utaló lapalji jegyzetével.

6. Marx—Engels: *A német ideológia*. Budapest, 1952. 29.

7. G. H. Mead: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, 1973. 98.

8. I.m. 101.

9. Marx: *A tőke*. Budapest, 1949. 624.

10. Jean-Paul Sartre: *A módszer kérdései*. In: *Módszer, történelem, egyén*. Budapest, 1976. 265.

11. Segesvári Bálint *Krónikája*. *Erdélyi Történelmi Adatok*. Kolozsvár, 1862. 194.

12. I.m. 178.

13. I.m. 173.

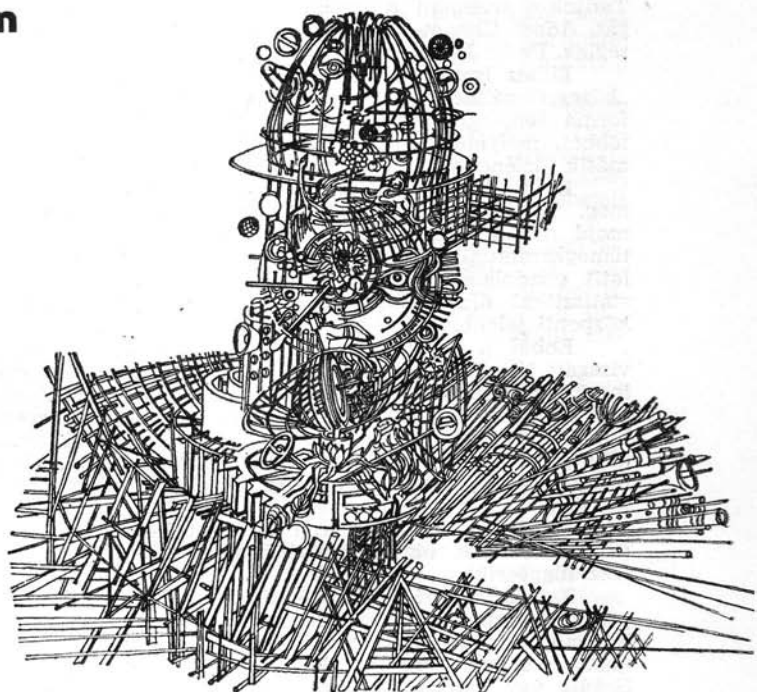
14. E teoreémák bizonyítását a szöveg dedukciói adják.

15. Ilyen típusú definíciókat leginkább az antropológiában találunk. Pi. Margaret Mead a kultúrát olyan hagyományrendszerként definiálja, amelyben a testi és testen kívüli eredetű természetes érzetek egyaránt jelentést kapnak. Vö. *Bases culturelles pour comprendre la littérature*. In: *L'anthropologie comme science humaine*. Paris, 1971. 228.

dankanits ádám

a mentalitás

hatalma

A mozgó világban minden hagyaték kétértelmű, nemcsak kincs, hanem teher-tétel is egyben. Hiba volna, ha mai történelemtudatunk egyoldalúan csak a kiemelkedő sikereket fogadná el örökségül, s az egész hagyatékot egyértelműen pozitív előjelűnek tekintené. Az annyiszor említett irodalomközpontúság mögött észre kell vennünk történelmi létünk alapvető „állandóját” — a hagyományos mentalitást.

Kézenfekvő volna azt feltételezni, hogy történelemtudatunkba általában mind szervezettebben épül be az igazi történelem, életformaváltásaink története, a milliók életét befolyásoló technikatörténet. Ma már beható ismeretekkel rendelkezünk a hazai mezőgazdálkodás nyolcezer éves kezdeteiről, arról a későbbi mutációról viszont, amelyet kis mezőgazdasági forradalomnak szoktak nevezni, alig tudunk valamit. Hasonlóképpen alig hatolt még be a történelmi köztudatba az új kultúr-növények — elsősorban a törökbúza — hazai elterjedésének népesedéstörténetileg is jelentős folyamata. Alig ismerjük az ipari forradalom tájainkon való kibontakozásának valóságos dimenzióit. Pedig már Bacon is azt vallotta, hogy a nyomda, a puskapor és az iránytű feltalálása nagyobb hatással volt az emberi dolgokra, mint bármely vallás vagy birodalom. Vajon csak a történés sajátos formációjának tudhatjuk be az ilyenirányú problémaérzékenység hiányát?

Ahhoz, hogy e tájak hagyományosan gyakorlatidegen gondolkodásmódját tetten érjük, talán nem is a kimagasló szellemi teljesítményeket kellene felsorolni, hanem inkább alkalmazásuk történetét nyomon követni. Számontartjuk a két Bolyait, de ki tartja számon tudományos munkáik visszhangtalanságát, a nagy művek funkcionalitását serkentő-akadályozó körülményeket? Számoljuk a csúcso-kat, de ki figyel oda az új gondolat, az új szemlélet elterjedésének lassú, tömeges, munka- és életmódbeli hullámverésére?

Nem nehéz példát találni arra, hogy a gyakorlatidegen kulturális berögzöttségek mennyire meghatározzák még mai értékrendünket is. Történelmi köztudatunk — amely számontartja Bod Pétert, Arankát, Döbrenteit — vajon tud-e azonosulni egy olyan nyelvessel (Gyarmathi Sámuellel), aki életműve legfontosabb mozzanatának két új burgonyafajta erdélyi meghonosítását tartotta? Vagy fel tudjuk-e mérni egy Fridvaldszky kifejezetten gyakorlati gondolkodásmódjának jelentőségét?

Tudjuk-e értékelni a hatékonyabb járványvédelmet kidolgozó orvosok munkásságát, Adam Chenot-val az élen, vagy a műszaki haladást sürgető, ösztönző értelmiségiek, Pethe Ferenc vagy Berde Aron kézzelfogható eredményeit?

Ehhez ismernünk kellene a hagyományos világ és hagyományos gondolkodás „közegellenállását” a tudományos-műszaki újításokkal szemben: mentalitás és életforma tényleges kölcsönhatását. Olyan szemléleti integrálódásra gondolok, mely többet, mélyebbet tudna mondani az emberi lét múltbeli kiterjedéséről, arról a másik történelemről, amely a történelemkönyvekből rendszerint kimarad.

Ez a „közegellenállás” a hagyományos történeti fogalmakkal nem ragadható meg. Történelmi köztudatunknak olyan „szokatlan” történeti kategóriákkal kell majd megbirkóznia, mint korszerűsödés, írásbeliség, empátia (beleérző képesség), tömegkommunikációs eszközöknek való kitettség, életbiztonság, racionális (gyakorlati) gondolkodásmód. Szemléletünk szociológiai, szociálpszichológiai, demográfiai, statisztikai dimenziókkal bővíthet: a mindennapok átalakíthatóságának kérdése központi jelentőségűvé emelkedik.

Ebből a szempontból különös jelentősége van a szülőföldi tájak általunk vizsgált tér—idő-egységének — az 1848-at megelőző évszázadnak. A nyugat-európai ipari forradalmak korában nálunk még az elkövetkező „metamorphosis”-ok küszöbén vagyunk. A hagyományos világ még alig észrevehető, de azért egyre gyorsuló bomlása persze nálunk sem a XVIII. századdal kezdődött, mint ahogy azt sem állíthatjuk, hogy a XIX. századdal véget ért volna. Visszahúzó erejét mégis a hagyományos világ alkonyán, e ritka történelmi törésvonal mentén a legkönnyebb tetten érni.

Így jutunk el a százarcú lét végső kérdéséhez — az életbenmaradás esélyéhez, az emberi élet bizonytalanságának, illetve biztonságosabbá válásának tényeihez, összefüggéséhez.

Egy középkori fohász — „A peste, fame et bello libera nos domine!” (azaz: a pestistől, éhségtől, háborútól ments meg minket uram) — ad hű képet az emberi lét hagyományos ellenségeiről. Egy székelyföldi eredetű hűsvéti határkerülő ugyan ebben a sorrendben fohászodik: pestis ellen, bőv termő esztendőért és békeségért. Sokáig úgy tudtuk, hogy a hagyományos világ embere a háborúban látta az életére törő legfőbb veszélyt. Az 1848-at megelőző száz év az első olyan időszak történelmünkben, melyben az emberi életet fenyegető veszélyek közül a háború viszonylag háttérbe szorult.

Az imaszöveg *peste, fame, bello* sorrendje alapján joggal merülhet fel a kétség: a háború a korábbi századokban sem jelentett az életre nézve fővesélyt. A hagyományos világ embere — bizonyos korokban — nem a háborútól félt a legjobban, hanem a *pestistől*.

Az 1600—1603-as pestisjárvány olyan hatalmas méreteket öltött, hogy jogosan merül fel a gyanú: az a pusztulás, amelyet a történetírás általában a hadi cselekményeknek tulajdonít, jelentős részben a járványt terheli. A pestis visszaszorítása a XVIII. század egyik jelentős — ha ugyan nem a legjelentősebb — vívmánya. Az egyetemes orvostörténet a járványok történetében az 1722-es marseille-i pestist tekintti fordulópontnak. Tájaink — úgy tűnik — két évtizeddel később következik be ez a fordulat.

A hazai járványvédelmi rendszer hatékonyságát azonban nálunk még jó ideig gyengíti a hagyományos mentalitás. „Az úristenen kívül más orvos nem található” — jelentik 1760-ban Máramarosból. De ha van is orvos, szolgálatait a hagyományos világ embere nem szívesen veszi igénybe. Inkább bábához, kenőasszonyhoz, borbélyhoz, hályogkóvácshoz, javasemberhez fordult, aki gyógynövényekkel kezelte („fűhöz-fához kapott”), ráolvasáshoz folyamodott („kigyót-békát kiáltott rá”) vagy pedig jól („minden hájjal”) megkente. A járványokkal szemben egyébként a korabeli orvosi ismeretek sem sokat segítettek. Orvosi képzettségű emberek is elfogadják az egyházi dogmát: „A Dög-halál isten Harcza az Emberekkel.” Még Pápai Páriz Ferencnél is felbukkan a gondolat, a betegséget úgy kell viselni, mint „Istennek a bűnért való rettenetes ítéletét”. Csanaki Máté pedig Kolozsvárt 1634-ben megjelent *Az dőghalálról való rövid elmélkedésében* írja a pestisről, hogy az „csapás és ostor. Ki ostora? Istené. Micsodás ostor? Közönséges. Ki által bocsátatik ránk? Az angyalok és csillagok által. Mikor? Midőn Istent bálványozásunkkal, avagy egyéb czéges vétkünkkel megbántjuk... Az mi értelmünk azért ez, hogy egy álltaljában nem szabad keresztyén embernek a pestis előtt el futni.” E lefegyverző gondolatmenetben mégis fellelhető valamiféle racionális mag: fékezte a járvány terjedését, meneküléssel való széthurcolását.

A XVIII. század végén is voltak városok, ahol a polgárok gyűlöletét vonta magára az az orvos, aki a pestis ragályáról beszélt és elítélte az eleve elrendelés, a kötelező tétlenség dogmáját. 1771-ben Mátyus István orvosnak Marosvásárhelyt

„istentelen magatartása“ miatt nem volt tanácsos elhagynia házat alkonyatkor. Noha már 1510-ből van adat arra, hogy Brassóban a pestis alkalmával Johann Salzmann orvos zárlatot rendelt el, a hagyományos világ alkonyán, a XVII—XVIII. században még egyszer fellángoltak az ész- és életellenes nézetek.

A XVIII. századtól kezdve zárlatot intézményesítő hatóságok gyakran ütköztek ellenállásba. Az 1770—1771-es pestis idején a csíkiak körmeneteket tartanak, éjjel-nappal szolozsmákat énekelnek, két nap alatt font, szótt és varrt fehérműket ajánlottak fel a halál angyalának, s mikor látták, hogy mindez nem használ, olyan csüggedés vett rajtuk erőt, hogy a holtak eltemetésére is csak karhatalommal lehetett rákényszeríteni őket.

A kor emberét tehát nemcsak a tudomány korabeli tehetetlensége szolgálta ki a pestisnek, kolerának, hanem elsősorban a gondolkodásmódja. A fatalizmus, a mágikus gondolkodás embere nem lehet tudatosan gyakorlati beállítottságú a természet erőivel szemben. Megoldhat gyakorlati feladatokat, de hite ellenére, mert hite szerint a gyakorlat kérdéseit a sors keze vagy a mágikus cselekvések irányítják.

A végzetbe vetett hitet a keresztény vagy klasszikus sztoicizmus tartotta életben. A mágikus gondolkodást viszont inkább a népi kultúra. Az egyházi nézeteket mintegy fonákjára fordítva a nép az ördög művének — opus diaboli — tekinti a járványt. Az 1709-es pestisről szóló művében írja Köleséri Sámuel, korának neves orvosa, hogy az egyik Fehér megyei faluban, ahol 34 áldozata volt a pestisnek, a falu népe halottakat ásott ki és szűrt át karóval abban a hiedelemben, hogy ártó szellemük hozta fejükre a vést.

Ha nyíltak is rések a népi kultúra tudati tömbjén a felvilágosodás előtt is — gondoljunk csak Janus Pannoniusra vagy a humanizmus néhány szabadgondolkodó antitrinitárius értelmiségijére —, a hagyományos tudat elleni átfogó támadás mégis a felvilágosodás jegyében indult a mágikus gondolkodás ellen. A felvilágosítók derülátása azonban sok tekintetben alaptalannak bizonyult. A fatalista-mágikus gondolkodási formák még másfél századon át ellen tudtak állni. Úgy tűnik, ahogy erősödtek a gyakorlati gondolkodás állásai, úgy kapott új erőt az ősi mentalitás, hogy szinte a korai középkorra jellemző formákban üsse föl újra a fejét.

Talán az első boszorkányperek sem véletlenül esnek egybe a humanista racionalizmus legfejlettebb irányzatának hazai meghonosodásával, Arany Tamás bihari fellépésével egyidőben 1565-ben égetik meg Botzi Klárát Kolozsvárott. Arany Tamás nemcsak a túlvilági életet, az ördög és angyalok létét vonta kétségbe, s hirdette, hogy „nincs más pokol, mint maga a sir“, de a vádak szerint kijelentette: nem bűn megtagadni a harmincadot és megkerülni a vámot. A boszorkányperek hát Arany Tamás és a páduai humanisták szellemi ellenhatásának is felfoghatók. Mintha a humanizmus és a népi reformáció fényeire válaszolnának a kontinens északi felén a mágylák.

A perek méreteit érzékelteti az 1684-es szentjóni per, amelynek során tizen-négy asszony állt a bíróság előtt, s közülük hatot halálra is ítélték. 1756-ban az ineui bírák előtt a következő kihallgatás zajlott le: „Kik vannak még az ördög lajstromában és hányan vagytok boszorkányok?“ — hangzik a kérdés, amire bizonyára kínzásokkal kicsikart válasz: „Tizenhárom.“

A perek a XVIII. század második felében tetőznek. Az utolsó adatok Biharból és Zetelakáról származnak 1766-ból. Két évvel később szigorú udvari rendelet állja útját a mágikus gondolkodás hatalmi tobzódásának. A perek tanúsága szerint a vád többnyire a gyógyító javasasszonyok ellen irányult. A leggyakoribb vádak: a boszorkány béka alakját vette fel, „lővát tett“ embereket, hogy lovagoljon rajtuk, megrontotta a tehenet, elvette a tejét, szemmel vert meg valakit. A boszorkányperek nem önmagukban érdekesek, hanem elsősorban mint az ősi hiedelmek életképességének beszédes tanúbizonyságai. Korunkban a mágikus gondolkodás „tudományos hiedelmek“ alakjában él tovább.

Ahol tanult emberek is az ördög működésének tulajdonítanak természeti jelenségeket, ott az emberi problémák megoldásában a hatékony, ésszerű cselekvés helyét többnyire a mágikus cselekvés foglalja el. Vihar ellen mondták például az alábbi szöveget: „Ti torgontyások, perpentyések vagytok... kényszerítetek, hogy a mi határainkra bé ne jöhessenetek, kárt ne tehessenetek, hanem ehelyett erdő cigabogása, erdő ága-bogát rontsátok, kemény kösziklákat hanogassatok, pallagon sült pogátsát pasmagoljatok.“ Szárazság ellen Dimitrie Cantemir idézi az alábbi ráolvasó szöveget: „Papaluga emelkedj az égbe, nyisd meg kapuit, küldj esőt, hogy nőjön a búza, az árpa, a köles!“

A hagyományos mentalitás makacs „közegellenállása“ természetesen az élet-

formával, a hagyományos világ berendezkedésével, gazdasági eltartó képességével függ össze.

A termőföld hasznosításában az ember legfőbb ellenfele az őserdő rengetege. Az erdő tartós hatalmát jelzi, hogy tájaink legnagyobb, tehát legtagabb és háborítatlan élettért igénylő állatfajtája, a bölény csak 1800 körül veszett ki (egy es források szerint Udvarhelyszéken még 1814-ben is láttak bölényt). A terméketlen terület, az erdők, a vadontermő növények bősége, a gazdag vad- és halállomány a mezőgazdaságra való áttérés utáni évezredekben is fenntartotta a zsákmányoló-gyűjtögető életmód számos elemét.

Valahol az erdő és szántó között helyezkedik el a legelő. Még nem kultúrtáj, de az őstájtól sem lehet sorolni. A XVIII. század legjellegzetesebb mezőgazdasági területe, miután a döntő gazdasági ágazat az eléggé alacsony színvonalú állattartás. Lange Márton 1791-ben Kolozsvárt kiadott munkája arról számol be, hogy az állatok „térdekig állnak a ganéjban”; az istállók „alatsonok, nedves, nyomorult kalibák” és „semmi Orvosi Politzia nincsen”.

Az állattartás általában és annak alacsony szintje sok mindent érthetővé tesz. Kevésbé munkai ingyenes ágazatként jól megfér a csekély népességgel, s a maga részéről mintegy tartósítja az alacsony népsűrűséget. Jól megfér egy olyanfajta munkaerőkölccsel, amely nem igényel folytonos erőfeszítést, hanem inkább alkalmi fellépést akkor, amikor az állat veszélyben van. Az olyan típusú gazdasági szerkezet, amelyben a marhahivitel fontos szerepet játszik, általában visszaveti a városokat fejlődésükben. A távoli piacokon értékesített állatok ellenében ugyanis többnyire ipari árut hoznak be, ami akadályozza a helyi termelés kibontakozását. Az állattartás tehát minden vonatkozásban jelentős szerepet játszott a hagyományos életforma, s ezen belül a hűbéri viszonyok tartósításában.

A földművelés szintjének megítélésében a terméshozamot tekintik alapvető mutatóknak. Míg a nagy közel-keleti civilizációkban évezredekkel korábban az elvetett magot százszorosban megterítő termés sem számított ritkaságnak (a XVIII. századi Nyugat-Európában tíz-tizenöt-szörös terméssel számoltak), nálunk (például Szilágyságban) az összeíró biztosok kétszörös terméstről tesznek említést (1720). Arad termékenyebb vidékén a három és félszeres, Biharban és Szatmárban a négy-öt-szörös arány már kivétel számba ment. Száz évvel később Erdőszentgyörgyön vagy Árkoson az elvetett mag átlagosan még mindig csak négy-öt-szörös terméssel fizetett. Valószínűnek látszik, hogy mezőgazdaságunk a XIX. század elején körülbelül azon a színvonalon állt, mint Nyugat-Európa három-négyszáz évvel korábban.

Mezőgazdaságtörténetünknek előbb-utóbb szembe kell néznie azzal a lényeges körülménnyel, hogy a hagyományos világban a XII. századot követő félévezredben döntő változás nem következett be. Az újításnak még a gondolata is meglehetősen idegen ebben a világban. A kultúrnövények közül a kukorica XVII. századi Szamos menti elterjedéséhez (a legkorábbi adat 1639-ből származik) a századforduló körüli háborús pusztítások következtében előállott igásállathiányon kívül főként az járult hozzá, hogy a kertben termelt kukoricát ki lehetett vonni a földesúri szolgáltatások alól. Táplálkozáslélektani körülmény, hogy a puliszka viszonylag könnyűszerrel foglalhatta el a köles- vagy árpakása helyét.

Az udvar által sürgetett burgonyatermesztéssel szemben viszont évtizedeken át konok ellenállás mutatkozott. 1809-ben Szatmár környékén még nem is említik, Gyergyóban a XIX. század első negyedében erőszakkal kellett meghonosítani. 1787-ben Háromszéken a határőrség intézkedik arról, hogy „ha az mely katona nemcsak a kertben, hanem a mezőn is ilyen hasznos gabonát nem ültet, minden irgalom nélkül a regementnél megvesszőztetik”. Az a hiedelem élt ugyanis a népben, hogy a krumpli gátolja az emésztést, butít, rühöt, lázat, francia-kórt okoz, a földre vonzza a vakondokat és a férgeket. A kifogások mögött valószínűleg mágiikus nézetek húzódtak meg — a föld alatt, a gonosz hatalma alatt termő növénytől való félelem.

A falu és város közötti munkamegosztásról sem beszélhetünk még igazán. A népi ipar — a legtöbb vidéken — a földműves lakosság igényeit szinte teljes mértékben kielégítette — a vasárutól eltekintve. Csikban jórómán századunkig nem alakult ki tulajdonképpeni városi központ, hiszen falusiak kereskedtek falusiak háziipari készítményeivel. 1800 körül Désen csak „egyetlen egy bolti kereskedő volt”. A város csak a mezőgazdasági környezet függvényében érvényesülő sziget. A lakosságnak jobb esetben is csak tized-, de többnyire alig huszad- (néha ennél is kisebb) része él városban, illetve olyan településeken, melyek méretben és jellegben valamennyire is különböznek a falvaktól. Ugyan méretben sem túlságosan, hiszen egy ötezres lakosú település már nagyvárosnak számít. A városra nehezedő nyomásról számol be Nagy Szabó Ferenc Marosvásárhellyel kapcsolatban: „Nincs soha igaz jó akarattal mihozzánk a székelység, sem a nemesség nagy része.”

Elég falusias a városkép is. Csűrök, istállók, ólak, vagyis mezőgazdasági rendeltetésű építmények uralják a városképet. Kevés a kőház — Szatmáron 1800 előtt mindössze három kőházzal tesznek említést —, és még ritkább az emeletes épület. A várossá emelkedés útja a mezőgazdálkodáson át vezet: több város szőlőművelő településből emelkedett ki. Mások — Gyergyószentmiklós vagy Gherla kereskedői — a távolsági marhakereskedelem útján gazdagodtak meg. Egyik út sem vezetett azonban az urbanizációnak arra a fokára, amelyre a saját termékkel nagyobb távolságon folytatott áruértékesítés emelte például Brassót, Besztercét, Kolozsvárt, Szebent.

A gazdasági szerkezet javításának egyik fő akadályja — a távolság. A hagyományos világban egyedül a tengeri szállítás hatékony, négyezer-ötször akkora távolságra lehet eljutni, mint szárazföldön. A szárazföldi szállítás nálunk a karbantartott és biztonságos utak hiányában nehézkes — annál nehézkesebb, minél több az erdő, és minél ritkábban lakott a táj —, és évszakhoz kötött. A marha és a ló nemcsak azáltal vált fontos áruvá, hogy a nyugati piacokon kereslet mutatkozott iránta, hanem mert az egyedüli olyan áru, amely önmagát képes szállítani.

Az életformával függ össze a hagyományos világ tér- és időszemlélete. A térhez való viszonyt a szűk helyi világhoz való kötöttség határozza meg. A helyhez kötött embernek pedig nincs módja az összehasonlításra — elégedett, mert nem ismer mást, mint ami számára adott.

Az időszemléletre viszont az időhöz való kötetlen, laza viszony jellemző. Újfalvy falusi nemese még 1800 körül is az időn kívül él: „Nappal az áldott nap, éjjel a kakas szó, hajnalban a fiastyúk és az esthajnal csillag voltak az útmutatói.“ Órája csak disz vagy rangjelző, nem mutat időt. Igaz, az első kerek óra már a XV. században megjelenik Nagydisznódon, időérzékről azonban még sokáig nem beszélhetünk. A segesvári toronyra a XVII. század elején szerelnek órát, de az óramutató mellé csak fél századdal később került fel a percmutató. „Talám tyúk-mony sültni idő alatt meghala a nagy fejedelem“ — jegyzi fel Bethlen Gábor halálát az udvari ember, Kemény János. Az időt órákban, legfeljebb fél órákban számolták.

A hagyományos világ emberének tudatában a történelem az aranykortól való eltávolodás története. Főnemestől hétszilvafásig mindenkit az ősi eredet kérdése foglalkoztat. A család régisége — mintha nem lenne minden család régi! — nemcsak századokkal mérhető rang, hanem az ősök által szerzett előjogok emlékezte. „Az emberek szolgamód csüggnek a régin“ — panaszolja 1848-ban is Bolyai Farkas.

A múltba révedő, a történelmet hanyatlásként érzékelő ember számára az új — legyen az szokás, technika vagy bármi — a hanyatlás újabb jele. „Nézd meg, negyvenkilencszentdőtől fogva a régi erdélyi szokástól... mely messze mentél, erdélyi ember!“ — jegyzi meg rossszalóan Apor Péter a *Metamorphosis*-ban. „Ha mi jó volt...“ azt szüleink és előtünk élők, a tejfelesít elélték, nekünk savónál egyebet nem hagytak“ — írja végrendeletében 1750 körül Halmágyi János. Az írásbeliség maga is a tradicionáliszmus eszközévé válik azzal, hogy a már érzékelhető haladást hanyatlásként állítja be.

A hagyományos világ azonban még döntően a *szóbeliség világa*. Az életforma és minden, ami fontos (a technikai műveltség is) közvetlen kommunikációban örökítődik át apáról fiúra, időben-térben egyformán hagyományos módon terjed. Az írott kultúra még alig játszik szerepet az életforma alakításában.

Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy például Marosszéken 1700 körül majdnem minden második faluban iskolamester tanít. Mégis csodálka dolog lenne ebből arra következtetni, hogy megváltozott az emberek írásbeliséghez való viszonya. Az iskoláztatásban azok a falvak vezetnek ugyanis, amelyekben jelentősebb kismemesi vagy szabadparaszti réteg él. Pontosan az a réteg, amely az iskola révén próbál kiemelkedni a félpaszti vagy paraszti létből. Többet mond a korabeli iskola valódi helyzetéről a rendelkezésre álló néhány adat: Királydarócon például 1764-ben 14 gyermek járt iskolába a 94-ből, Széken 1848-ban az iskoláskorúak egytizede (a lányok egyharmincada) volt iskolás. Akik iskolába jártak, azok közül sem mindenki tanul meg írni. „Néhány szajkóként megtanult imádság, s ének, baktató olvasni tudás, haszonvehetetlen írás, számvetésből alig valami szokott még jobb esetekben is az egész eredmény lenni“ — jellemzi az iskola hatékonyságát Wesselényi Miklós. Egy 1820-as esketés alkalmával Erdőszentgyörgyön tizenegy szabad és jobbágyrendű 40–80 év közötti tanú közül — akik feltehetően a falu vénei — senki sem tudott írni.

Hivatalos egyházi kimutatások 1848 előtt azt állítják, hogy az iskolával viszonylag jól ellátott Székelyföldön a gyermekek fele-háromnegyede járt iskolába. A kortárs Kőváry ennél borúlátóbban vélekedik az arányokról. Ma már tudjuk, Kővárynak volt igaza. Az 1900-as népszámlálás alkalmával a nyolcvanévesek (te-

hát az 1830-as években iskoláztottak) egytizede tud csak írni-olvasni. (Udvarhely- és Háromszékhez viszonyítva Csíkban még ennél is rosszabb az arány — tizenötöd rész.)

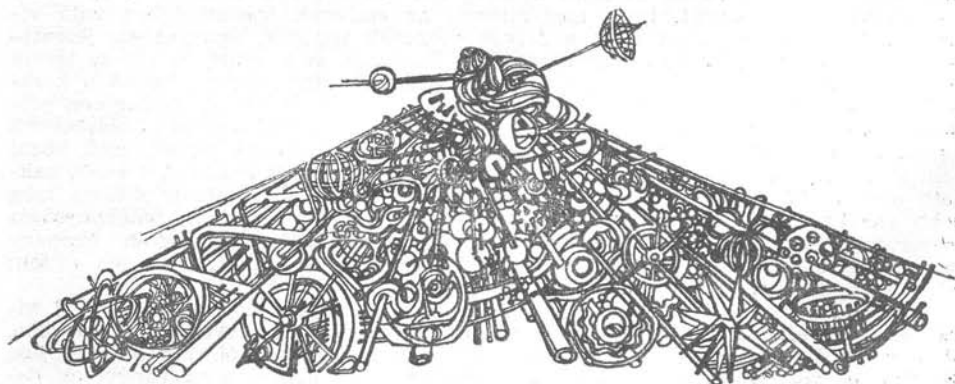
Viszonylag régi felismerés, hogy összefüggés van az írni-olvasni tudás és a modernizálódás között. Hajnal István immár fél százada felhívta a figyelmet arra, hogy az írás nemcsak az érintkezés — azaz kommunikáció — technikájaként játszik szerepet, hanem a racionalizmus ösztönzőjeként, a gondolkodás fegyelmezőjeként is. Amíg azonban az írás-olvasás a korszerűsödés előfeltételét adja, a tömegkommunikációs eszközöknek való kitettség már magát a korszerűsödés folyamatát jelzi. A városiasodás, a vasúti közlekedés, az iskoláztatás XIX. századi fejleményei után minden valószínűség szerint a tömegkommunikációnak köszönhetjük a beleérző képesség (empátia), valamint a gondolkodásbeli nyitottság és rugalmasság kibontakozását. Hogy milyen mértékű és ütemű ez a kibontakozás, s hogy mekkora a hagyományos társadalom zárt, szigorú, helyi normák által határolt kisközösségeiben formálódó ember ellenállása, ennek felderítése már az új, integrált szemléletű történezsre, néprajzosa s — főként — szociológusra vár.

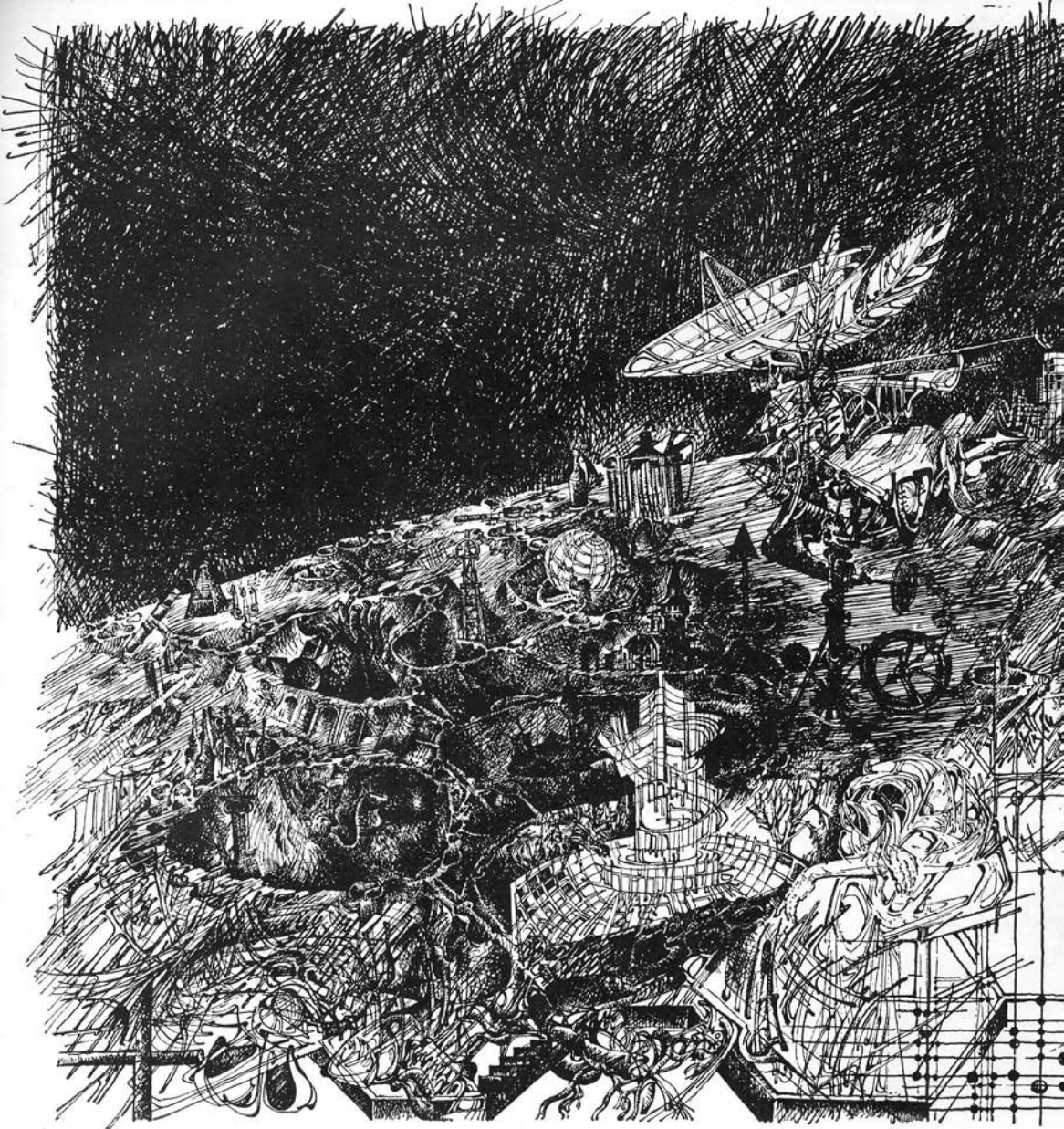
Azt már tudjuk, hogy elsősorban a mágikus világkép, a tekintélyelvű, dogmatikus gondolkodás, az újjal s az újítással szembeni ellenséges beállítottság ad magyarázatot arra, hogy miért oly kevésbé hatékony a hagyományos világ emberének tevékenysége. Ez a mentalitás az életforma terméke, s egyben fenntartója is. A hagyományos világot tehát nemcsak csoportérdekek tarthatják életben, hanem többek közt a rá jellemző gondolkodásmód is.

Ezt hangsúlyozni már csak azért is időszerű, mert a tudományos-műszaki forradalom döntő ütközete végső soron a mindennapok világában — az életmód és mentalitás (tudatalakítás) frontján — zajlik. Ez ad különös aktualitást a másik történelemnek, mely voltaképpen nem más, mint a tudományos-műszaki forradalom leglényegesebb elemének, a kulturális-antropológiai közművelődési dimenzióinak történeti újragondolása.

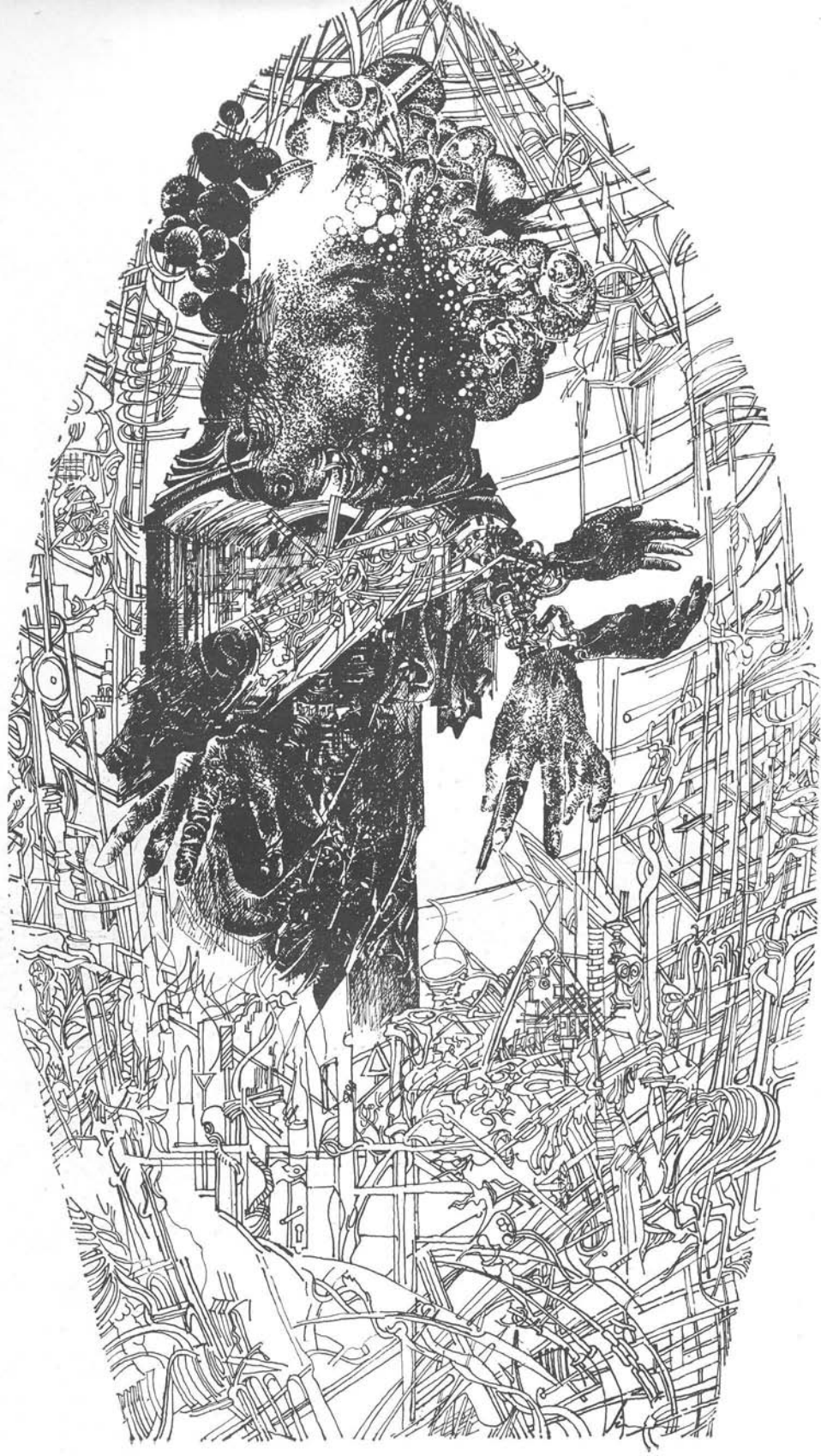
Gondolom, lesz akit meghökkent ez a megközelítésmód. Kíméletlenséggel vádolhatják a történezszt — hiszen jóformán még fel sem tápáskodtak a gyorsuló idő okozta jövősokból, máris a hagyományos világ múltsokkja taglózza le őket. Persze, a történelmi köztudatot nemcsak a múlt egyoldalú sötét ábrázolása ingereheti, az egyoldalúan rózsaszínű kép hasonló hatást válthat ki. Mindkét ábrázolási mód egyaránt önkényes. E sorok írója mégis abbéli meggyőződésének ad hangot, hogy a kétféle önkényesség közül az utóbbi a kockázatosabb. Korunk emberét, akinek amúgyis alkalmazkodási nehézségei vannak, nem etikus olyan világba csábítani vissza, amelyben életképtelennek bizonyulna.

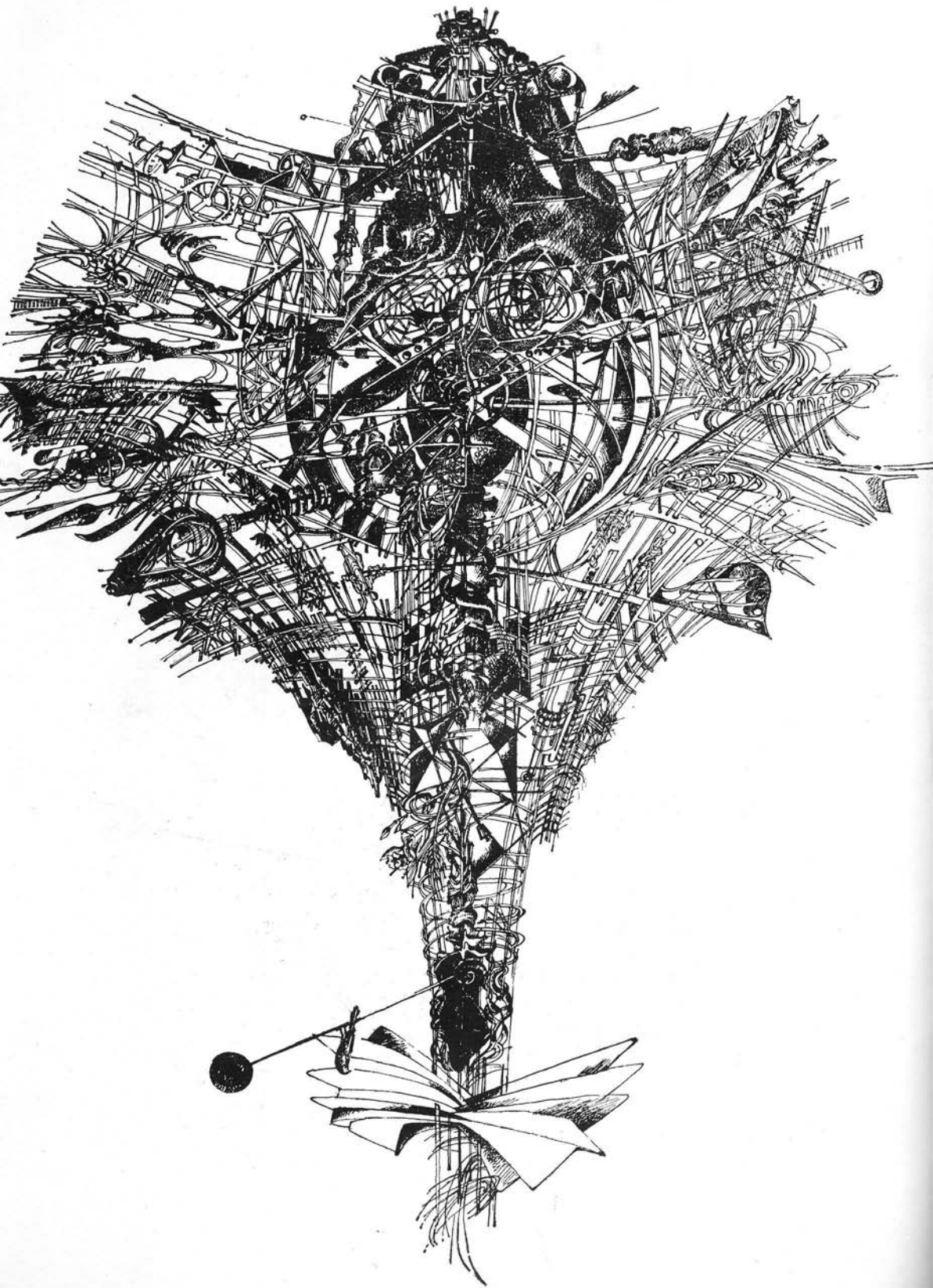
A hagyományos világ észrevétlenül előrehaladó nemzedékei büntetlenül érzékelhették a történelmet az aranykortól való távolodásnak, a gyorsuló idő korában hasonló illúziók nemcsak tévesek — veszélyesek is.

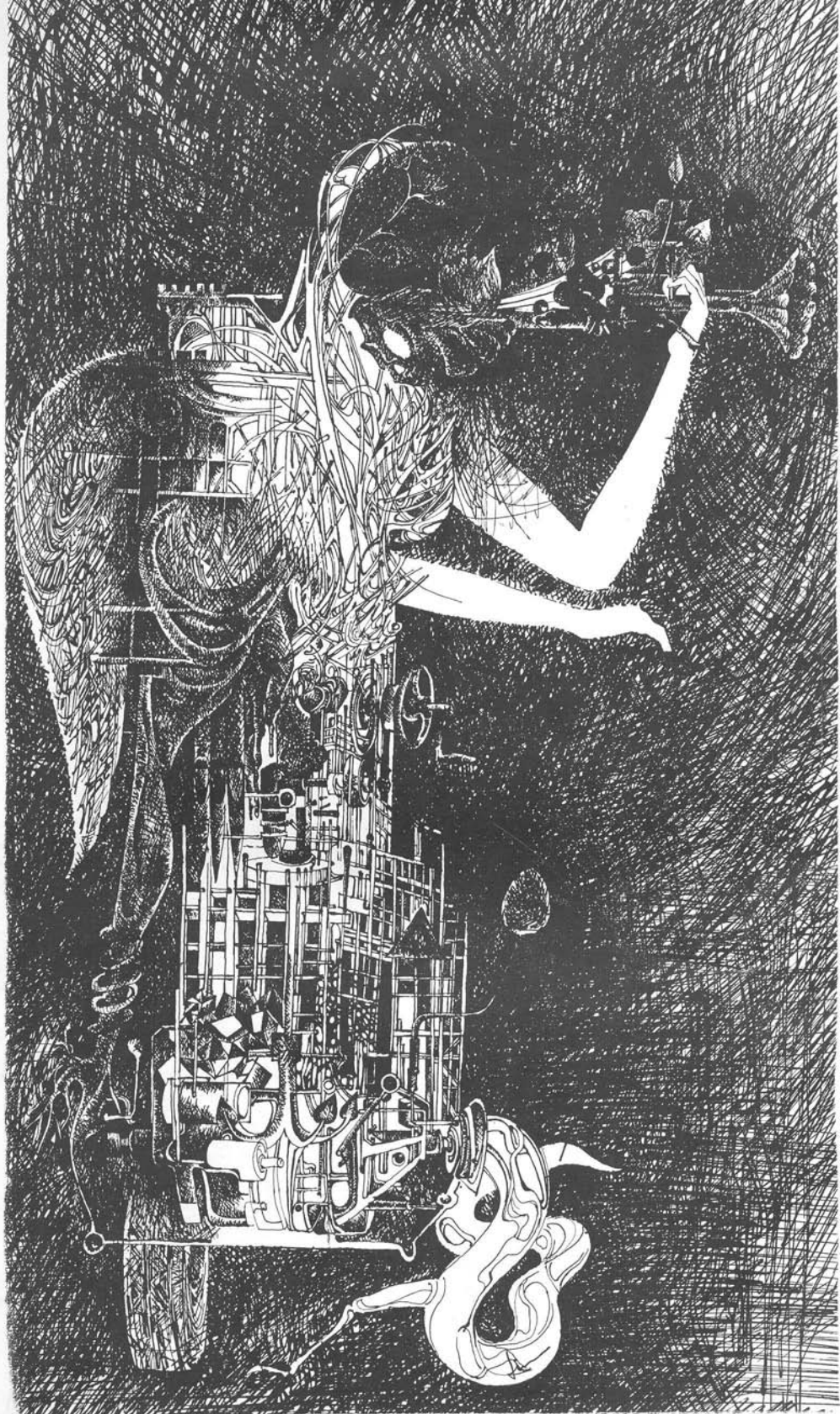

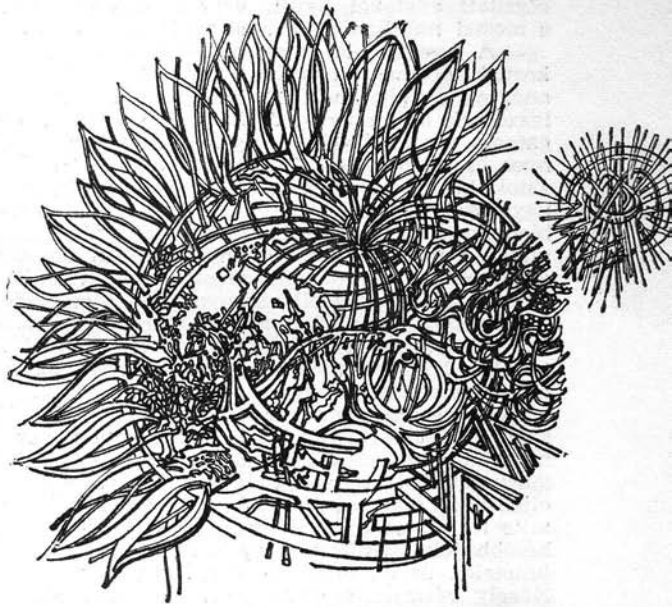
SIMON SÁNDOR TUSRAJZAI
(A KORUNK GALÉRIA ANYAGÁBÓL)

gagy józsef a paraszti hiedelemvilág bomlása

A Gyimesekben, a Tatros felső folyásánál talákoztam életemben először olyan pásztoremberekkel, akik hisznek a boszorkányokban — vagy az itteni szóhasználat szerint: guruzslókban, fermekákban. A gyimesközéploki Bartos Ferencné Molnár Erzsébet 62 éves asszony mondta el az alábbi hiedelemtörténetet: „Bükkhavason egy asszony békával dolgozott. A férjével együtt éltek egy kalibában. Az asszonynak borzasztó varagsága [így!] volt. Volt neki egy nagy fekete fazeka, a békát abban tartotta. Nem volt gyermekük, ketten voltak az urával. A kalibájuk egy rét szélén volt, mellette egy reglő [legelő].

Egyszer az emberek nekikezdték vasvillákkal tisztítani a reglőt. Egyszerre egy nagy béka ugrott ki onnan. Nem ütötték rögtön agyon, valaki azt mondta, várjanak, míg tűz lesz. Azután gázt [petróleumot] körbeöntöttek, beelódították a békát, akkorát pukkant, hogy majd szétvetette a tüzet. Nemsokára jött az az asszony, aki foglalkozott vele. Hát a lába térdtől lefele és a karja mind meg volt égve. Azt kérdezte: — Hát magik mit csinálnak? — De csak ennyit kérdezett, és ment is tovább. Nagyon beteg lett, a kezit és a lábát egy hónapon át gyógyították, amíg valamennyire magához jött.“

Látta a békát? — kérdeztem a mesélőt.

„Saját szememmel láttam, szürke volt — egymásra tesz két kisebb edényt: 20 cm-es vízintes átmérőjű és 15 cm magas gömbölyű alak keletkezik —, ekkora volt. Aztán meghalt a két öreg is, az asszony meg az ura. A történet a békával ezelőtt húsz évvel lehetett.“

Mit tartanak a Gyimesekben a guruzslókról? Bartosné válaszaiból kiderült, hogy ezek „ördögi praktikának dolgoznak“. Addig nem tudnak meghalni, amíg valakinek át nem adják a tudományukat. Mikor megöregednek, annak adják át, aki gondolja őket. Van olyan tudomány, hogy békája van a guruzslónak, a béka megszopja a tehenet, macskától, kutyától is összeszedi, csak tej legyen. Akitől ellopja a tejet, annak a tehene nem ad több tejet, a guruzsló tehenének tőgye meg hasad ki, és a teje zsírosabb lesz. A guruzsló minden képben járhat: ló, farkas, tiló hátán, de csak az állatot lehet látni, amelyiken jön, őt nem, mert szellemi képben jár. Védekezni a guruzslás ellen úgy lehet, hogy megfokhagymázzák a marha szőrét, vagy megfürják az istálló küszöbét.

Eléggé ügyetlenül tettem fel a kérdéseket, lényeges adatok sikkadtak el, és így nem juthat el az ember odáig, hogy rendszerként tekinthesse át a boszorkány alakjára, tetteire vonatkozó hiedelmeket. Ez már nem fellapozott könyv, amely

rögzített adatokat nyújt, hanem az élő hiedelemvilág maga: számunkra idegen, a messi múltban gyökerező valóság. Más világ. Miért és hogyan más?

A bomlás jelei a gyimesiek hagyományos paraszti kultúrájában is megmutatkoznak, de más vidékek parasztközösségeihez viszonyítva a kívülálló számára nem annyira szembetűnők. Életmódjukban persze itt is a megváltozott feltételekhez igazodtak az emberek. A fiatalok ingáznak, levetették a népviseletet, rádiót hallgatnak, tévét néznek, de gondolkodásukból még mindig nem tűnt el a hagyományos hiedelemvilág. Bizonyos jelenségek irracionális magyarázata, az okok és okozatok hit és hiedelem alapján való kötése még nem tűnt el az itteniekből. Az ugyancsak gyimesközépleki 62 éves Tankó Ferenc olyan történetet mesél, mely a hiedelmek nemzedékről nemzedékre való áthagyományozódásának mechanizmusát világítja meg. Egyszer, gyermekkorában elapadt a teheneik teje. Ekkor ő visszaemlékezett, hogy néhány nappal azelőtt, amikor az utcán hajtották az állatokat, egy öregasszony az állatok nyomából sárt szedett egy vederbe. Akkor azt hitte, az öregasszony tapasztani szedi a marhák nyomából a sárt, mert ott puhább. Mikor az esetet elmondta édesanyjának, az azonnal „tudta”, hogy a teheneket megrontották. El kellett menni egy kalugyerhez, az megmondta, mit tegyenek, s a tehének megjött a tejük.

A hiedelemrendszer szétfeszülésére, bomlására utaló történetekkel is találkozunk. Főzce Károly bács szerint nem a guruzslók miatt, hanem az oltástól s a hidegtől ment el a gondjaira bízott juhok teje. Előbb arra gondoltam, hogy a guruzslók helyét az ő tudatában az oltás vette át, tehát az új módszerek iránti ellenszenv (van olyan vidék, ahol azt tartják: a műtrágya kiölte a vetést) elevenítette fel ezt az új tartalommal is régi hiedelmet. De egy állattenyésztési szakember később felvilágosított, hogy valóban, bizonyos oltásfajták s különösen az időjárási feltételek és az oltás hatásának egymáratevődése csökkenti a tejhozamot. Főzce Károly véleménye olyan népi tapasztalatról árulkodik, amely tudományos szempontból is megállja a helyét.

A múlt terheit hordozza-e a jelenlegi paraszti-népi tudat? Az átöröklődő hiedelemrendszer mennyiben hátráltatja a modern világba való beilleszkedést?

Az emberi természet alapvető tulajdonsága a jelenségek magyarázatára, s ezzel a magyarázattal a jelenségek okozta szorongás enyhítésére való törekvés (A. Rokeah: *The Open and Closed Mind*. [Nyílt és zárt gondolkodásmód] New York, 1960). Akár úgy magyarázza meg magának a pásztorember a tej elapadását, hogy az állatot megrontották, akár úgy, hogy a hideg és az oltás miatt maradt el a teje, mindenképpen az okozathoz keresi az okot.

De mit tegyen, hogy eltűnjön, vagy ne is jelentkezzen az okozat, hogyan, mi módon kell-hatnia az okra? S hasonló esetekben: milyen védekező eljárásokhoz kell folyamodnia, hogy ne érje baj — lévén a tej s az ebből származó tejföl, sajt fő létfenntartási és cseereeszköze. Tudati védekezése mindig az adott tudásszintnek megfelelő. Tankó Ferenc történetére visszatérve — a gyermek, megfigyelése nyomán, egy ésszerű okkal magyarázta az öregasszony cselekedetét; de már nem tudhatott arra válaszolni, hogy miért apadt el a tehének teje. Ha megfelelő agronómiai ismeretekkel rendelkezik valaki, akkor tudja, hogy például melyik fűfajtától nő vagy csökken a tejhozam; vagy a borjadzó tehénnek mikor apad el a teje; esetleg tudhat más okokat is. De annak, aki ilyen tudással nem rendelkezik, kézenfekvő a magyarázat: valaki elvette az állat tejét. Hogyan? Megvan erre a hagyományos mód: megfejté a kerékszeget, a balta nyelét, békával, kígyóval véttette el stb. Mit tehet ellene az ember? Olyanokhoz kell fordulnia, akiknek kellő hatalmuk van a rosszfélek felett. A hagyományos-hagyományozott hiedelemvilág segítségül hívása enyhíti a szorongást, az ember úgy érzi, nincs teljes mértékben kiszolgáltatva az ismeretlennek és a véletlennek (a gonosz lelkeknek), hiszen ismeri őket, és védekezni tud ellenük.

A történelem folyamán a parasztság hiedelemvilága nem mindig volt egyértelműen visszahúzó erő. Az állandó változáshoz való alkalmazkodás nem lebecsülendő módja ez. A paraszti-népi hiedelemrendszer ugyanis évszázadokon át egyetlen, a néptömegek számára elérhető, tájékoztató, fenntartó formája volt a tudásnak. A „tudó” ember a néphit szerint olyan személy, aki földi (például növények, időjárásváltozás) ismeretek és földöntúli, misztikus erők (vihartámasztás, jövendőmondás) birtokában, a hiedelemrendszer szellemében képes megválaszolni a felmerülő problémákat. Szükségszerű, hogy a valóság fenyegető tényezőire a megfelelő rendszeren belüli, az alapelemekhez szigorúan visszavezethető választ kapjon a parasztember. (Még Dózsa paraszttömegeiben is élt a jó, de félrevezetett király illúziója.) S talán ezért van az, hogy a parasztság, ez a múltban leginkább a mindennapokhoz kötődő osztály minden változtatási igényt meglehetősen ellenállással fogad.

Az adott hiedelem a valóság közvetlen, fenyegető oldalát magyarázta, orvoslta. Közvetlen funkcióját teljesítette tehát.

A tudás és hiedelem tulajdonképpen egygyökerű. Az embert a dolgok, jelenségek közötti összefüggések megismerésének vágya (és szorító szüksége) hajtja akkor is, amikor babonás hiedelmeket alkot, s akkor is, amikor tudományos kijelentést tesz. (Gustav Jahoda: *A babona lélektana*. Budapest, 1976.)

Az így létrejövő mágikus és tudományos világszemlélet közös vonása, hogy a világban rend és egyöntetűség uralkodik, s éppen ezért e szemlélet az idegen elemek beolvastására, beépítésére vagy kizárására törekszik. Amíg a világ jelenségeire egyetlen magyarázat volt csak, s amely természetesen a mágikus világszemléletben gyökerezett, a racionális döntésnek nem volt nagy szerepe. Mihelyt azonban a tudásmennyiség bővülésével két vagy több válasz is adódhatott, ezeket rangsorolni kellett, s a racionalizmus számára többé nem az a fontos, hogy a hiedelmek (és tudáselemek) között belső harmónia álljon fenn, hanem hogy a tudáselem s a valóság kapcsolata igaz, bizonyítható legyen, s újabb bizonyosságok kiindulópontját alkossa (vö. Gustav Jahoda).

Kérdés, hogyan hozható egyensúlyba a két szemlélet a mai változó világban. A hiedelemvilág mai továbbélése, létezése meggondolkoztató. A további változások irányát csak az összetevők alapos ismeretében mérhetjük fel: a lelki-motivációs összetevők ismeretére éppúgy szükség van, mint a gazdaságiakéra. Európa keleti részén a társadalmi összetevők aránya hosszú ideig más volt, mint a nyugati, fejlett államokban. Kelet-Európában a paraszti kultúrának a közelmúltban is nagy szerep jutott, értékei elsőrendűen jellemezték e vidékek művelődési arculatát, a gondolkodás módját, s a további fejlődésre is rányomják majd bélyegüket. A paraszti tömegek közelmúltbeli túlsúlya már módosult — de a paraszti munkarendszertől kikerült egyén vajon mennyire távolodott el a paraszti gondolkodásmódtól? Nem kell-e meg hasonlással számolnunk? Mi az, amit tudattalanul vagy tudatosan őriz, s mi az, amit elvet?

Az ember agyában nincs két külön kamra: egyik a hiedelemvilág, másik a modern tudományos értelmezések számára. Ezek egymásba olvadnak, kölcsönösen hatnak egymásra, s jól meghatározott fejlődési irányuk van. Elképzelhetetlen, hogy gondolkodásunk hiedelmekre alapozó részlegét mintegy a racionális részleg egyeduralmát biztosítva elszigeteljük. Tudjuk, hogy a hiedelmeket tudományos ismeretekkel, módszerekkel kell helyettesíteni, mert az emberi alkalmazkodásnak és munkának ezek a jelenlegi leghatékonyabb alapelemei. De: nemcsak azt kell pontosan ismernünk, amivel helyettesíteni óhajtjuk a régi hiedelemvilágot, hanem azt is, amit helyettesíteni kívánunk. Ha a kétfajta szemlélet kölcsönhatását, egymásbeépülését a maga valóságában vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy itt nem tudattartalmak egyszerű cseréjéről van szó, tehát nagyon nehéz megjósolni az így keletkező bonyolult rendszer alakulását.

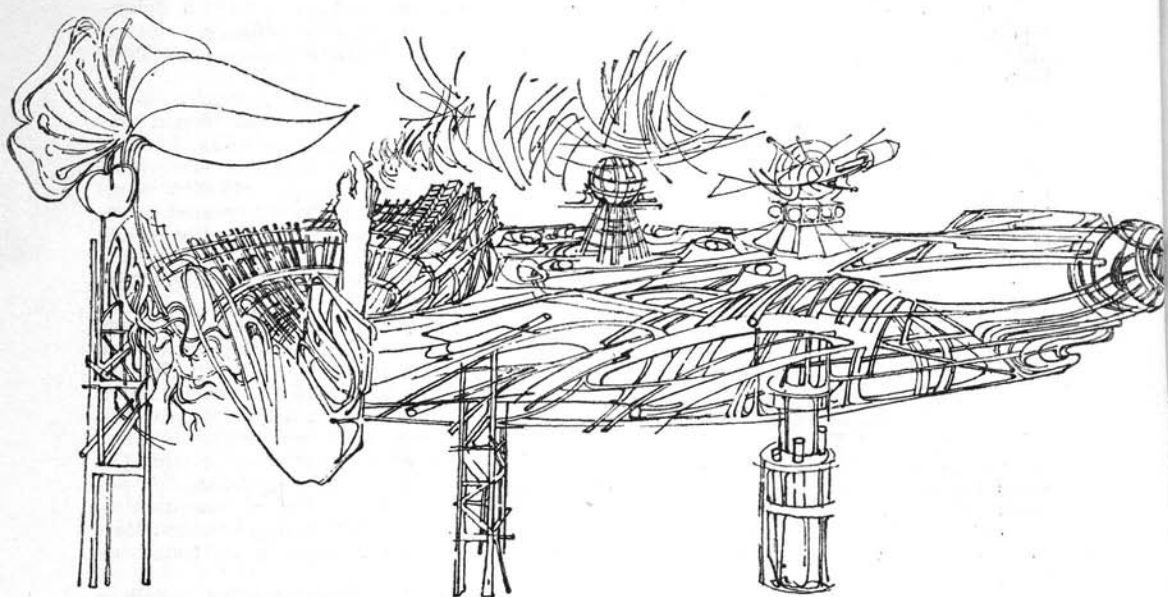
A hiedelemre való hajlandóságnak nagyon mélyek a gyökerei; azokkal az alapvető alkalmazkodási mechanizmusokkal kell számolni, amelyek nélkül az emberiség nem tudna fennmaradni (G. Jahoda).

A parasztság az utóbbi évszázad társadalmi mozgásait sokáig eléggé visszahúzódnak, értetlenül szemlélte. Nem az ő élet- és gondolkodásritmusába beillő erők játszottak szerepet a világ alakításában. Ez a parasztság itt, Kelet-Európában nagy tömegeket jelentett. Olyan tömegeket, melyeknek magatartása bizonyos mértékig az események, a fejlődés eredményeit is befolyásolta. Ezért elsőrendű gyakorlati és elméleti probléma világunk teljes megismerése, az ezzel kapcsolatos divatok és mítoszok rombolása.

Az adott, egyedi probléma — jelen esetben például a gyimesiek hiedelemvilágának bomlása — vagy, hogy a helyzet dinamikáját, az idő sürgetését jobban érzékeltessék: gondolkodásmódbeli pályaváltása soktényezős folyamat, s mint ilyen, több oldalról közelítő interdiszciplináris kutatómunkát igényel. A beépülés nemcsak a beépülőlt változtatja, hanem az egész épületet is. A jövő társadalmában a most szétbomló paraszti társadalom a maga lényegi tulajdonságaival nemcsak alkotóelemként, hanem alkotó-formáló tényezőként is jelen lesz.

Ezért nem közömbös, hogy a mennyiségen kívül milyen minőségű megközelített-feldolgozott anyag áll majd a modellező kutatók rendelkezésére. Akár Gyimesben, akár másutt: a paraszti hiedelemvilág bomlási folyamatának megismerése, kutatása központi feladata lehet az ezekre a problémákra érzékeny új kutatógárdának. A fiatal kutatók nemzedéke talán hasznosítani tudja problémaérzékenységét, amikor bekapcsolódik a társadalmi tudat (saját évszázados ritmusához viszonyítva) felgyorsult szerkezetváltozásának vizsgálatába. Mindegy, hogy melyik tudományterület (néprajz, folklór, szociológia, társadalomlélektan) felől közelítünk a problémához, a lényeg az, hogy magára a problémára összpontosítsunk.

a kommunikáció módozatai

FERENCZ S. ISTVÁN

MÉGIS

Kányádi Sándornak

vallhatod hűtlennek
vallhatod húnek
álmaid e földre
csak visszaüznek
megmérgező sérvig
elkaszált zöldje
kínjaidban maradsz
ostoros őre

láthatod csúnyának
láthatod szépnek
csillaga vagy mégis
ennek az égnek
rövid éltű omlás
villanás mégis
ezen a földön a
halál megszipít

MIMIKRI

kővé válunk
némaságnak
szitakötő
aszú ágnak

szél zúgása
lesz a hangunk
víz folyása
bodor hajunk

ágak leszünk
zöld levelek

háncsolt ágak
kék levelek

bal tenyerünk
esti csillag
jobb tenyerünk
hajnalcsillag

lábunk erez
gyökerezik
föld szívéhez
kötöztetik

mocsárvirág
piros virág
fogyó szemünk
varjúvirág

szemfedőnk
a foszló avar
nem óv nem véd
de betakar

CSELÉNYI BÉLA

ANDERSEN KIRÁLYA FEJHANGON KIÁLTA

testhezálló inget fogok csináltatni hogy a lányok ne kérdezzék
meg tudok-e vezetni nyertem-e bronzérmét vagy én voltam-e az aki
testhezálló inget fogok csináltatni hogy a bronzleányok ne hogy
megkérdezzék tudok-e vezetni nyertem-e érmet vagy én voltam-e az
aki inget fogok csináltatni hogy a lányok ne hogy bronzkérdezzék
testem tud-e vezetni áramot hőt igen izmom acél-e bronz-e mondom
azért fogok én áttetsző testhezálló kitapinthatatlan inget ké-
szíttetni varratni szabatni igen szabatni

MIT TETTÉL MA DU.?

gondolkoztam
aztán hozzátettem
nem mintha elég lenne

KILÁTÁSTALAN

az orvosom mondta
ha már így áll a dolog
folytassam az életet levelezőin

SOMOSDI VERESS KÁROLY

MAGYARÁZÓ SOROK

nem mesebeli jeges lángok
nem is valódi
csak tündéri kínban virágzók

ágaskodnak bennem
hogy a vers
olcsó jaj
ne lehessen

BEKE MIHÁLY

FAGYPONT FELÉ

felnöttem,
s úgy érzem:
fölemelkedésem arányában
fázom

PATAKI ISTVÁN

ÁTTŰNÉS

faggatásodra
nem készültem
álmot tagadni
képtelen reggel
csak az itthagyott
remegés

sárga szemében
villan áttűnésed
arcod
esőre nyíló ablakban
virágcserep

A BÜGÓCSIGA ÉS MÁS JÁTEKOK

d
o
m
o
k
o
s

asszonyok az éj mily konok fonákra f
ordított testét megtalálták bár nem ke
resték : énekelt : felhőket gyűrög
etett kút-mélyű szemgödreibe asszo
nyok megtalálták arcában gyomoztak c
sillag-palánták szájában madarak fészke
e lila-pihésen csirrent menekülni se
sámánt se istent segítségül nem hívhat
sz hisz már magad ura magad istene let
tél mert már szabály mert már törvény
sem él úgy ha nem hiszem-hiszed úgy h
a el nem fogadom-fogadod

d
o
m
o
k
o
s

érted sárkányok könnye közt gyöngy vagy
ok

BOSCH

szemeid napraforgóinak apró halastavában
ezüst-levelibékák fércelik jéggé a vizet

fehérség ájul a testre
csend olvad szürkén a felhőkre

tengert göngyölített maga után
és zsebébe a kavicsokat is összegyűjtötte

por-arcú szelek iramodtak utána

tátogó halak énekeltek néma éneket

a madarak érted könyökölnék ma is
a holdra

tavak fenekén
szemek rejtekében (míg zöld-csend inog)*
halak hámozzák szárazra a vizet

a szénásszekér felhőn pihen
jósággal himzett arcok vigyáznak
a jászolnyi hitre
(de nekem nem kell a jóság)**

itt a kép a n n a arcomra festve
igy képül napról-napra nyelvemre
lepkeként

a marasztaló szó

* e. e. cummings-zöld csend című verséből
** Gregory Corso De nekem nem kell a jóság című verséből

BOÉR GÉZA

16.c. — — — — —

ím
 az
 értelmetlenség
 fénytekéje:
a lényeg koordinátái menetelni kezdenek

ám
 e tisztán maradó
 térben
sosem mondható el
hogy magamhoz tértem

VERESS GERZSON

A KOMMUNIKÁCIÓ MÓDOZATAI

I. KÉPESLAP

Megcímzem és elküldöm neked ezt a várost —
mielőtt fölébredne, küldöm ebben a versben — in
memoriam — mielőtt magukhoz térnének a szavak
s följednének kapualji ölekezéseink. Leszálltam
az arcok körhintájáról, s bár kioltatlan csókok
csillaglanak a számon, bójjakkal jelöltem ki az
éjszakák mélyvizeit — innen a partról odalátni.

Költözz be ebbe a versbe, megcímzem és el-
küldöm a nyarat (nap küllői közt kergetőztünk)
szabadon engedem és rádusztom egymásba-átöltőzéseink
emlékét (arc vándorolt archa, kéz kézbe) — s el-
küldöm testté szerveződött hiányodat testté szer-
veződő hiányom mellé:

társnak.

GITTAI ISTVÁN

A GONDOLAT

Lehetne ez a kosár
vagy bármilyen tárgy
mi készült

de mégse:
lényeghordozója
túl nyilvánvaló

Mondjuk ez a kő
a gondolat

más a régész
más a vagonrakodó

kezében
és más a költőnek is
(aki hogy hasonlatát közvetlenítse
mutató névmással látja el)

Töredéke a hegynek:
kuksolhat fényes vitrinekben
— in memoriam —
vagy nyöghet súly alatt vakolva
és ez a gyakoribb

legalábbis köben

Az ideológiai párbeszédék íratlan törvényei

A Politikai Könyvkiadó sorozata, az *Ideológiai viták* (Dezbateri ideologice) sokoldalúan mutatja be a kortárs marxizmus status quóját a mai eszmék világarénájában. A sorozat címeiből idézünk: *A marxizmus és a jelenkori gondolkodás, A neopozitívizmus és a mai tudomány, A fogyasztói társadalom — mítosz és realitás, Az elidegenedés sajátos formái a jelenkori kapitalizmusban, A sokdimenziójú ember, A vallás a filozófiai-szociológiai kutatások jegyében, Az új baloldal és a frankfurti iskola. Az Ideológiai vitákat* a kritikai dialógus szelleme, az eszmék közvetlen konfrontációja, az elvszerű és nyílt ideológiai vetélkedés jellemzi. Ez érvényes Achim Miho könyvére (*Wright Mills și marxismul*. Editura politică. București, 1976) is, amelyben a szerző a sorozatra jellemzően a dialogizálás íratlan törvényeinek következetes tisztelőjeként mutatkozik be.

Mihu pontosan tudja, hogy az eszmei vetélkedőben a partner alapállásának meghatározása, bár a vita *conditio sine qua non*ja, magában még nem győzelem, sőt félgőzelem sem, ahogyan sokan vélik. És azt is tudja Mihu, hogy nem dicsegetreméltó hiedelem az, miszerint a tisztázott alapállásról, akár egy újrajátszott sakkpartiban, a párbeszéd minden replikája sztereotipikusan lepergethető az „ez az enyém, ez a tiéd” alapon. Mert az ilyen hiedelem a vetélkedő mozzanataira akaratlanul is az idem per idem jogos vádját emelné, és az előregyártott érvek és ellenérvek ilyenfajta szembeállítására csak azt ismételtetné topogva, hogy én nem tévedhetek, mert nekem mindenképpen igazam van, de ő téved, mert neki semmiképpen sincs igaza... És különben is: az idem per idem szembeállítás már nem dialógus; legjobb esetben is csak az ellentétek vonzásából-taszításából fakadó monológok (többé) ironikus vagy (kevésbé) tiszteletteljes párhuzamat eredményezné. Mert, és a hiedelem okát éppen ennek a ténynek az elhanyagolásában fedezhetjük fel, a partner alapállásának a meghatározása *alapfeltétel*, de nem *előfeltétel* a vitában; a harc kimenetelének a sajátja, hogy a párbeszéd *belül*, az elfogadott és kibontakoztatott eszmei viszonyban dől el a ki kit győz meg kérdése, és nem előtte, kívülről vagy utána. Hiszen a viszonyon-kívülség eleve kizárja az előfeltételek hiposztázálását. Mint látni fogjuk, Mihunál a viszonyra lépés nem is merül ki a pusztá diagnózissal. Mert elképzelhető, hogy pl. a (vélt) partnert nem is érdekli (vagy nem is érdekkelheti) Mihu véleménye, vagy éppen fordítva, Mihunak nincs mit kezdenie a Mills nyújtotta kórképpel. Szerzőnk könyvében azonban a partnerek álláspontjainak kétoldalú összevetése révén reagensia, dinamikus kapcsolat jön létre, amely a védekezések-támadások, az egyetértések-ellenkezések, a közös és ellentétes érdekek kereszttüzében a párbeszéd számára olyan termékeny talajt teremt, amely a továbbgondolások szükségszerűségében nemcsak a vita közvetlen feltételeit biztosítja, hanem egy elkövetkező termékeny győzelem távlatait is: az eszmék erőviszonyának reális megmérésén túl az eszmék hatékonyságának a felerősödését. Mihu vitavállalása: a nyílt szembenállás. És nem olcsó kikezdés. Sem a marxizmus, sem képviselői nem szoktak kikezdeni senkivel. „Leülni a tárgyalóasztalhoz” — ma már hagyomány a marxizmus elméleti vitáiban. És éppen ezért egy ilyen dinamikus viszonyon belül zajló vetélkedő kimenetele nem mindent elsöprő győzelem, sem a tézis egyszerű dühingri tagadása, hanem az elmélet igazságának termékeny kivetítődése a partnerek között zajló harcban a teljes magyarázatok megszerzéséért. És a dialógus íratlan törvényeinek ismeretéhez tartozik az is, hogy a marxizmus csak ilyen feltételek között vállalkozik vitára; a dialógus már magában is döntés, az arra érdemes partner megválasztása. Mihu érdeme, hogy észrevette Mills *The Marxists*-jének vitaértékeit, és fel is használta őket.

Persze a tárgyaló felek viszonyra lépésében a lehetséges mozzanatok széles skáláját találjuk, és rendszerint ezek a mozzanatok a vita során helyzetekké szélesednek. Gyakran nem tudjuk, sőt nem is tudhatjuk (és talán nincs is miért tudnunk) az összes elkövetkező mozzanatot. De a vita, ha valóban termékeny, szükségszerűen felszínre veti őket.

Más azonban a vita maga, és megint más a vita krónikája. A kettő viszonya: a közvetlenség és a közvetítettség viszonya. Az előbbi párbeszéd, az utóbbi közvetítés a párbeszédéről, de csak ideális esetben az, mert írója könnyen monológgá degradálhatja. És ez a redukció legalább háromféle hibához vezethet: a krónikás vagy a sportközvetítések gyakori tragikomédiájához hasonló élményben részesíti

olvasóját azért, hogy a párbeszéd nagyszerűségét méltatva a nézetek különbségét elkeni, akár a rajongó szpiker, akit már nem is érdekel a mérkőzés eredménye, csak a játék, mert úgymond szép kapufa és csúf gól nincs... vagy a szimpátia és unszimpátia feszültségében az érzelmi kísérlet túlzérlésével a krónika tárgyát, a vitát magával a vita tárgyával azonosítja, és a vita vitájában vagy a már említett idem per idem alapján még egyszer elveri ellenfelén a port, vagy éppen ellenkezőleg, az ellenfél álláspontját szenvedélyesen vitatva, átcsapásosan magába szívja ennek az álláspontnak minden minőségét, állításai végig a partnert idézik, tagadásai pedig elhalványulnak: a krónika alanya azonosul tárgyával, és a jóindulatú olvasó már-már nem tudja, kinek is higgyen a partnerek közül. Gyermekebetegek egyik is, másik is, harmadik is, amelynek körtünetei a kritikai viták és elemzések során akkor ütnek fel fejükkel, amikor a kezdő kritikus a betegség tüneteiben elmerülő fontosabbnak tartja őket a beteg gyógyulásánál is, és a tünetek okának felszámolása helyett megáll a tüneti kezelési meddő szakaszában.

Mihu elemzése nem leküzd, hanem megelőzi ezeket a hibalehetőségeket. Pedig vitatalaja *eszközeire-technikájára, tárgyára, eszmeiségére* nézve egyaránt csúszós-bizonytalan talaj. Éppen ezért Mihunak a konfrontációt az *eszközök és a technikák* megismerésével kellett kezdenie. Ugyanis Mills egyfelől a marxizmus fogalmait, kategóriáit nem mindig csak inherens gyakorlata szerint alkalmazza (sőt!), másfelől „szokatlan” technikája mellett gyakran új fegyvereket is latba vet, amelyek analitikus ismerete nélkül Mihu nem is indulhatott volna a vetélkedőben. Ezek az eszközök és technikák Mills írásaiban egyszerre vonzanak és taszítanak, szinte drámai ingajaratot jelölnek ki a marxizmus és a polgári liberalizmus között. Persze az eszköz önmagában még nem dönti el a harc stratégiáját sem, taktikáját sem.

Tárgyat tekintve Mihu írása már közvetített párbeszéd: nem közvetlenül a konfrontációt, hanem maga a vetélkedés. De tárgya bonyolultabb az egyszerű közvetítettségénél is. A szembesítés iskolapéldája ez az írás, amely közvetlen párbeszédnek tűnik ugyan, de valójában szintetikus válasz a *The Marxists*-re. Mihu a tézis és antitézis alternatívái mellett a tárgy és alany viszonyát sarkosítva jeleníti meg. Dialógusában Mills nézeteit reális erőterükben megőrizve mutatja be, ami lehetővé teszi számára a mills-i eszmei magatartás egyidejű magyarázatát és bírálatát is.

A harmadik elemzősík, az *eszmei réteg* a legárnyaltabb Mihu könyvében. Hiszen nem porba sújtható (és sújtandó) ellenféllel, hanem útítárrsal, szinte baráttal áll szemben, aki bár nem tekinti magát feltétel nélkül marxistának, mégis Marx nézeteit hangoztatja, és aki mégis mást gondol és akar, mint amit Marx, illetve a mai marxisták gondolnak és akarnak. Ez a mást gondolás és akarás azonban nem állít és nem is állíthat Millsnél a marxizmus téziseivel szemben egy merőben önálló minőségű antitézist, egy „B”-t az „A”-val szemben, ugyanakkor nem válik teljes tagadássá, non-A-vá sem. Mills a polgári, plebejus demokrácia híve, aki az amerikai haladás jeffersoni hagyományait hirdetve emelkedik fontos, talán nélkülözhetetlen partnerre a mai marxizmus dialógusaiban. És nem véletlen, hogy magyarul az *uralkodó elit* két kiadásban jelent meg, hogy a két kiadás között *Hatalom — politika — technokraták* címmel műveiből válogatást is kiadtak, hogy románul egészében olvashatjuk a *Szociológiai szemléletet*. Nem véletlen tények ezek, mert a marxizmus eszmei konfrontációja a kor eszmei áramlataival mindig is feltételezte az arra érdemes elméletek és elméleti írások elhívó bemutatását az eleven dialógus egyetlen premisszájaként. A *The Marxists* azonban már témaválasztásában az eszmei vetélkedés porondjává válik, mert itt Mills akarva-akaratlan saját ingajaratát írja meg a marxizmus és a liberalizmus között; Mihu elemzése pedig a mills-i eredmények kritikai értékelésén túl, a döntés nélküli ingajaratokból fakadó ideológiai következtetések leleplezése révén a mai marxizmus és a polgári szociológia eleven dialógusának egyetemes érvényű példájává emelkedik.

Mihu elemzései a három szinten — eszköz, tárgy, eszme — egyidejűleg, polifonikusan zajlanak, ellentémai végig következetesen ellenpontozzák Mills motívumait.

Az első mills-i motívum a „politikai filozófia” fogalma: polivalens fogalom. A politikai filozófiák — írja Mills — „magas eszményeket, olcsó jelmondatokat, gyanús tetteket, bárdolatlan propagandát és szofisztikus elméleteket tartalmaznak... A politikai filozófia mint olyan társadalmi valóság: ideológia, amely bizonyos intézményeket és gyakorlatokat igazol, másokat meg ellenez [1]... a politikai filozófia — etika, az eszmény taglalása [2]... a tevékenység közege, a reform eszközeit, a forradalmat vagy a maradiságot jelöli [3]... emberekről, a társadalomról és történelemről szóló elméleteket vagy legalábbis hipotéziseket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy miként alakult ki és létezik a társadalom [4]”. A fogalom jelen-

tésköre egészében is és a négy részletjelentésben is szerzője határozatlansági állandóját érzékelteti, a döntés elodázását, azt, ahogyan Mills egyfelől ellentmond a liberalizmusnak, mert látja, hogy a liberalizmus erejét veszítve absztrakt retorikává süllyed, másfelől ugyanezzel a fogalommal részben a marxizmustól is elhatárolja magát, és végső soron az eszmék alternatíváiban súlytalansági állapotba kerül: elveti a liberalizmust, de a marxizmusnak se mer bizalmat szavazni... Mihu meggyőzően mutatja ki azt, ahogyan Mills elhatároló magartatása végül saját izolálódásához vezet: marxizmus iránti szimpátiáját is öncsonkítva, kizárja az ideologikumot a marxizmusból, és mai relevanciáját kizárólag egyes nemzetközi körülményeknek tulajdonítva, egészében intellektuális jelenségnek tekinti. Mihu a milsi elmélet eszköztárát elemezve sorra mutatja be a *politikai ideológia* fogalma mellett az *uralkodó elit* fogalmát, a *hatalom struktúráját*, a *piramis elméletét*, amelyek képlekeny jelentésköréből világosan kitetszik Millsnek, a polgári radikális teoretikusnak sajátos vívódása, aki sikereiben, sikertelenségeiben hol hitelt, hol kételkedően a marxizmus felé tekint.

A politikai ideológia fogalmával elemezve a marxi életművet, Mills különválasztja a marxi modellt a marxi elmélettől. Ideológiaellenesége már a definícióiból kiderül: „egy modell — állapítja meg — többnyire azoknak az elemeknek a leltára, amelyeket egy bizonyos tény megértése érdekében nem téveszthetünk szem elől. A modell nem igaz és nem hamis, a modell különböző mértékekben hasznos és adekvát. Egy elmélet azonban a modell oksági súlyáról és elemeinek viszonyáról alkotott kijelentés, amelynek igazsága vagy hamissága leellenőrizhető.“ A marxi műből végül is „csak“ a modellt fogadja el. Csonkított elemzéseinek következtetési mégsem érdektelenek; az a megállapítása például, hogy a marxi modell egyszerre strukturális és specifikusan történelmi, egészében igaz, és a mai marxizmus önmaga számára operatív tudatosította is, de míg a mai marxizmus ezt a modellt a marxi elmélet fényében dinamikusan alkalmazza, addig Mills éppen ennek az elméletnek a kilúgozása következtében magát az elfogadott modellt sem képes operacionálissá tenni. Mert a marxi gazdasági determinizmus meg nem értés és vulgarizálása Millsnél az elmélet egyszerű tagadásához, letagadásához vezet. És mit állít helyébe? Semmit. Csak old, de nem köt a modellben; vezérlése helyett alkotóelemeit összeolvasztja egy bizonyos katonai, politikai és gazdasági hatalom hármis viszonyába. Szem elől téveszti magának a modellnek is a tulajdonképpeni vezérlő elvét.

A marxi elmélet leválasztása a modellről szorosan kapcsolódik Millsnél ahhoz a meggyőződéséhez, mely szerint a marxizmus pragmatikus szerepe ma már nem releváns: Mills nem tekinti a marxizmust olyan elméleti erőnek, amely megoldhatná a ma nagy gyakorlati kérdéseit, mert, úgy mond, a világ másképpen alakult, mint azt Marx feltételezte. Így például — állítja Mills — a mai társadalmi struktúra nem polarizálódott kizsákmányoló és kizsákmányoltak pólusaira, a Marx által leírt antagonisztikus ellentmondás folyamányaként, hanem éppen ellenkezőleg, a mai társadalmi mező „depolarizálódott“. Íme az elmélet bosszúja: a marxi tétel ignorálása „tudományos“ tévedésbe vitte Millst. Ő ugyanis egyenlőségjelet tesz *orszak=társadalmi rend=történelmi, társadalmi szerkezet közé*, miáltal magát a modellt belső alakzatában zavarja össze, és erre az innen és túl determinált modellre illeszti saját kategóriáiból felépített közeposztály-elméletét, ismert piramis konstrukciója révén. Az egyenlőségjelek által feloldott és elkülönített különbségekből levezetett azonosságot Mills a hatalom kategóriájával hozza összefüggésbe, és ezt a viszonyt tekinti a kapitalizmus alaptörvényének: a hatalom struktúrája partatlanságban azonosul a gazdasági-politikai-katonai determináns háromszöggel, amely — Mills ismert leitmotívja — az uralkodó elitet szüli.

Az uralkodó elit kategóriájával vizsgálva tárgyát, az amerikai társadalmat, Mills kidolgozza a szabadság és a szükségszerűség dialektikájában a burzsoá típusú demokráciáról szóló elméletét. Ezen a ponton válik legérdekesebbé a dialógus Millsszel. Mert szabadság-dilemmája nemcsak a vita szempontjából, hanem a kérdés egyetemes fontossága miatt, elméleti szempontból is a legérdekesebb. Nem véletlen tehát, ha Mihu is éppen ennek a résznek szenteli a legnagyobb figyelmet, és kritikai értékelése aprólékosan kiterjed Mills minden fontosabb megállapítására. Az alábbi pontok szintetizálva hozzák a marxi tézisek milsi antitezisét és Mihu kritikai értékeléseit is.

Mills, a marxi modell és elmélet szétválasztása után a modellt saját elméletével párosítva — ellentétben Marxszal —, azt állítja, hogy 1. a társadalmi törvények hatása a kapitalista országokban ma nem determináns módon nyilvánul meg, nem számtalan egyéni akarat és cselekvés összeütközése. Persze ez nem azt jelenti — teszi hozzá Mills —, hogy az egyéni akaratok és cselekvések zéróra redukálódnak, hanem azt, hogy a társadalmi törvények hatékonyságára nagyobb hatással van

az uralkodó elit akarata és cselekvése, mint a rajta kívül állóké; 2. a múlt századi kapitalizmus mint vak szükségszerűség jelent meg, ma viszont a jelenkori kapitalizmus léte nagymértékben az uralkodó elit döntéseinek tudatos eredménye; 3. a történelmi szükségszerűség nem egy típusú: Marx annak idején kettőt emelt ki, a rendszeren belüli (intraszisztematikus) és a rendszeren túli (transzszisztematikus) típusokat; de már akkor a rendszeren belüli szükségszerűség viszonylag független volt a másiktól; ma — egészíti ki Mihú — a kétféle szükségszerűség viszonylagosságának növekedése mellett megjelent a szükségszerűség harmadik típusa is, a rendszerek közötti (interszisztematikus) típus, és csak e három egyetemes tekintetbevételével exponálható egészében a mai szükségszerűség és szabadság dialektikája; 4. az uralkodó elit és a többség szabadságproblematikáját e viszonyokon belül — állítja Mihú — még a megismerés és a cselekvés dimenzióival alkotott összefüggésükben is meg kell vizsgálni.

Mint látjuk, Mihú összefoglalása egyszerre vonatkozik Mills kritikájára és kritikájának tárgyára is, és mégsem ezoterikus szintézis ez, mert az összetevők kompatibilitása mellett ez a szintézis csupán kiindulópont a dialógus egy újabb szakasza felé, amelyben Mihú nemcsak próbára teszi a millsi következtetések valóságerejét, hanem saját álláspontját is részletezve mutatja be a mai szabadság—szükségszerűség tudományos képét. Ismertette az amerikai társadalmi struktúra millsi piramisát, amelynek csúcsát az uralkodó elit alkotja, Mihú rátér az elit és a lakosság többsége közötti viszony elemzésére, és a kombinatorika törvényei szerint összeveti ezt a kapitalista rendszer előbb említett hármas (intra-, transz-, inter-) determinánsával. Kiemelve egyaránt a viszonylehetőségek pozitív, negatív formáit, matematikai pontossággal mutatja ki, hogy a szabadság állapotát csak e hármas determináns pozitív erővonalainak az egész lakosság (elit+többség) érdekeivel való egybeesése jelentheti, jelesül, csak ha a belső, a külső és a köztes vektorok egybeesésének az egész lakosság érdekszféráinak célkitűzéseivel. Ezt az ideális lehetőséget aztán összeveti a reális ellentmondások dimenzióival a kapitalizmuson belül és kívül is, amelyet a valószínűségszámítás törvényei lemérhető arányokban határozhatnak meg. De Mihú nem áll meg az egyszerű diagnózisnál. Ismételtén kifejti: a szabadság csak a felismert szükségszerűség lehet, amelyért lehet és kell küzdeni, cselekedni. Ennek az elméleti mozzanatnak a felelevenítése révén Mihú már nem pusztán Mills következtetéseinek hatékonyságát oknyomozza, hanem továbbgondolja a társadalmi szabadság mai esélyeit egészében is; ezáltal a millsi kritika kritikája jön létre, a millsi antitézist követő szintézis. Tehát Mihú egyetért a millsi antitézis funkcionális létjogosultságával, de egyben azt is látja, hogy egy koherens rendszert explicite nem lehet kiegészíteni; ezért Mihú egyszerre értékeli és bírálja Mills eredményeit, különösen a szabadság—szükségszerűség kérdésében. Így kerülnek a millsi alapviszonyra — a lakosság érdekei, társadalmi szükségszerűség — a tevékenységi és megismerési szintek viszonyai is, amelyek az előbbivel együtt valóban egy hatékony szabadságmodell eredményeznek — és ez Mihú érdeme. Mihú modelljében tehát az előbbi 2×3-as konfrontáció hatványa (elit+lakosság többsége)×a kapitalizmus — a külső, belső és köztes erővonalainak pozitív és negatív variánsai) összeadódik a 2×6-os alakzatban rendszereződött megismerési, illetve cselekvési egyíthatók hatványaival. A modell belső alakzata tehát — bár szerintünk túlbonyolítva — a következőképpen alakul:

1. *egész lakosság* (elit+többség): *társadalmi szükségszerűség* (külső-belső-köztes tényezők×pozitív—negatív);
2. *cselekvés* (szükségszerűségnek megfelelő—nem megfelelő): *megismerés* (szükségszerűség felismerése—fel nem ismerése);
3. *összes érdek* (társadalmi pozícióval egybehangzó—eltérő): *megismerés* (igaz—hamis);
4. *összes érdek* (társadalmi pozícióval egybehangzó—eltérő): *cselekvés* (társadalmi pozícióval egybehangzó—eltérő).

Ez a viszonyháló már pontosan tartalmazza a mai kapitalizmus (de egyben az egész világ) szabadságtendenciáját is: a szabadság állapota mint a szükségszerűség megismerése és a szükségszerűségnek megfelelő cselekvés közötti viszony — mutatja ki Mihú — valójában csak akkor jön létre, mikor egyfelől az emberek társadalmi helyzetüknek megfelelő érdekei összhangban vannak cselekedeteikkel, amelyek maguk is megfelelnek társadalmi helyzetüknek, és másfelől az emberek társadalmi helyzetüknek megfelelő érdekei összhangban vannak magával a hiteles megismeréssel is.

Az osztály—állam—uralkodó elit elemzésében is a modell—elmélet dichotómiája érvényesült Millsnél. Törekvése világos: elszigetelni a társadalmi struktúrát a hatalom struktúrájától, és az előbit az utóbbi alá rendelni, amennyiben az uralkodó elit nem korlátozódik társadalmi osztályokra — gazdasági szempontból, és uralkodó

osztályokra sem — társadalmi szempontból. Ugyanis az uralkodó osztály gazdasági és társadalmi imperatívusza az, hogy egyidejűleg a termelőeszközök tulajdonosa és az állam vezető ereje legyen; az uralkodó elit viszont, függetlenül attól, hogy a két determináns külön-külön vagy együtt jellemezné, uralkodó elit marad.

Mihu elemzése itt is a teljes magyarázatra töre elemzés. Egyfelől fellazítja a millisi antitézis imperatívusz-látszatát azáltal, hogy kimutatja, Mills mindezeknek a dichotómiáknak az ellenére sem tagadja az uralkodó elit és a nagy kapitalisták *osztálya* közötti szoros kapcsolatot, másfelől eloszlatja a marxi—engelsi osztálymeghatározás merev értelmezéséből kialakult tévhitet, pontos forrásokból igazolva, hogy klasszikusaink sem zárták ki a politikai uralkodó osztályok és kapitalista tulajdonosi birtokoló osztályok közötti történelmi diszkordanciákat.

Ennek a párhuzamos elemzésnek a fényében bírálja és értékeli Mihu vitapartnerét. Bírálja azért, mert különválasztásait mégis túlzásba viszi, például a katonai intézmények teljes függetlenítésében, és értékeli azért, mert érvelései végig a kritikai radikalizmus álláspontjából fakadnak.

Mihu bírálataiból kiderül, hogy a társadalmi struktúra interpretálásában az uralkodó elit és a társadalmi osztályok viszonyának a felállítása túldetermináltság-hoz vezet Millsnél: az alap és a felépítmény összetevőit egybeolvasztva, elködösíti az alap és a felépítmény intézményei közötti meghatározó viszonyt; a meghatározó és a meghatározott minőségei elkeverednek a hatalmi háromszögben, a társadalmi determináltság tényét a hatalom funkciója helyettesíti, mindez pedig sajátos lebegést vált ki, és a tautológia veszélyével fenyeget. Mills következtetései nélkülözik az elégséges alapot, differentia specificája parttalanává válik, és az a látszat keletkezik, mintha a társadalmi struktúrát maga a társadalmi struktúra határozná meg. A millisi interpretálás logikai következetlensége a marxi gazdasági determinizmus félreértéséből fakad: Mills, miközben a vulgarizálás veszélyétől tart, elfelejti, hogy Marx és Engels tételeiben a gazdasági tényező *csak végső fokon* határoz a tudatformák és intézmények bonyolult kölcsönhatása fölött, és feloldja az alap—felépítmény dialektikáját azáltal, hogy az „elégséges alapot“ biztosító gazdasági tényezővel azonos fajsúlyú minőségeknek tekinti a politikai és militarista intézmények szerepkörét.

Mihu értékeléséből ugyanakkor az is kiderül, hogy az uralkodó elit kategóriájával kapcsolatos millisi tételek kritikai éle megmarad (a fogalom jelentéskörének következtetlensége ellenére is), különösen a polgári liberalizmusnak a mai kapitalizmus társadalmi mezőjében zajló állítólagos hatalomdiffúzióról és -kiegyenlítődesről vallott pluralista téveszméivel szemben.

Mihu a *tömegtársadalom és utópikus szemlélet* antinómiájában mutatja ki, hogyan fordulnak szembe Mills érvelései saját szándékával. Noha kritikai szociológiája, társadalmi elemzései számos pozitív mozzanatot tartalmaznak, Mills abban nagyot téved, hogy a társadalom megváltását egészében és kizárólagosan a szociológiai vizsgálódások hatékonyságától várja. Mert elemzései ugyan Horkheimer, Habermas és általában a frankfurti iskola vívmányaira emlékeztetnek akkor, amikor a XVIII. századi társadalmi eszmény visszfényeként a tömegtársadalom *contra* nyilvánosság társadalma alternatíváit felállítja, önmaga azonban ironikus hős lesz, aki saját antinómiája szorításából képtelen szabadulni, és ugyanazt a romantikus hibát követi el, amely ellen a *The Marxists*-ban végig küzdött. Az amerikai fogyasztói társadalomnak a nyilvánosság irányában történő fejlesztését a szociológiai szemlélettől várva, egyrészt meghasonlík, mert maga is elméletet visz be modelljébe, miután azt a marxi modellből oly következetesen eltávolította, másrészt túloz is, mert az elmélet önmagában nem vált(hat)ja meg a világot — még akkor sem, ha forradalmi, és különösen nem, ha csak úgymond kritikái. Márpedig ha végig-gondoljuk a szociológiai megismerés útját Millsnél, nehezen képzelhetjük el eszméi találkozását a forradalmi tömegekkel, hiszen ezek csak az uralkodó elit számára szolgálnának hasznos tanácsként, és csak tanácsként, mert az elit mögött meghúzódó osztályviszonyok problémáit már nem vizsgálja ez az elmélet, amelyben befogadónak igazi problémái mellett maga a befogadói közeg is homályba vész. Végül is Mills ironikus definíciója a politikai ideológiáról önmagát ostromozza, mert kritikai szociológiájának konklúziói szölamok, szofisztikus elméletek, bárdolatlan propagandák maradnak. És az elméletmodell dichotómiája is bosszút áll Millsen, a marxi modellből kitagadott elmélet helyére csak az elmélet árnyékát, utópiát, egy mindent ígérő kritikát állított, amely legalább olyan romantikusan cseng, mint az a liberalista pluralizmus, amely ellen Mills hadakozni készült. Az ideológiaellenesség Millsnél így nyíltan átcsapott az utópia hirdetésébe. Röviden: visszatekintve Mills premisszájára, a marxizmus szétदारabolásával, az elméletnek a modellből történő kivonásával Mills saját elmélete alól húzta ki a talajt, mert elmélet helyett csupán az elmélet premisszájához jutott, de nem tovább.

A párbeszéd epilógusa a címbe foglalt alapviszonyt tárgyalja: Mills és a marxizmus viszonyát. Mihi elemzései Marx és a marxisták millsi dichotómiájának a bírálatával záródnak. Ennek a megosztásnak az ürügyén alkotja meg Mills az ún. nyílt marxisták kategóriáját, amelybe természetesen magát is besorolja. A nyíltság programja azonban nem egyéb, mint a marxi *modell* kizárólagos, de revidéáló elfogadása. Ez a program, bár rejtetten, de feltartóztathatatlanul a marxizmus szimplicifikálásához vezeti Millst. Két szempontból is. Mihi teljes joggal mondja: először is ma a marxizmus Marxra redukálni lehetetlenség; „egy ilyen redukció magának Marx gondolkodásának a lényegétől térít el; hiszen elméletét Marx a cselekvés vezérfonalának tekintette, és cselekvésen nemcsak a gazdasági, politikai, gyakorlati tevékenységet értette, hanem magát a filozófiát is“. Hogyan választható el tehát a marxizmus gyakorlata elméletétől, időben vagy térben, történetiségében vagy struktúrájában egymástól? Másodszor pedig: „Mit értett meg Mills mint nyílt marxista Marx gondolataiból? Antidogmatizmusa [ti. a Millsé], amelyet azok gondolkodására is extrapolál, akiket ugyanabba a kategóriába sorol [ti. a nyílt marxistákéba], lényegében a klasszikus marxizmus fokozatos redukcióját jelenti a marxi modellre, amelyet a strukturalitás és történelmiség sajátosságainak elvei alapján egy revidéált formában mutat be. A marxizmus hatókörének ez a leszűkítése párhuzamosan zajlik Marx forradalmi, elméleti és politikai eszméinek a megtagadásával. Egyik a másik után minősül meghaladottnak és érvénytelennek: az ökonomikum döntő szerepe a társadalmi életben, a proletariátus történelmi hivatása, az elidegenedés elmélete (ennek anyagi oldala), az alap meghatározó szerepe a felépítményre vonatkozólag, a szabadság társadalmi érdek- és osztályfüggősége, a társadalmi struktúra sarkosodása stb.“

A viszony keresése a marxizmussal Mills részéről a dichotómiák és fenntartások halmazában az elzárkózás magatartásába csapott át: szimpatizál ugyan a marxizmussal, de „nyílt marxistái“ nevében tagadja a mai marxizmust, és „csak“ Marxra szorítkozva vállalja ugyan a marxi modellt, de elválasztja forradalmi elméletétől.

Mihi ideológiai vetélkedője termékeny pillanat a hazai filozófiai-szociológiai kutatásban, elméleti eredményeiben is, módszerében is. Módszerének lényege, hogy az egyszerű egymás mellé állítás mutatós, de meddő egyszerűségét meghaladva a konfrontációt olyan termékeny talajjára alakítja, amelyen az ellenfél antitéziseit kritikailag elemezve saját álláspontját is továbbgondolja, saját következtetéseit is újrarendezi, az ellenfél tévedéseit pedig nemcsak leleplezi, hanem részgazságait megpróbálja kritikailag egészébe szervezni. Mindezzel pedig a dialógusviszony nélkülözhetetlenségére, a viták elkerülhetetlenségére és hasznosságára hívja fel a figyelmet, arra, hogy a mai marxizmus nemcsak önmagán belül összefüggő és saját gyakorlatát igazoló eszmerendszer, hanem — Mihuval szólva — transzszisztematikusan is megőrzi eleven erejét. Az olvasó számára szerzünk, mint a dialógus írnoke, az egész vetélkedőt tudományos elvszerűséggel tárja az olvasó elé. Hogy a sport világából vett hasonlatunkra visszatérve zárjunk, Mihi olyan szpikere a vetélkedőnek, aki a mérközést egészében képes bemutatni, és míg a pingpong-vetélkedőben az az ideális bemozdó, aki nem a labda útját, hanem csak az egyik, rendszerint a szimpatikus partner adogatását közvetíti, és csak a favorit győzelméről vagy vereségéről tudósít, Mihi könyve egészében követi végig az eszme ingajaratát a két fél között, úgy, hogy az olvasó nemcsak a kedvenc győzelmét, illetve az ellenfél vereségét érzékelheti, hanem magát a vetélkedést, és Mills antitéziseiből, Mihi tagadást tagadó állításaiából egységes képet alkothat az eszmék mai harcáról és a marxizmus hegemoniájáról egyaránt.

Gondok doktora

Sütő András nemcsak az első író a számomra, de ő az utolsó könyves paraszt, földindulások nemzedékeiből.

Az ő közvetlen elődei vették úgy magukhoz a könyvet, hogy az elidegeníthetetlenül az övék lett, mozdulatuk nem hóbort volt, hanem történelmi tett, miközben eltüntették az autodidakta szó mosolyt keltő árnyalatát, és a kifejezést valami módon rokonították a tudóséval. De nem ebben látom én az igazán nagy munkát: különben sincs szándékomban agyafúrt címek osztogatása, hogy doctor angelicusok után doctor rusticusokat is csodálhassak. Sütő András lelki elődei talán sértődötten utasítanak el a deákos ötletet, amely őket a kultúra egyetemes, de elvont körébe kapcsolná.

Mert ezek a rendhagyó alkotók megőrizték gazda mivoltukat, de nem pár holdban gondolkodtak, hanem az ország egész földjében, és harmadába fölállalták az ott lakó népesség gondját. Így ha doktorok lettek, akkor a gondok doktorainak lehetne őket nevezni, ugyanis azt tudták a legjobban, ami az embereket nyomasztotta.

És nyíltan vagy körülírva, óvatosan vagy a legtermészetesebben kimondták egy közösség gondolatát a világról, helyzetének értelméről, a szavak és a tettek viszonyáról, mindarról, ami a közösséget közösséggé avatta.

Sütő erre termett, ezt kísérte már a kezdet kezdetén, ez a tulajdonsága biztosította eleve a rangját, szerepének nem fölállalója volt, hanem kiválasztottja. Egyik írását sem írta a másik ellenére, mert valójában mindenik az előzőből fakad.

Az *Anyám könnyű álmot ígér* című könyve kiválasztottságának legnyilvánvalóbb bizonyítéka, ugyanis magáról és övéiről számol be közvetlenül: minden történet megvolt a valóságban. Az írónak és az élménynek ez a káprázatos találkozása úgy tárja föl az élet mélységeit, hogy az olvasótábor szívárványt lát fölötte. A könyv példátlan sikere radikális igazságával, igazsága pedig írói mivoltával magyarázható. Az olvasó megérti minden gondolatát, és azonosíthatja a sajátjával.

Az esszéíró Sütőt semmi esetre sem becsülhetem alább. Mert közösségünk tünődését tudja leírni helyzetünkről, sorsunkról, emberi mivoltunk értelméről. Országos gondok doktora itt is, avval a látható szándékkal, hogy könnyítsen vállunk terhén.

De két történelmi drámája is gondokat forgat, azokkal örül. Mi a történelmi viszonya az eszmének és a hatalomnak, az eszménynek és a gyakorlatnak? Milyen bonyolult kérdés a cselekvés, miféle felelősséggel jár a gondolat?

Ezekért a tulajdonságaiért tartom én az ötvenéves Sütő Andrást a gondok tudós doktorának. És mit tehetne egyebet? Vizsgálnia kell gondjainkat tovább.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

A MESSZERINGŐ...

Az 50 éves Sütő Andrásnak

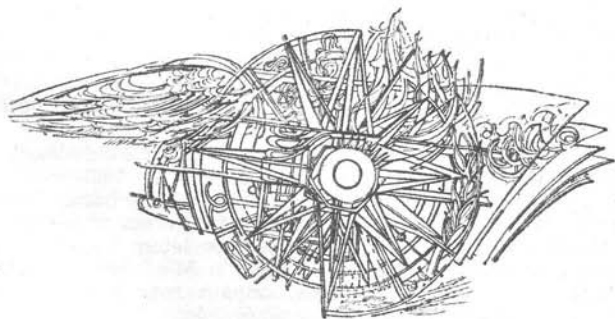
csak tudnám mit keresnek
 álmaimban a voltak
 kik pilótasapkában
 harmat alá hajoltak
 kik összkomfort-magasság
 szűk tenyerét lemérték
 ha kitárult a kocsmá
 vagy kocsmá lett a kék ég
 csak tudnám kék iringó

szemekből kioldani
az ady-hullókövet
a villám-csokonait
gyűjteni édes mérget
én jonhom alélatja*
én jonhom alélatja*
el ne egyék a férgek
ha már egy csillag adja
didergő szusszanattal
szenderedő ígékét
tán vidorabb napunk lesz**
ha koponyáig érnek
s kurjantanak gyanútlan
húsomba húrozottan
mint aki öröklétet
örökölt valahonnan
csak tudnám mit jelenthet
asztalukon a moslék
és mit az asztal mellett
ücsörgő villamosszék
a meg-nem-adott-ló — vagy
a megadatott asszony
s a kábulat-kiáltás:
inkább pusztában laknom***
jaj tudnám mit keresnek
jaj tudnám mire minden
védekezés ha álom
szítál így ereimben
álom a messzeringó
ringó hajnala átfog
özvegy legények vállán
szél fújja a palástot

* Ómagyar Mária-siralom

** Csokonai

*** Végkecskeméti Mihály: LV. zsolttár

Új élmények — régi emlékek

Ha évekkkel ezelőtt — némi emfázissal — felderítésnek minősítettem úti beszámolóimat, ez a gyűjtőcím, amely alatt főként szakmai-emberi tájékozódásra felhasznált külföldi látogatásokról, találkozásokról szóló írásaimat közöltem, mind a közlemények tartalmát, mind szerzőjük szándékát nagyjából kifejezte. Milyen tudományos portyázásról lehetett szó azonban az augusztusi kánikulában, amikor Európa, s főként az a szellemi része, amelyet „tout Paris“-nak szoktak nevezni, nyári szabadságát tölti? Ezekben a hónapokban a barátok és ismerősök rendszerint tengerek partjain vagy a hegyekben hűsölnek, az egyetemek és kutatóintézetek pedig becsukják kapuikat. A hosszas telefonfoncsöngetésekre legjobb esetben valaki annyit közöl, hogy a keresett személy szeptember elején kerül haza.

A nyári körülről visszatérve üresnek éreztem tehát az iszákomat, arra pedig, hogy utólag megfogalmazott anizxokat írjak, álmomban sem gondoltam. Csak nem fogok holmi szubjektívált útikalauzokkal előállni... És tartott ez a nyugodt-boldog állapot egészen addig a napig, amíg egyik kollégám másokkal együtt megbírált, miért nem gondoskodom én is az *Utak, eszmék, viták* című rovatunk rendszeresebb megjelenéséről.

A gyakorlati önbírálat során, e megkésített naplófeleségre készülve el-eltűnődtem azon, milyen sajátos a léte, jobban mondva az utóélete egy-egy élménynek, egy-egy emléknek. Van úgy, hogy a benyomás, s az, ami utána maradt, valahol az emlékezés útvesztőiben lappang, hogy rövidebb-hosszabb idő múltán magától vagy egy hívó szó serkentésére, valamilyen asszociációra hirtelen előbukkanjon. Jelentéktelennek érzett beszélgetések és látványok később tartalomban feldúsítottan jelentkezhetnek, új összefüggésekbe emelve pedig jelentésük is megváltozhat. A lélektan rég keresi-kutatja az álmok és emlékek, a gondolatársítások törvényeit. Annak idején Várkonyi Hildebrand szeminárium dolgozatot íratott velem a „szabadon felszálló képzetek“-ről, az utóbbi évtizedben pedig nagy vitákat provokált az emberi agy ún. retikulációs állományának tanulmányozása, amely a kutatókat ahhoz a feltevéshez vezette, hogy ebben a zónában fészkelnek a tudat alá szorított élmények, s aztán adott ösztönzésre ugyancsak innen emelkednek fel a lucidusabb szintekre. A rossz emlékek elfojtása, illetve a kellemesek aktivizálása mindannyiunk személyes tapasztalatához tartozik. Lehetőségünk van tudat- és tudattalan világunk bizonyos manipulálására, s én éppen erre a képességre számítottam, amikor a képzeletbeli barangolásomat új és régi benyomások között megkezdtém.

A bécsi Westbahnhof a maga lármas-mozgalmas, szüntelenül változó csarnokával soha-nem-volt találkozások ígéretével fogad, s múltbeli érzésekhez tapadó emlék-láncreakciókat indít el. Ha majd feltalálják azt a röntgenkészüléket, amely nemcsak belső szerveink, hanem memóriánk különböző rétegeinek átvilágítására is alkalmas, módunk lesz talán a bennünk örvénylő, egymást keresztező emlékfoszványokról valaminő szinoptikus pillanatképet készítenünk. Addig is maradjunk a jó régi, de bevált önmegfigyelésnél. Lent valahol a legmélyebb rétegekben, ahol a gyermekkori olvasmányok, a szűkebb családi környezet közvetítette sztereotípiák szunnyadnak, az egykori császár város taszító-vonzó képe él. Hisz innen, a Burgból küldték akasztatni Haynaut, a „bresciai hiéná“-t, de Bécsben készült az orvosi hivatásra nagybátyám, akinek nevét örököltem, s aki itt halt meg, miután az egyetem bonctermeiben vérmérgezést kapott.

A mélyrétegre ráakódott későbbi, most már közvetlen emléküledékek a Ringre visznek, ahol anyám mellett ülök egy padon, s nézem az 1927-es tüntetések idején felgyújtott középületet. Látom magam a másik nagybácsi hinterbrühli villájának kertjében is, ahol a Heimwehr-legények kakastollas vadászkalapjában feszítek, amíg valaki tapintatosan felvilágosít fejfedőm és létem összeegyeztethetlenségéről. A nagy változás előszelei minket is érintenek. Miközben a kertben új pajtásaimmal összecusukható csónakot barkácsolunk, anyám már kötni tanul a városban azon a gépen, amelyet fülbevalójának eladásából vásárolt.

A következő réteg újból lektúr eredetű, érzelmileg viszont ellentmondásmentes. Maturandusként Váradról kísértem izgatott figyelemmel s — a forradalmi ifjúmunkás mozgalom tagjától elvárható — szolidaritással a bécsi munkások 1934-es vérbe fojtott felkelését. Képzletben magam is ott harcolok a Karl Marx-Hof és a Goethe-Hof védői között, a Schutzbundnak és vezetőjének, Julius Deutschnak, de főként a mártírhalált halt Koloman Wallischnak a példája pedig éjszakai röpcézésekhez ad megsokszorozott erőt.

Tíz évvel később, 1944 decemberének egyik éjszakáján Bécs valamelyik, még működő pályaudvarán nyitották ki először a vagon ajtaját, amelyben majdnem százan szorongtunk, hogy — csodák csodája — őrünk néhány kenyeret dobjanak be a Buchenwald felé tartó foglyoknak. (Nekem nem jutott belőle.)

Több mint húsz esztendő választja el ezt a ma hagymázás álomnak tűnő rövid vesztegelést a Westbahnhof környéki síneken, ama másik fogadtatástól, amely különös zaklatottságával nagyon élénken él bennem. Az 1968 szeptemberében megtartott XIV. nemzetközi filozófiai kongresszusra outsiderként érkezve, rögtön a csarnokban Csehi Gyulába és másokba botlom, akik itthoni hírekre várnak. Gondolatban már a kongresszus üléstermében vagyok, ahová a következő napon jutok el. Most is összeszorul a szívem, ha magamban Adam Schaff kétirányú nehéz küzdelmét elevenítem fel, amelyet az egyik plenáris elnökeként részben a vaskalaposokkal, részben a hőzöngő diákokkal kellett megvívnia. És valósággal belereszketek, ha visszagondolok arra a drámai beszélgetésre az egyetem hajdani professzorairól készített szobroktól övezett udvaron, amelyet — egyik szünetben — a most elvesztett Alexandru Ivasiucról folytattunk. E baljós emléksorozat ellensúlyozására hadd idézzem fel azonban a polgármester rendezte záróbankett varázsos hangulatát. Táncol a kongresszus... A neogótikus városháza pazarul kivilágított termeiben pozitivisták és materialisták, Althusser-hívek és humanisták, kiérdemesült dogmatikusok és újtók — női kísérőikkel együtt — a hamisítatlan bécsi valcer andalító ritmusára — keringőznek. Ez a koreográfiai teljesítmény a szép reményekre jogosító dialógus-mozgalom látványos, de remélhetően, nem végleges fináléja lehetett.

Bécs vonzerejét számomra nemcsak a roppant gazdag kulturális hagyatéka: Beethoven, Mozart és Schubert muzsikája, Rilke költészete, Karl Kraus kritikája, Freud, Carnap és mások gondolatvilága biztosítja. Ha az ausztró-marxizmus a maga ellentmondásaival nem került is be ideológiai poggyászomba (noha tudva-tudom, hogy Otto Bauerék öröksége is értékesítendő), az a sajátos szellemiség, amelyet a Kreisky-éra viszonylagos gazdasági kiegyensúlyozottságát élvező, Nyugat és Kelet határmezsgyéjén fekvő világváros sugárol, újból és újból felvilanyoz. „Vigyzó szemeimet” különösen azóta vetem Bécsre, amióta 1970 őszén személyesen is felkereshettem az egyik előváros szerény községi bérházában azt az embert, aki oly meggyőzően érvelt a művészet nélkülözhetetlensége és Kafka igaza mellett. A kis előszoba falán rögtön szemembe ötlött a K.u.K. őrnagyí rangjelzéses egyenruhát viselő férfi képe. A zord apa arcú volt, azé a konzervatív tiszté, aki utolsó utasításként meghagyta fiának, hogy mindenekelett a szocialistáktól őrizkedjék. Bent, az ugyancsak szűk nappaliban Lou asszony, akivel gyorsan magyarra fordítottuk a szót, eredeti Sacher-tortával kínált. Ő pedig halk hangon, s derűs kék szeméből bizalmat sugárzón a szocializmus és humanizmus találkozásáról beszélt. 1973-ban, amikor ismét arra jártam, már nem élt. Egyik közeli munkatársra ajándékozott meg önéletrajzi írásának posztumusz kötetével, amelynek borítóján ez szerepel: „Das Ende einer Illusion”... A cím azonban nem eszményei megtagadását sugallta, hanem csak egy hányatott, forradalmas élet során megtapasztaltak tanulságait kívánta tolmácsolni. A *Tagebuch* havonta, többé-kevésbé rendszeresen megérkező számai azóta fel-felújítják ezeket a következtetéseket, s ha a jelenlegi főszerkesztő néhány múltbeli — többek között — az új baloldali törekvéseit kritikátlanul üdvözlő nézeteit nem is tudtam maradéktalanul osztani, 1976 augusztusának egyik késő délutánján már nagy egyetértséssel követtem a csendes Duna-csatorna melletti cukrászda teraszán a szocializmus és demokrácia kötelező kapcsolatáról szóló fejtegetéseit.

A Burg mellett fekszik a Pálffy-palota, a régi-új Bécs számunkra most már sajátos rezonanciájú épülete, amelynek termeiben — Szépfalusi István fáradhatatlan munkásságának köszönhetően — a romániai magyar művelődés számos kitűnő képviselője olvasott fel műveiből. Az aulikus főúr egykori rezidenciája ma egy megújuló szocialista kultúra küldöttei számára is pódiumot kínál.

Kezdő- és záróélményként pedig mindig a Szent István dóm gótikus íveinek képét hozom-viszem magammal. Láttam már karcsú tornyát bombáktól sebzetten, majd az újjáépítés állványaitól körülbástyázva, hogy 1976 nyarán szemem előtt régi épségében magasodjék újból az ég felé. A változatosság kedvéért most viszont

a készülő metró mély árcai veszik körül. Félhomályos hajói változatlanul szemlélődésre készítetnek. Sietünk is Anton Pilgram mesternek az egyik szöszék alól kitekintő, kőbe vésett önarcképéhez, amely világiás jellegével, skeptikusnak érzett tekintetével elkísér majd minket az európai gótikus és barokk építészet alkotásaihoz, s a katedrálisok, a hatalmas templomok transzcendenciára utaló tornyait és kupoláit mintegy ellenpontozva, e remekműveket létrehozó emberre emlékeztessen.

Proustban az a bizonyos teába mártott sütemény íze-illata indítja el az emlékezés folyamatát, az eltűnt idő nyomát követő eszmetársításokat. Most, hogy egy Köln melletti kastélyszerű épület földszintjének tisztas Beamter-otthonában folytatott beszélgetések utózeit kóstolgatom, az én asszociációim is nekilödulelnak. Gondolataim az emberi-baráti kapcsolatok viszonyosságai körül forognak. Amióta eszemem tudom, ez a problémákör sokat foglalkoztatott. Az utóbbi években azonban már szinte rögeszmeként követ. Alkati érzékenységetem feltehetően csak fokozták a sorozatos csalódások, ezért is ragaszkodom — ugyancsak végletes érzékenységgel — a próbatételeket kiállt kapcsolatokhoz. De hol az a határ, amelyen túl a szilárdnak vélt barátságok sem bírják ki az újabb teherpróbákat? Az idő, avagy a távolságok választják el a valamikor egymáshoz közel állott embereket? Talán a szemléletbeli mutációk mélyítik leginkább az amúgy is kialakuló szakadékokat? Fel lehet-e venni a barátság évtizedekkel ezelőtt megszakadt fonalait?

Mennyi elevenbe vágó kérdés, és milyen nehéz rájuk egyértelmű feleletet adni! Valószínűleg nem is lehet. A magam (tavaly öt országban szerzett benyomásaitól is megerősített) tapasztalata arra figyelmeztet, hogy egyik ismérv sem abszolutizálható. Idő és messzeség nem szakít el fatálan. Az utóbbi a közlekedés és kommunikáció segítségével többé-kevésbé áthidalható, az idő megszakította kapcsolat pedig szintén újrateregethető, ha megmaradt valami a régi érzelmi közelségből. Ha még rezonálunk egy kicsit az azonos hullámhosszokon továbbított egykori üzenetekre. Évekkel ezelőtt szenvedélyesen firtattam, hogy a mi korszakunk sajátos viszonyai között sokasodó feszültségek és konfliktusok esetében kinek a készülékében van a hiba. Hosszú időn át tartó illúzióktól szabadulva, keserű tapasztalatok tanítottak meg arra, hogy csak ritkán ismerjük valóban jól egymást. Előítéletek, elfogultságok, indulatok torzíthatják látásunkat. Az ember valóban titokzatos lény, de nem mindig abban az értelemben, ahogy Alexis Carrel gondolta. Renyhéség, rosszul értelmezett büszkeség akadályozhat abban, hogy a magunk és embertársaink közé emelkedő falakat áttörjük. Az akkori vizsgálódás tanulságai között még érvényesebbnek érzem azt a megállapítást, hogy a személyközi viszonyok hálózata kényes, könnyen szakadó szálakból szövődik, s éppen ezért nagyon kell rá ügyelni. A barátság állandó figyelmet és nyitottságot, jó adag beleérző képességet, még több tapintatot és türelmet igényel.

Persze, az ilyen nexusok ápolásához (kizárólag a partnerekre szűkítve most az elemzés körét) sok akadályt kell legyőzni. A szemléletbeli változások nem szükségszerűen rombolnak. Kölcsönös toleranciával és tisztelettel át lehet őket hidalni. Más nyilván a helyzet, ha buzógó neofitákkal kerülünk szembe, ha a rég nem látott barát helyét egy számunkra teljesen elfogadhatatlan ember bitorolja. Olyan, aki nem csupán megtagadja régi elveit, hanem támad, és heveny prozelitizmussal téríteni akar. Az ilyen esetek azonban kivételek. Bizonyos korban túl az emberek nemigen változnak gyökeresen. Senki sem bújhat ki egészen a bőréből. A legtöbben mindenhová magunkkal cipeljük a magunk beidegzettségét, paranoiáit és veszszóparipáit. A környezet, az életforma változhat, a vérmérséklet s a jellem már kevésbé.

Érdekes, hogy hosszú távon is főként azok a kapcsolatok eleveníthetők fel, amelyeknek gyökerei a gyermekkorba nyúlnak. Ezek valóban olyan mélyrétegekből táplálkoznak, ahová az elidegenítő tényezők nehezebben hatolnak be. És még valami. A messzire szakadt gyermekkori cimborának gyakran tanúra van szüksége. A vélt vagy tényleges siker élménye főként abban az esetben realizálódik, ha a karrier eredményei, a státusszimbólumok annak is bemutatathatók, akivel esetleg a grundon együtt fociztunk. Az ilyen és hasonló mozzanatok szerepének jobb megértéséhez emlékeztetni kell arra, hogy a kivándoroltak jelentős hányada idegenben is többnyire hasonszerűek között, valamilyen sajátos gettóban él. A gyökéresztés nem könnyű, gyakran roppant erőfeszítést igényel, s olykor súlyos megpróbáltatásokkal jár. Tudom, nem kevesen vannak olyanok is, akik nehezen gyógyuló neurózisokat szereznek az új helyzethez való alkalmazkodás során. Ami pedig az említett státusszimbólumokat illeti, megszerzésükért a legtöbb esetben igen magas árat kell fizetni idegenergiaiban, egészségben és élettartalomban. Olyan magas ez az ár,

hogy kérdéssé teszi az erőfeszítés értelmét, amely egyébként számomra önmagában sem fogadható el. Summa summarum: az emberi kapcsolatok halálos ellen-ségeként a közömbösséget, az önös betokosodást, az érvényesülés mindenáron való hajszolását ismertem fel. Akit a harácsolás, a karrier, a hatalom démonjai szálltak meg, arra — szinte törvénytörően — a magány, a szó szerinti elidegenedés leselkedik.

A hónapokig tartó szárazság után a Tuileriák kertjének pázsitja szalmaként zörgött, amikor a Louvre-ból jövet holtfáradtan elnyújtóztam rajta, hogy — az utolsó hippik szomszédságában — a szendvics-ebéd utáni, kötelező tízperces sziesz-tának áldozzak. A Szent Mihály útját szegélyező fák levelei is porosan fonnyad-tak, s noha Párizsba az őszi még nem szökött be, színük perzselten sárga volt. Égtek az erdők Franciaországban, a földeken mély repedések támadtak. A víz mindennél értékesebbnek bizonyult, de a Chaillot-palota előtti óriási szökőkút víz-ágyú hatalmas sugarakat lövelltek a medencékbe. Hiába, business is business... Noha a „bennszülöttek” távollétében a kihalt mellékutak néha egy-egy Chirico-vagy még inkább egy-egy Buffet-képhez hasonlítottak, az idegenforgalom attrakcióját délelőtt 10 után már elárasztották a teljes üzemmel dolgozó turistaipar szállította tömegek. Ady számára Párizs még a „szép ámulások szent városa” volt; 1976 nyarán, mint az előző években, a kondicionált levegőjű buszok csak úgy ontot-ták magukból a műemléket és látványosságot „fogyasztó” nyaralókat. Senki sem akart bármit is elmulasztani, amit pénzé jogán lefényképezhetett, lefilmezhetett, megtapogathatott, egyszóval bekebelezhetett. Nem szeretném magam exkluzívizmus-on rajtakapni, de tény, hogy amikor lehetett, mindig megvártuk, amíg az éppen betóduló csoport a tárlatvezető ösztökélésére továbbvonult, s csak aztán, a pillan-tnyi csendet kihasználva, siettünk a megtekintendő képhez vagy szoborhoz. A műelvezet mégsem akadályverseny... (És ha már a múzeumok világánál tartunk, ugorjak egyet az időben, és mondjam el, mennyire zavaró-fárasztó volt az amúgy is túlzásfolt firenzei Pitti-képtárban az áradattal sodródni. Még szerencse, hogy egyik barátom, aki pontos topográfiai ismeretekkel rendelkezik Európa összes nagy múzeumairól, szigorúan meghagyta, ne mulasszuk el megtekinteni a palota páratlan kertjét. A hűs lombok alatt jól kipihentük magunkat. A Vatikánban pedig újra bevált az évekkel ezelőtt kidolgozott taktika: nyitás után, semerre sem tekintve, hanyatt-homlok a Sixtus-kápolnába rohantunk. Sikerült is öt-tíz percet egyedül maradnunk, sőt még arra is alkalmunk nyílt, hogy a falak melletti padokon hanyatt fekvé csodáljuk Michelangelo *Utolsó ítélet*ének mennyezetre vetített vízió-ját.)

A párizsi kiállításokhoz visszatérve: nem tudom, milyen belülről a Pompidou nevét viselő új művelődési központ a lebontott vásárcsarnok helyén, de rossz nyel-vek s a fényképek szerint kívülről inkább egy vegyi üzemhez hasonlít. Bizonyára ultra-korszerű, s roppant funkcionálisan szolgálja a nagy összesítő tárlatok meg-rendezését és a képzőművészeti kultúra hatékony terjesztését. Ami a Chaillot-palotát illeti, a modern művészet múzeuma gazdagságával és elrendezésével mély benyo-mást tett rám. Hatásával csak az impresszionistáké vetekszik. A centenáriumi alkalmából rendezett Brancusi-kiállítás általános érdeklődést és elismerést keltett. Szá-munkra reveláció volt. Rendkívül eredeti és tanulságos a Franciaország legneveze-tesebb műemlékeinek — remek technikával készült — másolatait bemutató rész-leg, az antropológiai és etnológiai jellegű Musée de l'homme azonban, noha alap-koncepciója kétségtelenül igényesen tudományos, kissé elhanyagoltnak tűnt.

Az Invalidusok temploma mellett fekszik — gyönyörű parkról övezetten — a Rodin szobrait befogadó palota. Most, hogy először láthattam a *Gondolkodó* és a *Calais-i polgárokat*, megfordult a fejemben, hogyan értelmezhetik kortársaink eze-ket a remekműveket. Ha a filozófia és az irodalom halhatatlan alkotásaira az egy-mást felváltó korok emberei eltérő módon is reagálhatnak, ha a leűnt századokban megfogalmazott eszmék továbbgondolhatók, miért ne üzenhetnének mást és mást a különböző nemzedékeknek az olyan mély filozofikumot és etikumot tartalmazó szobrok is, mint a Rodinéi? Az alapmondanivaló nyilván azonos, ha úgy tetszik, örök marad, jelentése, akusztikája azonban változhat. A *Gondolkodó* töprengő, ta-lán éppen egy körvonalazódó eszmére intenzíven összpontosító alakja, amelyet már szinte hagyományosan a homo sapiens, a racionalista értelmiségi jelképének tekin-tünk, mostanában mintha gondterheltebb, kételkedőbb lenne. E sorokat írva Robert Jungk nemrég olvasott esszéje jár az eszemben. A jeles jövőkutató, aki legutolsó könyvében (*Der Jahrtausend-Mensch*) a tudósok erkölcsi felfogásában mutatkozó biztató jelenségeket emelte ki, ezúttal kevésbé derülát. A Traube nyugatnémet atomkutató lakásának elektronikus lehallgatásából kippattant parázs botrány kap-csán Jungk arra figyelmeztet, hogy az atomipar további elterjedése a polgárok

fokozott ellenőrzését megvalósító újfajta totalitarizmusnak szolgálhat indítékul. De Rodin *Le penseur*-jének gondterheltségét azzal is magyarázhatnók, hogy a genetikai kísérletek súlyos dilemmái gyötrik. Szabad-e folytatni őket annak a kockázatnak az árán is, hogy az emberi fajra beláthatatlan következményekkel járó bajokat zúdíthatnak? Olvasom éppen, a vezető amerikai egyetemeken az az álláspont is hangot kapott, hogy a tudósoknak e kísérletek felelősségét bizonyos társadalmi fórumokkal kellene megosztaniuk.

A *Calais-i polgárok* viszont mintha büszkébben, áldozatok értelmében biztosabban járnak golgotájukat. A szobrász lángesze felismerte s formába öntötte azt az emberi-közösségi öntudatot és méltóságot, amelyre a harmadik évezred küszöbén nekünk is oly nagy szükségünk van.

A fáraók kincseit, Ramszesz titkait hatásosan tálaló kiállításához még maradt energiánk, de Monet tavirózsáinak megtekintését az Orangerie alagsorában már az a telítettség és fáradtság akadályozta meg, amelyet bizonyára legyőzünk, ha előbb olvashatom el a *Korunk* 1976. 12. számában megjelent szép cikket a nagy impresszionista festőről és remekéről.

Az idegenergiával különben okosan kell gazdálkodni még a nyári kulturális holt szezon idején is. Vannak telefonok, amelyeket otthon maradt tulajdonosaik csengetésre felelnek, sőt akadnak olyan kollégák, akik vidékről sietnek vissza egy találkozás kedvéért. Így jött haza néhány órára a Bergson-kongresszusról Joseph Gabel, az amiens-i egyetem tanára, hogy kétévi levelezés után személyesen is megismerkedhessünk. Űlünk a jellegzetes aglegény-tanyán, amelyet teljesen beborítanak a könyvek és iratok, s szellemi antennáinkkal körültaogatjuk egymást. A szembesítés már az első percek után — legalábbis számomra — frappáns eredményre vezet. Kiderül, hogy házigazdánk azonos azzal a Geröly Kálmánnal, aki a régi *Korunkban* a modern biológia és a dialektika viszonyáról értekezett, meg a korabeli rákelméletekről s a hormonokra vonatkozó legújabb szakirodalomról referált. Milyen boldog lesz Tóth Sándor, mondom az önéleplezés után. Ismét kevesebb lett egy kérdőjellel a listája, amelyen a meg nem fejtett álnevek és szignók szerepelnek! Így halad előre a tudomány, állapítjuk meg derűs elégtétellel, de máris közös témáink sűrűjében járunk. Gabel, aki Erdélyből származik, orvosi-pszichiátriai tanulmányok után kezdett ideológia-kritikával, társadalomlélektannal és általában filozófiával foglalkozni. Könyvei egy eredeti, érdekes ember figyelemreméltó gondolatait tartalmazzák olyan kérdésekről, amelyek a mai viták előterében találhatók: elidegenedés, hamis tudat, ideológia és utópia. Tulajdonképpen Mannheim hozott minket össze. Az amiens-i professzor értelmezése tudatosította újra s erőteljesen bennem az egykori Vasárnapi Kör tagjának megkerülhetetlenségét az említett problémák tanulmányozásában. Íróasztalomon két dedikált különlenyomat fekszik tőle, s miközben párizsi beszélgetésünket próbálom felidézni, bennük lapozgatok. Az egyik a *L'homme et la société* című folyóiratban jelent meg, s azt az izgalmas kérdést feszegeti, beszélhetünk-e bizonyos rokon vonásokról a régi ismert magyar marxisták között. Hangsúlyozza, nem a magyar marxisták munkáinak összességére gondol, hanem arra a nyitott eszmeiségű irányzatra, amelynek a múlt viszonylatában olyan képviselőit nevezi meg, mint Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Mannheim, Lukács, Fogarasi és mások. Jellemző szerinte erre az iskolára, hogy különös érdeklődést tanúsít az elidegenedés iránt. Nyilván akad vitatnivaló ezen a nézeten, meggondolkoztató, s én éppen azon csodálkozom, hogy — tudomásom szerint — még nem reagáltak rá. Pedig esetleges tévedéseiben is újítónak, termékenyítőnek bizonyulhat.

A másik tanulmány a napokban érkezett, s az amerikai *Telos* című marxista folyóirat 1976. 29. számában látott napvilágot. A hamis tudat s az utópikus tudat viszonyát taglalva, szerzőnk újra Mannheimra hivatkozik, aki annak idején már közös nevezőt talált e két tudatforma számára. A *Telos* tanulmányírója nem fogadja el Mannheim felfogását; határozottan utópiellenes álláspontot képvisel. Bizonyos, hogy Gabel kritikai észrevételeiben jó adag igazság található. Voltak utópisták, akik hajlottak az egyén fölötti teljes ellenőrzés intézményesítésére, de ez a körülmény nem lehet perdöntő általában az utópiák megítélésében. Nem felejtetheti el velünk szerepüket a status quóval szemben megfogalmazott bírálatok s a jövőt előkészítő képzelőerő bátorításában.

Hóni tájakról került Párizsba még a két világháború közötti években Maximilian Rubel is, aki a hírhedt börtön, a Santé környékén épült új tömbházak egyikében lévő lakásán fogadott. A kelet-európai hangulatot az asztalon gözölgő nagy szamovárt biztosítja. A méregerős orosz teát kortyolgatva, a beszélgetés a Pléiade sorozat — házigazdánk gondozásában megjelent — Marx-kötetei körül folyik. A megjelenés az elegáns kötésű sorozatban értékmérő és rangadó. Marx nyilván

nem szorult rá erre a fémjelzésre, sokatmondó viszont, hogy a kiadó s a szerkesztők úgy érezték, Marx nélkül a sorozat elvesztené hagyományos reprezentatív jellegét. Rubel az Amszterdamban található eredeti kéziratok ismételt, új tanulmányozása alapján állította össze a szövegeket és a gazdag jegyzetanyagot, amely felfogását tükrözi.

Úszonna után is szenvedélyesen fejtegeti, hogy Marxnál az etikai motiváció meghatározó jellegű. Végtelen álláspontja nyilván reakció mind az ökonomista értelmezésekre, mind az erkölcsi tényező sokáig tartó mellőzésére. Kétségtelen, a fiatal Marx szocialista irányú ideológiai fejlődésében le nem tagadható szerepet játszott az erkölcsi felháborodás, és az sem vitás, hogy az ún. etikai szocializmus örökségében bőven akad még kiaknázható szellemi érték. Ami az utópiákat illeti, Rubel nem oly elutasító, mint másik partnerem. Ellenkezőleg, úgy látja, az utópia valamilyen kiutat kínálhat egy abszurd helyzetből, s az utóbbi évek eseményei javára írja, hogy a társadalomtudományokat új, utópikus dimenzióval gazdagították.

„Pronto“ — hallatszik a meglepően rosszul világított Termini-pályaudvar egyik nyilvános telefonkészülékében. Boldogan nyomom le teljesen a tantuszt, mire az én hangom is hallhatóvá válik a drót másik végén, ahol — csodák csodája — meghívónk, Klári jelentkezik. Hurrá, meg vagyunk mentve, van hol aludnunk, nem kell poggyászokkal megkocodva (hogy más nehézségekről ne is szóljak) éjszaka szállodát keresnünk. Két nappal a megbeszélte időpont előtt érkezünk ugyanis Rómába.

Az Örök Város a választási küzdelmek nyomaival is fogad. Lépten-nyomon plakátok, felhívások. A vizuális agitáció itt még főként grafo- és graffitomániában nyilvánul meg. Az antik romokat, a reneszánsz és barokk emlékműveket festett és és átfestett feliratok csúfítják. Ne legyünk kicsinyesek. Ha a „történelmi kompromisszum“ valósággá válik, és előkészíti Itália demokratikus fejlődését a szocializmus felé, lesz bizonyára elég energia az egész nagy kísérlet lebonyolításához, nem csupán e nyomok eltüntetéséhez. Addig is, amíg ez az út végigjárhatóan bizonyul, különösen kellemes volt a Capitoliumon, a császár és sztoikus filozófus Marcus Aurelius lovasszobra mellett fekvő városháza előtt üldögelni. A Michelangelo terve szerint rendezett tér épületeit felidézve arra is gondolok, hogy Róma lakói Giulio Carlo Argan művészettörténész személyében kommunista listán megválasztott polgármestert állítottak az Urbis élére.

Negyven évvel ezelőtt halt meg Gramsci, s azok, akik örökségét továbbfejlesztve, a szocializmus olaszországi megvalósításának stratégiáját kidolgozták, és a kommunista párt befolyását tetemesen megnövelték, megérdemelt történelemformáló halhatatlansághoz juttatták. Most, hogy az évforduló kapcsán számos tanulmány és visszaemlékezés foglalkozik „a gyakorlat filozófusával“, a méltatók rámutatnak, hogy Gramscinak (Togliattival és Terracínival együtt) oroszlánrészre volt a párt lyoni kongresszusán (1926) elfogadott tézisek kidolgozásában is. Ezek pedig már akkor széles baloldali-demokratikus összefogást sürgettek, s ily módon a „történelmi kompromisszum“ mai felfogásának előzményeihez tartoznak. Az állandóan gazdagodó Gramsci-irodalom ismeretében számomra is világos, hogy a *Börtönfüzetek* szerzőjének a „történelmi blokk“-ról, az alap és felépítmény újszerűen elemzett viszonyáról, a nélkülözhetetlen kulturális-erkölcsi reformról, s végül, de nem utolsósorban az értelmiség társadalmi funkcióiról szóló nézetei a hagyományostól eltérő módon határozzák meg a munkásmozgalom és az írástudók viszonyát. Az eredeti koncepció pedig hozzájárult az olasz marxista gondolkodás új utakat kereső fellendüléséhez, a „munka és kultúra erői szövetségé“-nek kibontakozásához.

Nem csoda, ha úgy éreztem, e nyárutón Róma halmai fölött Gramsci szelleme lebegett...

Ez az érzés valahogy elkísért akkor is, amikor az Angyalvár felől a Szent Péter-bazilikához közeledve, újból s erősebben, mint első alkalommal, megragadott az elébünk táruló lenyűgöző tér és épületesoport sajátos harmóniája. Elfogódottan lépünk be a hatalmas kapuk egyikén, s rögtön jobbra ott van, védő üvegfalakkal körülvéve, a restaurált Pietà, amely így — sajnos — sejtelmesen távolinak tűnik. A vatikáni millió igazán alkalmas arra, hogy (az évszázadok során felhalmozott műértékek látványától kissé szédelegve) az egyházi, illetve a hívő tömegek szerepén morfondírozzak. Itt jobban meg tudom érteni azokat, akik a dialógust szorgalmazták, s olyan politikát kezdeményeztek, amely messzemenően számol a meggyőződések és felfogások sokféleségével. Ezzel kapcsolatban XXIII. János pápára, a *Pacem in terris* kezdetű enciklikájára, az általa támogatott ökumenizmusra és újításaira kell emlékezni. Szellemének tárgyasulását vélem felfedezni a bazi-

lika Manzu készítette új kapuján, a modern művészi szemléletet s a hagyományos tematikát oly szerencsésen ötvöző domborműveken.

A „történelmi kompromisszum“ szükségességéről győződöm meg újból Firenzében, amikor a Sta. Annunziata előtti téren a Kisasszony-napi tömeggel sodródva, számot vetek évszázados népi szokások és hitbéli rítusok összefonódásáról. Firenze azonban számomra is nyilván mindenekelőtt a reneszánszot jelenti. A Signoria épülete a városköztársaság büszke önkormányzati szellemét sugározza, műemlékei pedig a középkori kötöttségekből kitörő ember máig vonzó eszményét idézik fel. A Képzőművészeti Akadémia körszerű, jól megvilágított termében Michelangelo *Dávidjának* eredetijét szemlélve arra kell gondolnom, hogy Marsilius Ficinus, Cosimo de' Medici neveltje és barátja ebben a városban fejtegette, hogy az ember nem szolgálja, hanem versenytársa az alkotó természetnek. Ma már tudjuk, ez a verseny nem járt mindig egyértelmű következményekkel, a magabiztos, erőt, derüt kifejező *Dávid* azonban azt is eszembe juttatja, hogy Marsilius Ficinus barátjának, Giovanni Pico della Mirandolának köszönhetjük a reneszánsz életérzés egyik leghitelesebb megfogalmazását. Az akadémia körtermében világosodott meg számomra igazán, miért szól Pico della Mirandola műve az *ember méltóságáról*...

Egyszerűen nem lehet *Dávidtól* elszakadni. Csak miután valósággal belefáradtunk a remekmű nyújtotta élménybe, s kifelé indultunk volna, döbrentünk rá, hogy a *Dávid* vonzásában észre sem vettük Michelangelónak az előcsarnok két oldalán felállított befejezetlen szobrai. És akkor pillantottam meg Máténak a márványból nem teljesen kiemelkedő alakját. A benső kiegyensúlyozottságot utólréhetetlen művészi tökélyel közvetítő *Dávid* után Máté félig kész szobra mintha a benső küzdelmet, az embert ellentétes irányokba taszító-vonzó erők birkózását jelenítené meg. Mátét — Michelangelo víziójában — feltehetően remény és csüggedés keríti felváltva hatalmába. Úgy érzem, Michelangelo az ember kettős jellegét ragadta meg, ezért is tette rám a legmélyebb hatást. Remény és reménytelenség, derűlátás és csüggedés, siker és kudarc, az emberi lét és magartás e lehetséges alternatívái, amelyekkel — egy új könyv gondolatmenetét is alakítva — elméletileg, gyakorlatilag küszködöm. A napokban kaptam kézhez a personalizmus nagy öregjének, a dialógus lelkes hívének, Jean Lacroix-nak a levelét, amelyben ő, aki a reményt a kudarcra, az elbátortalanodással való szerves összefüggésében vizsgálja, a munka megírására ösztökél. Ha tervemet meg tudom valósítani, akkor ezt mind Lacroix buzdító szavainak, mind Michelangelo *Mátéjának* is köszönhetem.

Ha első nyugati utam adott alkalmat arra, hogy negyedszázad múltán személyesen is találkozhattam olyasvalakivel, aki pusztá léteben a fasizmusra emlékeztetett, három évvel ezelőtt pedig a buchenwaldi láger egykori krematóriumában a személytelen, az egyéntől elorzott halálról, „a halál haláláról“ elmélkedhettem, az idei út új mementókkal figyelmeztetett a fasizmus ma sem szűnő veszélyére s azokra a gyógyíthatatlan sebekre, amelyeket maga után hagyott.

A római graffitók látványa többek között azért gyakorolt rám oly lesújtó hatást, mert a feliratok egy része a szélsőjobboldali, újfasiszta csoportok jelentkezéséről tanúskodott. Ezek a jelszavak eszembe juttatták, milyen sok áldozatot követelő terrorcselekményeket hajtottak végre az utóbbi években ezek a csoportok, amelyeknek tagjait ma is a dicstelen véget ért Duce mítosza tartja fogságban.

Vendéglátónk otthonában a nagy holokausztum árnyai vettek körül. Az asztalokon, falakon látható fényképek Auschwitzban elpusztított atyai barátomra, Klári férjére és ragyogó tehetségű Péter fiára emlékeztettek, akit viszont a gettó romjainak eltakarításán dolgozó több száz váradi deportálttal együtt Varsóban gyilkoltak le.

A múltat idéző beszélgetések során a permanenssé tett névtelen lágerhalál, „a halál halála“ ellen ma sem szűnő küzdelem megrendítő összefüggései bontakoztak ki. Péterre gondolva mondtam el azt az esetet, amelynek főszereplője (aki apját vesztette el) harminc év múltán nyomozni kezdett a varsói tömegmészárlás után. Egy túlélő bizonytalan környezetleírása alapján meg is találta a sportpályát, a vérengzés színterét. A kutatás eredményességét lehetővé tevő — csodával határos — véletlenek láncolatára jellemző, hogy a sofőr, aki egy varsói barát jóvoltából segített a sportpályát megtalálni, gyerekként maga is tanúja volt a kivégzéseknek! Amikor az elbeszélést befejeztem, Klári szó nélkül kiment a szobából, majd egy nylonzacskóban őrzött maréknyi földdel tért vissza. A föld az én történetemben szereplő sportpályáról származott. Klári ugyanis szintén nyomozni kezdett, s ismeretlen varsóiak segítségével szerezte meg az apró rögöket, amelyek Péter vérért is magukba szívták.

Sokáig ültünk és hallgattunk hárman a római alkonyban. Éreztem, tudtam, jobban, mint valaha, hogy Himmler, Eichmann, Höss s a genocidium sok más ki-

gondolójának és végrehajtójának terve: a személyes haláluktól is megfosztott milliók nyomtalan eltüntetése nem sikerült. Ezt éreztem egyébként már a párizsi Notre-Dame székesegyház mögött fekvő emlékműnél is, amelyben ezer és ezer kis villanykörte éppúgy az ő emléküket tartja ébren, mint ez a visszaszerzett halált s emberi méltóságot jelképező, véráztatta földdarab.

Velence barátságatlan arcát mutatta felénk. Szelek korbácsolták a Canal Grande piszkos vizét, a Szent Márk téri kikötő partjait pedig vadul csapdosták a tenger hullámai. A tér maga alig látszott a sűrű esőben; sok száz turistával együtt mi is a templom boltíveit alatt, majd bensejében keresztünk menedéket. A „világhíres” galambok pedig a köcsipkék között húzódtak meg. Miközben szememmel őket kerestem, hirtelen emlékezésem egyik ablaka is kinyílt. Megjelent előttem a régi fénykép, amelyet annak idején annyit néztem. Apámat látom rajta a Campanile tövében. Mosolyog, és az obligát galambetetést végzi. A vihar elültével, amikor mi is megtekintettük mindazt, ami a lagúnák süllyedő-romló városában kötelező, emlékeim láncreakciói újból nekiiramodtak. Most inkább, mint az első alkalommal, a „dèjà vu”-höz hasonló élményt éltem át. Voltak hetek és hónapok ugyanis, amikor a váradi Zöldfa utcai lakás napfényt ritkán látó szobáiban játék helyett inkább az apám küldte anizsokot és színes reprodukciókat forgattam. A Sőhajok hídja mindig félelemmel töltött el, a Dózse-palota kincsei pedig a képzelet szárnyain Velence fénykorába röpítettek.

A történelem s a víz romboló erői alaposan kikezdték a hajdani nagyság és dicsőség cölöpökre épített színterét. A nemzetközi segítség szinte utolsó pillanatban érkezik, a kommunista városvezetőség lelkiismeretes-kompetens akciói pedig remélhetően megmentik Tizian, Tintoretto és Veronese múzeum-városát. Mintha a természet vak energiái mind arra törnének, hogy az emberi leleményesség és széperzés e nagyszerű alkotását veszélyeztessék. A kis bérelt szobában a Biennale fadaralmait pihentük, amikor az újabb Udine környéki földrengés hullámai Velencét is elérték. Lélekszakadva rohantunk az állomás előtti térre, s most némi rezignációval kell megállapítanom, hogy az ember és a természet viszonya távolról sem oly biztatóan alakul, ahogyan azt a reneszánsz nagyjai s a mai tudományos-technikai forradalom felhőtlen optimizmustól eltelt első értelmezői vélték.

Este, az első vonattal elutaztunk. A földrengés miatt azonban menetrendek és útirányok — érthető módon — megváltoztak, s így sajnos kénytelenek voltunk lemondani arról, hogy Újvidéken kiszálljunk. Pedig nagyon-nagyon készültem, hogy Bosnyák Istvánnal, Sinkó Ervin örökségének értő gondozójával és értelmezőjével személyesen is megismerkedjek. Írásai arról tanúsítottak, hogy nem csupán megkülönböztetett figyelemmel kíséri a mi világunkat, hanem nagy érzékenységgel, biztos ítélettel reagálja le azt, ami számára is közelállónak ígérkezik. Vélemények és megfogalmazások egybevetése alapján örömmel állapíthattuk meg, hogy szellemi-erkölcsi adó-vevő készülékeink rendszerint azonos hullámhosszokon dolgoznak.

A szegedi állomáson a másik rokonlélek, Ilia Mihály várt kedves-lelkes tanítványaival. Most, hogy kezét rázhattam vele, úgy éreztem, az a bizonyos áramkör, amely az eszmei-emberi kapcsolatokat hordozza, köztünk az első perctől kezdve jól üzemel. És közben a várost jártuk — most feleségemen volt a sor, hogy gyermekkori emlékeit felelevenítse —, magamban arra a következtetésre jutottam, hogy ez a Mihály egész intézményeket pótol. Tulajdonképpen ő maga is egy rendkívüli hatékonysággal működő intézmény. Mindent tud, ami ránk vonatkozik, s szinte olyan otthonosan érdeklődik Bukarest szellemi életéről, mint amilyen bennfentesen számol be sepsiszentgyörgyi benyomásairól, vagy éppen Szeged hagyományai között kalauzol.

A most harmincadik születésnapját ünneplő kitűnő *Tiszatáj* nem jutott a két világháború közötti tiszavirág éltű lapok sorsára, amire Móra Ferenc szerint a „szegedi részvétlenség” ítélte őket (ezt egyébként a forradalmas, megváltozott világ új, növekvő kultúrigényei sem engedték volna meg), Ilia Mihálynak köszönhetően pedig valóban egy olyan tájkultúra színvonalas, eszmetágító orgánumává fejlődött, amely abban látja hivatását, hogy e tájak művelődését Európához és az egész világhoz kösse. Az új főszerkesztő, Vörös László és helyettese, Annus József egész szerkesztői gyakorlatukkal bizonyítják, hogy látószögük és krédójuk nem változott. A hónapról hónapra megjelenő „kelet-európai néző” az egymásra utalt nemzetek és nemzetiségek irodalmának, művészetének kölcsönhatásaira figyelmez, a kritikai rovatban pedig rendszeresen találkozunk a romániai magyar művelődés eredményeivel.

A genius loci gyakran szeszélyesen nyilvánul meg. Szegedre sokáig ama „gondolat” vetett árnyat, amelynek darutollas, böllérbicskás vitézei — Zadravetz atya áldásaitól kísérlen — 1919-ben innen indultak el, hogy hatalomra juttassák a fehér terrort. A városháza falán ott látható azonban a Bálcescu és Kossuth találkozását megörökítő emléktábla, s itt született meg a *Projet de pacification*. Innen startoltak a *Szegedi fiatalok*, akiknek oly jelentős szerepük volt a falukutató mozgalom kibontakozásában. A múzeum egyik termében örömmel fedeztem fel egyik csoportképükön munkatársunkat, Váróné Tomori Violát, akit azóta ultimátumszerűen fel is szólítottam, írja meg visszaemlékezéseit arról a Szegedről, ahol József Attila és Radnóti Miklós diákoskodott. Számomra ez a hagyomány képviseli Szeged szellemiségét, s ezt élteti — a József Attila Egyetem tanáraként — a román—magyar antifasiszta múlt tudós kutatója, Csatári Dániel is, aki a Kossuth-szobor mellett lévő cukrászda teraszán egyik délután éppen a román—magyar történelmi vegyesbizottság munkájáról tárgyilagosan és bizakodóan beszélt.

A kétnapos, élményekben gazdag szegedi tartózkodás után azzal a tudattal indultam vissza Pestre, hogy érzelmes földrajzom atlaszán a Tisza-parti város nem csupán rendkívül értékes baráti kapcsolatok színhelyévé, hanem a szellemi tájékozódás egyik támaszpontjává vált.

KÁDÁR JÁNOS

ENNYI?

Bár kezünk nyomát hordozza minden,
nélkülünk bármi lelketlen, ijesztő.
Büszkék kell legyünk magunkra ezért?

KÍVÁNCISISÁG

utolsó kíváncsággként
bűnét
szerette volna tudni

A JAVÍTHATATLAN

Horgát dobta a csöndes tóba,
horgával együtt merült a gondja.
Fogott — botot.

SÜTŐ ANDRÁS (Bortnyik György fotója)

ANYÁM KÖNNYŰ ÁLMOT ÍGÉR (Erdélyi Lajos fotója)

A küldetés stációi

Simon Sándor műveinek végső kicsengése minden esetben a nagy jövőjű alkotóra figyelmeztet, bár művészetét ma még bizonyos szakmai ismeretek hiánya teszi egyenetlenné. Ez a kettősség pontosan azért válik nyilvánvalóvá Simon egyes munkáiban, mert a „finalitás“ viszont egyértelműen az evilági dolgok legbensőbb tükörképét látnoki megszállottsággal megörökítő elhivatott alkotót jelzi. Mint jelenség figyelemreméltónál jóval több, ha egy, a húszas éveit taposó fiatal művész kiállítása a modern művészet sorskérdéseinek való eltöprengésre készítet. A „rendhagyó“ műveknek olyan seregszemléje, mely szakít az agyonobjektívizáló protokollközöny „RENDJÉVEL“, figyelmeztet, hogy minél nyilvánvalóbb az alkotó szubjektum mindent maga képére formáló hite, annál magasabb szinten fogalmazza képpé a valóság általános igazságait. Hihető-e, hogy a nekrológ-verset író Juhász Ferenc „csak“ az anyát gyászolja, s milliárd színű végtelen osztódásban lévő költői univerzumának dimenziói nem az EGÉSZre szabottak? Másutt ugyancsak ő írja: „Elöl a Király megy, s utána Mind a Nép, kocognak, ügetnek ott a zöld vadonban merengve. Elöl a Zöld Béka-Szív-Csillag lobog nehéz vas-szelvény-öltözetlovon. Ó világít.“ Tudjuk: elsősorban nem azért érdekes e vers, mert a lóháton ülő költő-önarckép eszköztárának minden csillogó kellékét felvonultatva sajátosra sajátost halmoz, hanem azért, mert a maroknyi csapat élén a költő-vezér kocog, s e kis csapat nem más, mint a költő népe, nemzete.

Világos tehát, hogy ez a módszer éppen azért tudja a dolgok objektív vonatkozásait megdöbbenően felnagyítva emberközébe hozni, mert a valóságelemeket, melyekből építkezik, művészi megmódozásukban különössé teszi, hallatlan festői plaszticitással elszubjektívizálja.

Nem nehéz felismerni a Simon grafikája és az idézett költészet közötti módszerbeli hasonlatosságot: az előbbi is, az utóbbi is hihetetlen asszociációs készséggel kapcsolja össze a szerteburjánzó képzetek fantasztikummal határos halmazát. Gondolom, művészetteremtő pszichés állapotuk határeset — alkotáslélektani tanulmányt érdemel.

A Korunk Galériában kiállított rajzok java része fekete—fehér, kisebb hányada vitroszerűen kezelt, az osztrák Klimmt-i szecesszióra emlékeztető kifestett rajz. Mindkettőre egyformán jellemző a formai és szellemi — világteremtő — erő; a víziókban rögzítendő határtalan képzelet az alkotói szuggesztió rendkívül magas fokát eredményezi. Mitől víziószerűek ezek a képek? Attól, hogy a művész kimeríthetetlen fantáziával és belső sugallattal alakítja „saját képére“ a tárgyi világ megszámlálhatatlan elemét, tölti fel ezeket megszállottságának jelentéstartalmaival. Atlényegítő képessége csodálatra méltó! Világának tárgyai bármily kicsinyek is, egy látomás-képarcitektúra mágikus erejű építőkövei. Mesterségbeli bravúr, ahogyan ezeket a részleteket nagy dekoratív egységekbe foglalja, és még ha türelmet parancsolóan is, de olvashatóvá teszi. Érdeme, hogy a képzethalmozás ellenére szilárd és áttekinthető kompozíciót hoz létre.

Tematikája az EGÉSZről beszélni, hiszen akár aktot rajzol, vagy portrét fest, ábrázolatának főszereplője mindig az életérzés. Közlendője mondhatnám maga a „gondolatiság“, ez a plasztikai jelekbe sűrített „dolgokföltöttiség“.

Az élmény interiorizálásának kivételes képességét jelzi, hogy ha nem is közvetlen tükrözés, amit művel — idegizgalmában, álomszövéseben, ahogyan jó ezt mondani, „tematikus“.

Stílusa, mert igenis, ifjú kora ellenére létezik, mint már jeleztem, a szecesszióval rokonítja. Bevallása szerint nem tudatos beépítése ez régmúlt formuláknak: gondolom, a folyondárként egymásba ivelő-kapaszkodó formavilág, a fényekkel, indákkal átszőtt női testek annak a gondolkodásbeli, módszerbeli magatartásnak folyományai, mely a valóságot átrendezve-respektáló, századunkbeli különböző irányzatokból ismeretes. Simon tájékozódását stílustörténetileg oda kell

sorolnunk, ahol a „szürrealizmus“, „szürnaturalizmus“, „mágikus realizmus“ stb. teljesíti ki a századforduló végtelenen elszubjektíválódott képzőművészetének a realitástól igazán elszakadni sohasem akaró (vagy nem tudó) irányzatait.

Szólunk kell képei láttán a művészegről, az alkotás manapság oly problematikus vetületéről. A reneszánszban s az utána következő nagy korszakokban nem jelentett ez problémát: kötelező velejárója volt a műnek, elsősorban a remekműnek. Emellett számos példáját ismerjük annak, hogy a szellem rovására történő formai cizellálás nem XX. századi találmány: fényes külsőben pompázó sekélyes gondolatban bővelkedik a művészettörténeti múlt is. Természetesen más-más indítékből fakadóan. Ami dicséretes Simon esetében, az, hogy műgondja témaeredetű, a megmunkálás — enyhén szólva — minuciózussága magának a megmunkálásra kiszemelt tárgynak etikumát, esztétikumát jelzi. El sem képzelhető egy slendrián Simon-rajz, hiszen az már nem volna ő; eszméi ehhez, csakis ehhez a letéhez kötődnek. Ez mondható el műveiről általában, eltekintve attól a néhánytól, melyben a formai találekonyosság s a műgond kellő tartalmi indíték hiányában „mutatványnyá“ válik.

Befejezésül pedig írjam ide, mit tartok a simoni jelenségben, képestől-embe-restől, a legvonzóbbnak. Az alkotó szenvedélyt, mely áthatja létezésének minden percét, s ez neki oly természetes, mint másnak az éhség. Számára a „művészsors“: vállalás, nem póz, hanem következmény. Halk szavú lényének legrejtettebb zúgából fakadó félelmetes erejű meggyőződés mércéjén a valóság jól-rosszul, de mindig megméri. Ez az ember hírnöknek született, és bizonylyan végig fogja járni küldetésének stációit.

Tóth László

Fémbe kalapált líra

Jó esztendeje, hogy Veress Zoltán a *Korunk* szerkesztőségében rámkérdezett: — Na és mit csinál Udvarhelyen Dénes Sándor? — Nem ismervén a kérdezettet, nem tudtam kielégíteni érdeklődését. Pár hónappal később, amikor szóról szóra megismétlődött a jelenet, visszakérdeztem, hogy kicsoda is ez a Dénes Sándor. Meglepett a válasz érzelmi telítettsége. Különösen azért, mert Veress nem tartozik a könnyen lelkesedő barátaim közé, s mégis valóságos ódat zengett a Székelyudvarhelyen élő fiatal ötvösművészről. Újabb hónapok teltek el, amíg megismertem a tölem mindössze pár száz méternyire lakó fiatalembert és vörös- meg sárgarézből készült munkáit. És azóta én kérdezem hasonló érzelmi telítettséggel barátaimat, hogy ismerik-e Dénes Sándor ötvösmunkáit.

A válaszok különbözők. Még elég sokan fogadják csodálkozva lelkesedésemet, noha egyre többen bólintanak egyetértően. A Hargita megyei képzőművészek például — a megyei tárlatokon szereplő művei révén — ismerik, a Kolozs megyeiek jó része is tud róla, a *Korunk* Galériában 1976 őszén rendezett nagyszerű egyéni kiállítása jóvoltából.

Dénes Sándor sajátos életútja magyarázza művészi érettségéhez mérten feltűnően nagyfokú ismeretlenségét. Nem végzett ugyanis főiskolát — ugyan hol tanulhatott volna minálunk ötvösséget? —, így hát első próbálkozásait, inaséveit nem követték-követhették figyelemmel a vele egyivású pályatársak, s közvetítésükkel képzőművészeink univerzitása. A sors mindössze kilenc hónapnyi időt mért ki számára az ötvösség mesterségbeli részének elsajátítására, azóta — évek óta — a maga erejére és leleményességére utalva dolgozik.

Természetesen, kenyérkereső munkája mellett, szabad idejében. Az is természetes, hogy minden szabad idejében. Mert ennyire telített és érett műalkotások „termeléséhez“, mint amilyenek Dénes Sándor falitálcái, tálcái, plakettjei, fémkompozíciói, nemcsak ihletettség és mesterségbeli biztonság, hanem nagyon sok és intenzív munka, tehát sok idő is szükséges.

És ez a mindössze huszonnyolc esztendő „vidéki“ ötvös, a sikerélmény ajzó hatását éveken át nélkülözve, konok kitartással dolgozott. Némi megszállottság is kellett ahhoz, hogy egy — falusi vegyeskereskedések kirakatainak díszítéséből élő — fiatalember hónapokon-éveken át minden szabad idejét vörös- és sárgaréz lemezek kalapálására meg az ehhez a munkához szükséges szerszámok készítésére fordítsa. De a műélvezőt ma — s az utókort majdan — minden bizonylyan nem

ezek a körülmények, nem az alkotóművész viszonyai, hanem mindeme vajúdás eredményei érdeklik. Nos ezek, Dénes Sándor ötvösmunkái teljes mértékben megérdemlik a szépet kedvelő nagyközönség figyelmét.

Ennek az egyelőre alig két tucatnyi ötvöstárgynak közös esztétikai sajátossága a részletek és az egész harmóniája, amelyet hangsúlyoz a többnyire szigorúan szimmetrikus komponálási mód. Versek vagy zeneművek befejezettségét juttatják eszünkbe „DS“ egyetlen példányban készülő tálai és plakettjei. A gondos-pontos megmunkálás, a fémfelület „természetes“ szépségének erőteljes hangsúlyozása az effajta műalkotások kodifikált követelménye. Nos, az udvarhelyi ötvösművész szigorúan eleget tesz az anyag és a műfaj törvényeinek.

Motívumvilága sokrétű, de sohasem hat eklektikusnak, mert mindegyik elemét sikerült egyéni mondandója szoiogátába állítania. (Az eddigi ismeretlenség talán előnnyel is járt: csak érett és egyénisége jól fölismerhető jeleit viselő alkotásait láthatjuk!) Gonddal válogatott, aztán egygyéjű motívumvilágának elemeit állandóan bővíti, gazdagítja. Megfigyelhetjük közöttük a távoli, az antik és keleti kultúrák visszhangjait csakúgy, mint az egyetemes kortárs művészet néhány eredményét. A hieroglifekre vagy asszír domborművek részleteire utaló absztrakt formák jól megférnek az ősi tarsolylemezek palmettás elemeivel vagy a középkori — ókeresztény vagy reneszánsz —, sőt hindu szimbólumokkal is. Ady-plakettje és a finommivű *Káosz IV.* című tálacskája a századforduló művészi ízlését idézi, más kompozíciói pedig az ugyancsak nagyon sok forrásból táplálkozó magyar díszítőművészetet.

Meglepően sokféle hatást sikerült tehát sajátosan egyénivé asszimilálnia Dénes Sándornak. Indulása ezért is a kifáradás, az ellankadás nélküli folytatás reményével kecsegtet.

Katona Ádám

Tűnődés egy könyv olvasása közben

Mikor is hallottam először ezt a történetet? Bármennyire igyekszem lehetolni emlékezetem elhagyott tárnáiba, az emlékrög immár nem akar előkerülni. Talán nénem olvasta fel nekem óvodáskoromban, ő ugyanis már iskolába járt, én pedig odakönyökölttem a kis asztalka szélére, a konyha sarkában, és figyeltem a hamelni patkányfogó csodálatos történetét...

Kányádi Sándor erdélyi szász népköltészeti fordításgyűjteményének (*Egy kis madárka ül vala — Es sass ein klein Waldvögelein.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977) előszavában említi ezt a legendát, amely szerint a patkányoktól ellepett Hameln városatyái nagy árat ígérnek egy talpraesett legénynek a vésztől való megszabadítás fejében, ám megfizetni nem tudják, s ezért a legény rejtett földalatti utakon elcsalogatja a város gyermekeit bűvös sípja hangjaival, mint korábban a patkányokat, „de nem a Weser vizébe, hanem Erdélybe, hogy itt fölserkenvén, virágzó falvakat, városokat építsenek“.

Később, iskoláskoromban bizonyára már nekem is el kellett mondanom a brassói Fekete-templom tövében húzódó ódon épület öles falú termében ezt a „mesét“, amelyről csak később tudtam meg, hogy a hazai százok eredetlegén-dája. S olvastuk, szavaltuk, énekeltük azokat a verseket, népdalokat Lang tanító úr szigorú felügyelete alatt, amelyek a messzi földről ide bevándorolt német-ajkúak hosszú történetének egy-egy pillanatát is magukban foglalták.

De mit jelenthet ez a vers- és dallamvilág azoknak, akik most először találkoznak vele, s gyermekkorukban nem mondogatták, dúdolgatták azt, hogy „... Ze Kriune, ze Kriune, viurm Borjerdiur, / do stängd en gränj lanjd derviur...“, mint talán a negyvenes évek elején a brassói német kisiskolások, akik a Lópiac felső végében épült lánygimnázium kapuja mellett álló, óriás törzsű-lombú fa alatt hazafelé menet meg-megálltak, s hárman-négyen kézenfogva is alig tudták körülölelni? Egy mai romániai magyar költő preferenciális választása, egyedi gesztusa marad-e ez a kötet, vagy pedig elérheti — fordítója szándéka szerint — azt a célját, hogy „hátha a manapság a népi kultúra, nevezetesen a folklór felé tájékozódó, zenélő kedvű ifjúság — elsősorban a magyar ifjúságra gondolunk — kedvet kapna egy-két dallam továbbdalolására, ily módon ez a kiadvány sem holmi porodásra ítélt letudás, hanem élő valami lehetne“?

Kérdőjelekkel megtűzdelt szubjektív tünődések közepette maga a kötet ad választ, elolvasása után. S ekkor már kérdőjelek helyett felkiáltójellel mondhatjuk: ilyen közelségbe hozóan, ilyen érthető-élvezhető formában csakis az a költő magyarríthatta ezeket a szász népdalokat, aki saját népének versvilágában mindenütt otthon van, minden ritmusát, fordulatát, szavát érzi, s ezért akkor is azonos értékűt ad fordításaiban, amikor voltaképpen itt-ott eltér az eredeti szövegétől, sőt e „hamisítás“ révén azzal ajándékoz meg bennünket, ami egyedül teszi indokoltá vállalkozását: *szép magyar verssel*. Kányádi a legnehezebbre vállalkozott: egy másik nemzetiség szellemi és érzésvilágát tolmácsolja úgy, hogy ez nemcsak fülünkben, de lelkünkben is rokoni hangokat ébresszen, hogy úgy érezzük — ez a miénk. Mert ki mondaná, hogy nem eredeti gyűjtésből való ez a népdal:

*mit adjunk a lányra mit adjunk mit adjunk
nyilj ki rózsá nyilj
új inget hímeset
nyilj ki rózsá nyilj*

*mit adjunk a lányra mit adjunk mit adjunk
nyilj ki rózsá nyilj
szép szoknyát rakottat
nyilj ki rózsá nyilj*

*mit adjunk a lányra mit adjunk mit adjunk
nyilj ki rózsá nyilj
új kötényt csipkésset
nyilj ki rózsá nyilj*

*mit adjunk a lányra mit adjunk mit adjunk
nyilj ki rózsá nyilj
szép pártát gyöngyöset
nyilj ki rózsá nyilj*

*mit adjunk a lányra mit adjunk mit adjunk
nyilj ki rózsá nyilj
új cipőt fényeset
nyilj ki rózsá nyilj*

*mit adjunk a lányra mit adjunk mit adjunk
nyilj ki rózsá nyilj
szép övet ékeset
nyilj ki rózsá nyilj*

Vagy a kötet címadó dala:

*egy kis madárka ül vala
a zöld fenyőfaágon
és zengé kedves énekét
a téli éjszakában*

*tartsd meg aranyod selymed is
nem hallasz többet engem
madár vagyok belőlem dalt
az ég se kényszergessen*

*csak énekelj csak énekelj
te kedves vadmadárka
két szárnyad én kihímezem
selyemmel sárárannyal*

*ó szállj alá a völgybe le
a dér hogy meg ne essen
a dér belep a dér hideg
a nap majd fölengesztel*

Ezeket a fordításokat olvasva, mintha saját folklórunk új kincsei kerülnének elénk, olyanok, amelyeket még nem fedeztünk fel, nem hallottunk, pedig léteztek már valahol, feltáratlanul. S ez a kötet legnagyobb érdeme: a váratlan felfedezés örömeivel ajándékoz meg. Hűség és rokonítás ötvözésével szolgálja azt az ügyet, amelyet a fordító így fogalmaz meg, székeljudvarhelyi református kollégiumbeli tanárának hajdani szavait idézve: „Századok óta együtt élünk, együtt kell élnünk, meg kell tanulnunk egymás nyelvét, hogy megismerhessük egymás kultúráját, hogy minél hosszabb ideig békeességben éljünk ezen a földön.“

Ritók János

Bevezetések és kísérletek recenziója II.

5. *Bevezetés. Az „igen“-ről.* A még-nem-kifejtett teória is tartalmazza azokat az értékpremisszákat, amelyek nélkül elképzelhetetlen mindenfajta társadalmi (társadalomról, társadalomról = társak [szerves] sokadalmáról szóló) gondolkodás. Molnár Gusztáv premisszái *elvileg* nem különböznek a haladó társadalomelméletek ismert értékpreferenciáitól. Ő maga menekül ugyan a jövőre vonatkozó proféciáktól, utópiáktól (ezek jobbára valamilyen átfogó történelmi séma konklúziói, amelyeket elméletileg megalapozni ugyan nem lehet, de hittel annál inkább, no de hát az érték és a hit mégiscsak összetartozik valamiképp), de teljesen megszábadulni tőlük ő sem tud. Ezt a kijelentést alátámasztjuk egy idézettel, amelyből — sok egyéb mellett — kiderül szerzőnk viszolygásokkal körülkerített, rejtett, de saját különbejáratú utópiája is. Ezt írja: „Ha a közvetítettség léte a tudat, s ennek mint létnek a közvetlen létezése a hatalom, úgy a közvetítettség közvetített létezése felszámolja a jelentéshatalmi, hierarchikus (vagyis egyneműségei belüli) megosztottságot, mert megosztott (plurális, »többesszámú«) maga a létezés, amelyben az emberek többé nem saját társadalmiságukhoz viszonyulnak, vagyis nem közvetlen (szabadsággal nem rendelkező) társadalmi lények, hanem választhatják a másik embert s ezzel együtt magát a társadalmiságot is. Túlságosan elhamarkodottan és felületesen ítélnék meg saját lehetőségeinket, ha ezt az alternatívát túlvilágivá »radikalizálnánk«, ha megfélemlenénk arról, hogy a megosztott jelentéshatalmi viszonyok összessége mint valóságos (»többesszámú«) társadalmi gyakorlat ennek a világnak a gyakorlata (mint ahogy az volt a spontánul működő szimbolikus gyakorlat is). A tudat társadalmi közvetítettségének a magáértvalóvá válásával, tudatosulásával, az együtt-működés tudatosulásával szemben a transzcendentális, a feltétlen lételenség társadalmi öntudatvesztés, s mint ennek az öntudatvesztésnek a gyakorlata: misztika. A világban csak akkor van szabadság, ha vannak benne szabad emberek. Aki a világból kilép (mondván, hogy nincs benne szabadság), csak azt ismeri el, hogy már nem is akarja a szabadságot.“ (135—136.)

Tisztában vagyok azzal, hogy a „rejtett“ utópia nem megy tudományos kifejezés számba, sőt, ideológiai szempontból is elég borzalmas; ennek ellenére használok. Rejtett utópiának nevezem azokat a kijelentéseket, amelyeknek tárgya a társadalmi aktualitás, s amely olyan típusú mondatok halmaza, amelyeknek alanya egyszerű ellentéte a pozitívan leírható alanyoknak. Pozitívan leírható az az alany, amely kielégítően jellemezhető a tapasztalatból származó és a tapasztalattal ellenőrizhető állítmányokkal. Rejtetten utópikus kijelentéseknek tekinthetők tehát azok a mondatok (persze, ismétlem, a társadalmi aktualitásra vonatkozó kijelentésekről beszélek), amelyeknek tulajdonképpen *nincs alanyuk*, mert a mondatnani alanyra nem vonatkoztathatók ellenőrizhető állítmányok, vagyis az ún. alany egyetlen állítmánya az, hogy egy pozitív tartalmú alany ellentéte, jelentése egy másik alanytól származik. Lehet, hogy mindez túlságosan bonyolultnak (és ellenőrizhetetlennek?) tűnik, de vegyük csak a fenti Molnár-idézet két utolsó mondatát, s akkor talán világosabb lesz mindaz, amit jobb híján rejtett utópiának neveztünk. Ha: 1. az ember társadalmiságát intézmények képviselik; 2. ha, amint Lenin ezt bebizonyította, az intézményi rendszer egyúttal hatalmi rendszer, akkor 3. a szabadságra vonatkozó minden kijelentés (vagyis minden olyan mondat, amelynek alanya a szabadság) nem egyéb, mint a hatalmi-intézményi rendszer által képviselt társadalmiság, az egyéntől elszakadt szféra elnevezésének egyszerű megfordítása a képzeletben (vágyaknak, óhajoknak megfelelő megfordítás ez) és alanyként való felhasználása egy tárgy nélküli mondatban. 4. Az eljárás — a „rejtett utópia“ előállítására — még egy nyelvi sakkhúzást követel: a mondatba be kell vinni még egy alanyt, amelynek az előbbiektől ellenére a mondat tárgyát kell képviselnie (lásd az idézetben a „világ“ kifejezést), vagyis a mondat alanyát maga alá ren-

delnie, hogy az a bizonyos alany tartalmashoz tünjék. Vagy, bonyolultabban: a szabadság alanyát alá kell rendelni a világnak, mert akkor a szabadság mintegy állítmány szerepet tölthet be a világ-alany mellett. Ha egy ideológiai jellegű kijelentésnek két alanya van, akkor a mondatnak nincs tárgya, akkor a két alany kölcsönösen kívánja igazolni magát, mert az állítmányok erre alkalmatlanok (mert a tapasztalatnak mondana ellent határozott állítmányoknak egy alanyra való vonatkoztatása). A rejtettség elrejtésének mechanizmusa ez: Molnár hiába akar szabadulni ettől, nem sikerül neki: premisszái még nem találták meg kifejezhetőségük formáit, ezért elrejtőznek a kétalanyúság nyelvi kódjában, és még csak keresik az állítmányokat, a pontos rámutatás lehetőségeit.

Az „igen“ tehát nem jelenhet meg közvetlenül, de annál kíméletlenebbül mutatkozik meg a „nem“-ben. Szerzőnk rendkívül fontos elméleti kérdésekben fogalmazza meg fenntartásait, kimutatva a pozitívnak tekintett kijelentések (elméleti babonák, prekonceptiók, konstrukcióbeli következetlenségek) alap nélküli voltát. Ha most példákat kell adnunk Molnár Gusztáv gondolkodói erényeire (vagyis az alapnélküliség kimutatásában való következetességre), akkor a recenzius nagyon kellemetlen helyzetbe kerül: szerző ugyan nem is olyan nagyon többek között éppen az ő tanulmányain kísérletezi ki módszerét, s éppen az ő tanulmányaira mondott nem-ekből olvasható ki — persze közvetett módon — a szerző lehetséges (még nem megfogalmazott) igen-jeinek néhány fontos vonása.

A recenzius véleményével (írásaival) kapcsolatos megállapítások mellett elméleti elutasítás tárgyává válik Fehér Ferenc *Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuum válsága* című munkájának (Budapest, 1972) néhány alapvető tézise is. Álláspontomat tisztázandó, előzetesen szükség van arra, hogy ezzel az elméleti-ideológiai vitával kapcsolatos attitűdömet lehetőleg minden tisztátalanságtól mentesen kíséreljem meg előadni. Noha viszonylag nagyon kis esélyem van arra, hogy bárki is elhiggye, mégis megkockáztatom: igyekszem teljesen objektív módon kezelni a vita érveit, legyenek ezek a saját érveim, vagy Molnár Gusztávéi. Az objektivitásra való törekvés persze nem azt jelenti, hogy az ellenérvek láttán oda vagyok az örömtől; erről szó nincs. De hát lássuk, miről van szó.

Az *elmélet küszöbén* kimondott céljai közé tartozik, hogy a Lukács György kidolgozta totalitásfogalom mindenféle alkalmazását társadalmi szempontból spekulatív konstrukciónak (ideológiailag nem explicitált premisszaként történő alkalmazásnak), esztétikai szempontból pedig az esztétikumot megsemmisítő általánosításnak mutassa be. A lukácsi indíttatású, de Lukácsot gyakran meghaladó, sőt Lukács intencióival ellentétes mozgású „társadalmi ontológia“ kulcsfogalmával szemben Molnár Gusztáv az emberi lényeg és az egzisztencia megkülönböztetésével kíván fogalmilag indokolt cáfolatot kidolgozni. Ennek a szembenállásnak (amely nem tévesztendő össze a lét-lényeg díszítésként épülő egzisztencialista totalitássemmiteléssel, hiszen itt a lét — az adottság — önmagában értéktelen, míg Molnár egzisztenciája önmagában is érték) története van: szerzőnk majd minden írásában (talán a Pascal-esszéét kivéve) tovább lép, újabb érveket keres, s talán nem túlzás azt állítani, hogy igényei éppen ezekben az ellenérvekben a legpregnansabbak.

A Kafka-esszé (*Tűzmadár. Stílus és totalitás Kafka művészetében*) egy tagadásból indul ki: „Nincs emberi természet — az ember szabadságra született, arra, hogy megvalósítsa magát“; ezután állítás következik: „Az embernek csak egzisztenciája van, és nincs emberi lényeg.“ (12.) Ebből következik, hogy Kafka (Molnár) embere az én viszonya a világhoz, hogy az én más én-ekkel csak egzisztencialisan azonos viszonyban van, de az azonos helyzetben lévők közötti szerves kapcsolatok lehetősége fel sem vetődik számára. A világ egészével (a totalitással) szembeni magatartás így elsősorban esztétikai (és erkölcsi), de semmiképp sem ontológiai. Így azután Nárccisszus az praxisról nem vehet tudomást: a stílusban találja meg otthonát, a gesztusban a hazavezető eszközt. Molnár így fogalmaz: „A fogalmi értelmezés a mű jelentésének megfogalmazása, vagyis a mű létének a szentesítése. De lehetséges-e ez a megfogalmazás, ha egyszer a műalkotás sajátossága éppen az, hogy a totalitásra vonatkozik ugyan, de úgy, hogy azt nem szentesíti, hanem a látványban rögzíti, láttatja — vagyis kérdésessé teszi, megakadályozza abban, hogy jelentés legyen. Meg lehet-e fogalmazni a jelentés felfüggesztésének jelentését? Ha igen, akkor a műalkotás, pontosabban a műalkotás sajátossága, a stílus létdimenzió, emberi létdimenzió, a mi létformánk, ösztönzés, ami a *contrario* a totalitás látványából kiolvasható, de nemcsak az, hanem imperatívusz, hanem beteljesülés is, megvalósulás, élő ellenpéldája minden olyan kísérletnek, hogy a totalitást a mi nevünkben, az ember nevében szentesítsék.“ (19.)

Az esztétikai magatartás primér fokán Molnár gyorsan túllép (egyébként szinte valamennyi írásában képes továbblépni, a recenzius éppen ezt a szívós továbblétezt-továbbgondolást értékeli benne leginkább), és az esztétikai maga-

tartás — közösségi „fegyelem“ problémáját veti fel úgy, hogy antinómikus viszonyt feltételez az egyéniség és a közösség között (*Előszó a kritika kritikájához*). Példá-nyaga — jellemző és találó módon — az antik tragédia: ha a görög polisban megvalósul az egyed és az általános (az egyén és a közösség) teljes egysége, ha tehát itt organikus közösségről beszélhetünk (amelybe nemcsak beleszületnek az emberek, de szabadon választják is), akkor hogyan lehetséges a tragédia? Milyen egyéniség az, aki lemond a közösségi kánon megsértéséről, s éppen azzal válik „valakivé“, hogy lemond saját lehetőségeiről, szabadságáról? „Élni csak a hatalom árnyékában, érvelni csak a kánon nyelvén lehet: ez az »organikus közösség«, a »szükségképpeniség« erkölcsé“ — írja Molnár (42.), majd Fehér Ferenc szemére veti (említett kötetének kapcsán), hogy „organikus közösség és egyértelmű erkölcsiség — ennyit lát Fehér a görögöknél: és nem látja az antinómiát, mert nem látja meg az esztétikumot. Csak a »beszélő« közösséget látja, és nem a »hallgató« esztétikumot, csak a létet és nem a semmit“ (uo.).

Molnár álláspontja a Kafka-írásokhoz képest abban módosult, hogy itt már nem az egzisztencia a központi fogalom, hanem az ontológia, illetve annak elvi „antinómikussága“, az a tény ugyanis, hogy még az organikusnak nevezett közösségekben is tragédiába fúl az egyén—közösség viszony konvencióinak megsértése, az egyén szabadságának olyan megvalósítása, amely sérti a közösség kánonjait. „Az egysíkú ontológiában — folytatja bírálatát — az antinómia mozzanat, mindent felold és megold az idő“ (43.), majd azt állítja, hogy az organikus (antik) közösségre csak azért van szüksége Fehérnek, mert másképp nem tudná előállítani „az ember nembeleségének“ mozgásában a harmadik mozzanatot, azt a kort, amelyben megkezdődik „az emberiség igazi világtörténelme“. Nem kívánjuk a kérdést bonyolítani, noha a teljes leegyszerűsítés veszélye fenyeget, amikor azt állítjuk, hogy Molnár más síkra helyezi, félreérti a közösség—egyéni problémáját: a közösség ugyanis az az alakzat (a szervezetség ama formája), amely lehetővé teszi az emberi nem fennmaradását; minden bizonnyal primitív megállapítás, de mégis tudni kell, hogy mielőtt „szabadságra született“ volna, az ember előbb életre született (egyszerűen, mint az állatok: világra jött), és életét (fennmaradását) csak közösségben volt képes biztosítani, tehát közösségre született, s ez a tény minden antinómia előtt van. Ezért lehet a közösség történelmi alakulását elsődlegesnek tekinteni az egyén önmegvalósításához képest. Igaz az is, hogy a társadalom is entrópikus, hogy a rendezettséggel növekszik a rendezetlenség foka, tehát a társadalmat mint lehetőségek elvesztését is jellemezni lehet, de ez nem változtat a közösségi-rendezett viszonyok alapvető voltán; lehet sópánkodni azon, hogy a kánonok *valóban* a hatalom által biztosított átlagmozgásnak kedveznek, azon, hogy az egyéniség önmegvalósításának (szabadság-realizációjának) korlátokat állít a közösség, de ez mit sem változtat az értelmiségi illúziókat dédelgető emberek számára oly furcsa tényen, azon ugyanis, hogy az emberek (adott kor legmagasabb színvonalán) akarnak élni, s csak akkor jut eszükbe „egyéniességük“ (a — főleg humán — értelmiséget kivéve, hiszen ez a kategória az adott kor lehetőségeinek — illetve problematikusságának — kifejezésében találja meg létalapjait), ha biztosítani tudták „triviális“ szükségleteiket. Lehet elméletileg támadni a jövővel kapcsolatos konstrukciók gyakran valóban furcsa logikáját, de értelmetlen volna tagadni, hogy valóban léteztek organikus közösségek, s a kapitalizmus valóban illuzórikussá tette a közösségeket.

A közösségekkel kapcsolatos (szerintem kiválólag esztétikai) álláspontját szerzőnk már a kötet következő írásában (*Levél Bretter Györgyhöz*) meghaladja: a problémák itt már (társadalom)ontológiaiak, sőt annyira szigorúan azok, hogy Molnár szinte elfelejti előző írásainak vívmányait, mindeneelőtt az organikus közösség — szabadság viszonyának rendkívül újszerű megvilágítását. A „realizmus“ talaján állva most már az „örök egzisztenciális problémák“ fel sem merülnek, viszont, éppen ezért, annál inkább kiderül Molnárnak a társadalmi struktúrával kapcsolatos álláspontja. Így ír: „En sajnos ugyanezért nem érthetek egyet azzal sem, amit az elidegenedést leromboló dialektika radikalitásáról mondasz. Konkrétan azért nem, mert az elidegenedés fogalmát elméleti szempontból teljesen használhatatlannak tartom, mivel az az emberi lényeg fogalmának »negatívja«. (Ami nem azt jelenti, hogy egy csomó olyan konkrét jelenséget, amit ezzel a fogalommal kapcsolatosan emlegetnek, ne tartanék fontosnak.) Továbbá, mert »a) az intézmények; b) az osztályok (rétegek); [...] és e) a munkamegosztás rendszerét« *objektíve lerombolhatatlannak* tartom. Hangsúlyozni szeretném: nem arra gondolok, hogy egy adott társadalmi organizáció globális szerkezete, amely (alulról felfelé haladva) a munkamegosztás rendszerét, az osztályszerkezetet és az intézmények hierarchiáját »tartalmazza«, örök és megváltoztathatatlan. Minden azon dől el, hogy azt a globális szerkezetet (vagy ezen belül pl. az intézmények hierarchiáját)

valamiféle igazi lét *negatívjának*, vagy pedig mindenfajta tartalmi-szubsztanciális előfeltevéstől független *pozitív* létezésnek tekintjük, amelynek változó és változtathatatlan jellege csak az adott társadalmi organizáció létstruktúráján belül gondolható el. Szerintem tekintettel kell lennünk erre, mielőtt az egészet porrá zúznánk. Ez az eredeti feloldhatatlan antinómia." (83—84.)

Ebben az írásban különös élességgel fogalmazza meg az ún. humánontológia fogalomrendszerével kapcsolatos álláspontját, s ha eltekintek attól a túlzástól, hogy a nembeliséget, elidegenedést, történelmet „mitikus fogalmaknak” minősíti, akkor is fontosnak tartom azt a részletes elemzést, amellyel kimutatja, hogy az újabb filozófiai folklórban nagy szerepet játszó „etikai és morális kérdésfeltevésnek” nincs megismerő szerepe, hogy ez szintiszta öngigazolása a teoretikus tehetetlenségnek egy olyan korban, amely önmagában is antiteoretikus. De hát hogyan is állunk a teóriával és a (társadalom)filozófiával?

A kérdés számomra is élesen vetődik fel: egy erkölcsileg megalapozott társadalomfilozófia vagy teória a társadalomról; avagy: ideológia vagy elmélet. Az ideológia mellett döntöttem, de nincs semmiféle fenntartásom sem azokkal szemben, akik a teória művelésében találják meg a társadalommal kapcsolatos ítéletek alapjait. Az ideológia melletti döntésem forrása az a meggyőződés, hogy a kritika ma legalább olyan fontos — az emberek életében a mindennapi élet kiegészítése, a mindennapi élet betájolásának eszköze —, mint a társadalomteória; távlatilag nyilván a teória az, ami újabb ideológiai magatartás kiindulópontja lehet. Nem ismerek olyan társadalomelméletet, amely ne ment volna át ideológiába, és nem ismerek olyan (hatékony) ideológiát, amely ne vált volna az elmélet premisszájává. Számomra a praxis ideológiailag orientált cselekvés, s ha a praxis (a mindenkor specifikus praxis) elméleti elemzés tárgyává válik, akkor sem tudok elképzelni olyan praxist, amely ne volna ideológikus. Az elmélet csak azt teheti, hogy ezt a tényt tudomásul véve elemzi a gazdasági-ideológiai struktúrát; nincs olyan (társadalom)elmélet, amely megkerülhetné a gazdasági determinációknak és az emberi *törekvéseknek* (értékorientációk által való meghatározottságnak) a praxisban mindig jelen lévő egységét. Válasszuk el tehát a teóriát és a filozófiát, de ne legyeknek illúzióink: az összefüggések a praxisban újratermelődnek, s ezt akkor is észre kell venni, ha az elmélet kategóriáit szigorúan, „értékmentes” formában sikerül kidolgozni.

Molnár Gusztávnak tehát vannak preferenciái, de ezekről keveset beszél, ami nem is csoda, hiszen építkezni akar, s az építményben az elődök inkább a malter szerepét játsszák, mintsem a tartóoszlopét. Ez nem baj, sőt az sem, hogy preferenciáit egyelőre kevéssé explicitálja. Preferenciáit nyilván a társadalom anyagi és szellemi életét egységes kultúráként felfogó szerzők fejezik ki leginkább, akkor is, ha ezek a szerzők írók, akkor is, ha a történelem tudósa.

Egyelőre így állunk: adva van egy fiatal szerző, aki új irányba kíván elindulni, s aki tudja is azt, hogy mit akar. Rendkívül fontos mindannyiunk számára, hogy céljait valóra váltsa: reményünk valóban az elmélet. Ideológusaink már vannak, s ha most ő — és néhányan mások is — az ideológiát elméleti vizsgálat tárgyává teszik, akkor új perspektíváról beszélhetünk: ismertté válhat végre az, amit tudunk, amit érzünk, az, ami mindennapi életünkben a legfontosabb számunkra.

6. *Bevezetés.* Arról, hogy milyen viszonyban vannak Molnár Gusztáv törekvései generációjának törekvéseivel. Ne kezdjük nevek felsorolásával, hiszen ez keveset mondana, mert a teóriát is olvasó nagyközönség nehezen tájékozódhat az elszórt közleményekből, márpedig e generáció tagjai főleg ilyesmikből ismerhetők meg. De akadály ebben folyóirataink egy részének ama nemes törekvése is, hogy az ötven év alatti szerzők java részét fiatalnak tekintve, recenziók írására hajlandók csak felhasználni energiáikat. Mondhatnók: betöltik ugyan a párt-sajtónak Lenin által megfogalmazott funkcióit (kollektív agitátorok, kollektív propagandisták és kollektív szervezők), de — sajnos — egy pluszfeladatot is vállalnak: a kollektív elhallgatást. Persze ennek ellenére is „el lehet helyezni” a fiatal szerzőket, de törekvéseik helyett a már viszonylag kidolgozottabb nézeteket képviselő *szerzőkhöz* való viszony lesz az elhelyezés kritériuma, sőt, ami még érdekesebb, a meglévő intézményrendszer befogadóképességének bizonyítékává válnak a közölt írások (ritkán tanulmányok, néha esszék, jobbára recenziók, vagy éppen — montírozva! — a nemzedéki nyilatkozatok vagy sóhajok).

Hogy mennyire ilyen az elhelyezések *típusa*, azt igazolja Gáll Ernőnek a *Korunk* 1976. 12. számában megjelent írásának (*Nélkülözhetetlen elmélet*) sorsa is. Ez az írás intencióiban tiszta, állásfoglalásaiban rugalmas, sőt szerzőjének önkritikája sem hiányzik belőle, és mégis részint visszautasítják azok, akikről annyi jóindulattal beszél. A visszautasítás oka (az most közömbös, hogy a visszautasítás

érvei milyenek, hiszen lényegi elutasításról van szó) az írás típusa: Gáll Ernő férfitá avatja a fiatal szerzőket, vagyis befogadja őket, felnőtt tagoknak minősíti az írástudókat, életkoruktól függetlenül, de nincs tekintettel a sokféleségben a reális különbségekre. Gáll Ernő nem elég „rossz” ahhoz, hogy jó lehessen. Kezdődik mindez azzal, hogy a hatvanas években kibontakozó, „az alkotó marxizmus szellemétől gerjesztett kutatást” mindenki számára közös kiindulópontnak tekinti, holott ifjú szerzőink akkor még jobbára 10-12 évesek voltak, s elméleti gerjedelmek a lehetőségek szférájába tartoztak, rövidnadrágban koptatván az iskolapadot. Gáll Ernő a *Szövegek és körülmények* (Bukarest, 1974) című kötetben kollektíven jelentkező fiatalokkal kapcsolatban előzményként említi meg a *Látóhatár* című antológiában (Kolozsvár, 1973) szintén kollektíven jelentkező ideológusok csoportját (és noha a válogatás ebből „nem szűrte ki teljesen a régi megközelítésekre emlékeztető dolgozatokat, a kötet egésze azonban [nemzedékek együttműködését is példázva] kétségtelenül a jó irányú változás felé mutat”), s nem veszi észre azt, hogy két alapvetően különböző dologról van szó: a *Látóhatár* szerzői túlnyomó többségükben görcsös antidogmatizmusban szenvednek, a *Szövegek*... szerzői viszont már nem tartják ellenfélnek a dogmatizmust.

Itt dől el a dolog: van egy generáció — a mai 40–60 éveseké —, amely a dogmatizmust átélté, és sokan közülük gyakorolták is; ez a generáció saját régebbi nézetei ellen viaskodik, és igyekszik jóvá tenni ideológiai tévedéseit, hibáit. A generáció kulcsszavai közé tartozik, természetesen, az „eszmény”, a „fejtlődés”, az „alkotó gondolkodás”, vagyis a dogmatizmussal való szembenállás meghatározta kifejezések. A *Szövegek*... szerzői ezeket a kulcsszavakat most már elméleti vizsgálódás tárgyává teszik: az, ami érv az egyik számára, a másikat elméleti szempontból érdekli, vagyis abból a szempontból, hogy miért beszélnek ilyen szavakban az ideológusok. A dogmatizmus tehát csak az antidogmatizmus nyelvét meghatározó tényezőként jöhet számításba, s az igazi kérdés az, hogy milyen körülmények hozták létre a dogmatizmust, illetve azt a sajátos „ellen”-nyelvet, amelyen az előttük járók beszélnek. A főkérdés tehát az, ami meghatározó, az, ami az óhajokat is bizonyos formákba kényszeríti, az, ami az eszmények kialakulásának éppen ezt a módját hozta létre, illetve az, ami a társadalom nevében szóló intézmények létét és funkcióját éppen olyanná teszi, amilyenek ezek a valóságban, amilyenek a tapasztalat számára. De a tapasztalat is determinált: a kérdésük az, hogy miképp, miáltal és hogyan determinált a tapasztalat, illetve milyen az a praxis, amely éppen az ilyen formákban determinált intézmények irányításával és egyéni tapasztalat ismét determinált viszonyában válik a belsőt objektíváló cselekvéssé. A cselekvés mint a mindennapi életet termelő aktivitás a viszonyok és a viszonyokról alkotott elképzelések kettősségét hordozza, illetve a kettősségnek megfelelő moralitást testesít meg: ez a generáció már tudja, hogy a marxizmus jóidőben (lásd Marx *Párizsi kéziratjai*) figyelmeztetett arra, hogy a mindennapi életben a társadalmi és a magánszféra kölcsönviszonya történelmileg determinált formában termelődik újra, tehát a kettősség egységének monolitikusságára vonatkozó képzetek vulgarizáló elképzelések voltak.

Mindenképpen: az újabb generáció a struktúrából indul ki, és nem a struktúráról alkotott tudatból; a tapasztalatok vizsgálatát fontosabbnak tartja, mint a tapasztalatokról alkotott illúziókat. Legfeljebb a jószándékot honorálhatja tehát, az előző nemzedék rugalmasságát méltathatja, de elméleti álláspontja nem kapcsolódhat ahhoz az ideológiához, amely taktikai szempontokat érvényesített az elméletben is. Ebből származik a fiatalok egy részének elméleti képtelensége. Ezt eddig főként három kötet képviseli: Tamás Gáspár Miklós *A teória esélyei*, Molnár Gusztáv *Az elmélet küszöbén* című munkája és az említett antológia, a *Szövegek és körülmények*. Az elmélet nem véletlenül szerepel tehát e munkák címében. A két egyéni kötet közül az előbbi, amelyet az elméleti tabuk és ideológiai konvenciók kíméletlen leleplezésére irányuló törekvés jellemez, a befogadó szándékát most megfogalmazó generáció teljes (írásbeli) hallgatása fogadta, az utóbbi, amely az elméletet a struktúrák vizsgálatának szükségességéként fogja fel, úgy látszik, elkerüli ezt a sorsot.

(És itt szeretnék megemlíteni egy számomra fontos, de lehet, nem közérdekű ténnyt. Gáll Ernő így ír idézett tanulmányában: „A radikális bíráló sem feltétlenül a minden összefüggésből kiszigetelt, minden szerzői szándéktól, mögöttes vagy implikálható jelentéstől kirelhetetlenül elvonatkoztatott szöveg boncolgatásával azonos.” Lehet, hogy így van — számomra most a mondatnak a magatartásra vonatkozó megállapításai fontosak —, de én nem hiszem. Gáll Ernő persze „elkapott” engem, amikor a *Szövegek és körülmények*hez írt bevezetőm egyik mondatát idézi [„A kritikai magatartás kialakításának görcsös hajszolása” jellemzi a kötet-

ben publikált tanulmányokat], majd erre a megjegyzésre — amelynek születését [Gáll Ernő ne tudná szerkesztői gyakorlatából?] sokkal inkább a körülmények magyarázzák, mintsem a szövegek — egy egész elméletet épít. De leírtam ezt a mondatot. Nem írtam le viszont azt, amit ehhez a jelzőhöz a magatartásra vonatkozó általánosításként fűz Gáll Ernő: „A görcsös igyekezet mint gerjedelem ugyanis nem mindig a legjobb tanácsadó”. Így van, de mi köze ennek az elméleti állásfoglaláshoz, s ha már a szándékokról beszélt, miért nem tulajdonít az én mondatomnak is bizonyos szándékokat, „mögöttes vagy implikálható” jelentést, miért „összefüggéséből kiszigetelten” idéz?)

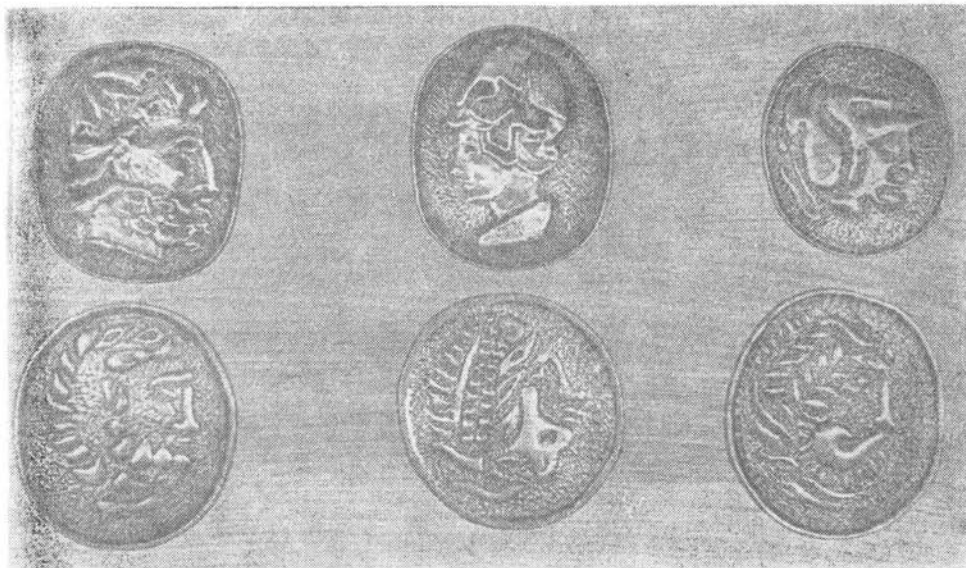
De mindennek nincs különösebb jelentősége; a balladai homályról kell beszélni, arról, hogy egy egész generáció a szándékokban, implikációkban, a tárgyból egyáltalán nem következő ideológiai jelentésekben, áttételekben gondolkodik. E gondolkodásnak nincs meghatározott tárgya, csak célja van: a cél meghatározza azután az önkényes premisszaválasztást és a célt megvalósító logikát is. Nem kívánok jómagam sem kivételnek látszani, noha szeretnék — legalábbis egyik — kivétel lenni. Saját írásaim egy részét pontosan az jellemzi, amit az előbb elmondtam: a balladai homály. De én ezt már tudom, és ha most Molnár Gusztávval vitatkozom, az éppen azt jelenti, hogy nem csak én vagyok gyakran következtetlen, hanem szerintem ő is. Vitám tehát nem védekezés — amiben igazam van, azt be kell látnom —, hanem támadás, érvek megfogalmazása a következetesség érdekében.

Gáll Ernő idézett írásának *A teória vonzásában* című alfejezete a teljes félreértés példája; viszont éppen ez nem annyira Gáll Ernő személyes félreértése, mint inkább jelenkori kultúránk sajátos struktúrájának következménye. Most erről néhány szót. A nemzetiségi kultúrát antinómikus oldalak egymásmelletti-ségének, s ami furcsa, egyúttal az antinómikus mozzanatok küzdelmének tudják azok, akik humán területen (irodalomban, publicisztikában, társadalomtudományban) a kultúrpolitika egyes tételeit elemzik. Mivel egyesek hivatásuknak tekintik a kultúra ideológiai státusának megfogalmazását, s mivel minden totalizálás intézményt kíván, egyesek intézményként viselkedve saját ideológiájukat mint az üdvözítő ideológiát állítják szembe mindazzal, amit rossznak, helytelennek minősítenek. Így jönnek létre az egymást kizáró, de létezésükben egymást befolyásolni nem tudó elemek, az antinómiák. Létük nem reális ugyan, de amennyiben az ideológia mint a lét egyik eleme maga is jelen van a termelőeszközök között (ezúttal a kultúrát termelő eszközökről van szó), az antinómiák a realitás minden külsőségével rendelkeznek. Az önmagukat intézményesítő kultúrideológusok berzenkedései, árnyékbebeszélései is igazolják az előbbieket: a kiküszöbölés, kiiktatás, a leleplezés eszközeivel azt a látszatot keltik, mintha realitásokról beszélnének, s valóban arról is beszélnek, amikor egzisztenciát biztosítanak ideológiájuknak. Gáll Ernő félreértésének lényege az, hogy az antinómiákkal szemben megfogalmazza az összeegyeztetés intencióit, és közben *átfogalmazza* őket; úgy tesz, mintha a nemzetiségi kultúrát antinómikussá változtató ideológusok véleménye tulajdonképpen más lenne, mint ami, mintha az antinómiák racionálisan lefordíthatók volnának az egyszerű különbségek egységére. Ami az egyik fél számára az antinómikusan összeegyeztethetetlen honiság—nem-honiság, az Gáll Ernőnél a „kisszerű helyi problémákban való elmerülés”, másrészt „a parttalan általánosságban történő felszívódás” veszélye. Nyilván *átfogalmazásról* van szó; jószándékú kiállásról ugyan, de semmiképp sem tisztázásról. Az antinómiák gyártói kizárnak, Gáll Ernő beemel, összeegyeztet. Amikor alulírott ezt írja: „a lét partikularitásának mély átélését lehetővé tevő társadalmi helyzet”, másrészt „az egyetemesség tudata”, akkor Gáll Ernő a veszélyekről beszél, mintha a veszélyek tudata az igazság aklába terelhetné a gondolkodót.

Már Marx világosan fogalmazott: az emberiség (túlnyomó többsége) kisebbségi helyzetbe kerül, s a kisebbségi helyzet ott tudatosulhat leginkább, ahol ez közvetlen egzisztenciális problémaként van jelen az emberek életében, akik *tudják*, hogy a gondolkodás egyetemes tartalmú, hogy ennek eszközei is mindenütt azonosak, akik *tapasztalják* a civilizációt egyetemessé változtató tendenciákat, s akik *ismerik* az egyetemes kultúra értékeit, tehát a partikularitást az egyetemesség nyelvén *képesek* megfogalmazni. Szó sincs itt „planetáris érdekekről” (Gáll Ernő), hanem a planetáris nyelven beszélő intézményekről, amelyek az emberiség nevében szólnak, és az emberiségről, amely planetárisan átadta társadalmiságát — amely emberré tette őt, Marx szerint — azoknak az intézményeknek, amelyek jobban ismerik valódi érdekeit, mint ő maga. Ennek megértése, elemzése, teoretikus szintre való emelése az a nagy esély, az a bizonyos történelmi sansz, amely a fiatalok számára biztosítja az elméleti továbblépés lehetőségét. Vagy kihasználják (vagy ki tudják használni); vagy nem. Ez már tehetség, műveltség és kitartó munka kéré-

dése, s persze generációs kérdés is: Molnár Gusztáv eddigi írásaiból az tűnik ki, hogy tudatosította esélyeit, ahogy Tamás Gáspár Miklós, Ágoston Vilmos, Aradi József, Bálintfi Ottó s néhányan mások is. Sokan nem tudatosították, pedig azonos korosztályhoz tartoznak. Ez is csak azt mutatja, hogy a generáció elsősorban nem korosztály, hanem az azonos törekvéseket képviselők csoportja, azoké, akik bizonyos történelmileg adott lehetőséget felismernek. Ha ez nem sikerül, akkor a generációnak nevezett képződmény egyszerű korosztállyá változik, amely belesimul a megelőző és következő korosztályok képviselte időbeli különbségek világába. Nem mindenki tartozik saját generációjához még akkor sem, ha saját korosztályát képviseli; mint ahogy Gáll Ernő generációja sem képviselte korosztályának minden tagját, de nemzedéke olyan történelmi lehetőséget kapott (népfront, majd 1945—1947), amelynek megfogalmazását el kellett végeznie. Ez megtörtént — úgy-ahogy, de megtörtént, sőt annyira erőteljes generáció volt a Gáll Ernőé, hogy asszimilálni tudta a következő korosztály egy részét is (ehhez tartozom én is), amely generációként már nem is tudta megfogalmazni önmagát. Most új történelmi esély mutatkozik: ezt tudomásul nem venni hiábavalóság volna.

Bretter György

Dénes Sándor: Fém domborítások

Közgazdászszemmel Algériában

Amikor a kolozsvári egyetem vezetőségének javaslatára az orani egyetem közgazdasági karára mentem nemzetgazdaságtervezést előadni, óriási gond előtt állottam. Nem csupán francia nyelvtudásom fogyatékosága nyugtalanított, hanem sok egyéb is. Elsősorban az, hogy én, a marxista közgazdász, aki nem a polgári módszertan alapján tanultam, hogy fogom megértetni magam az ottani diákokkal és kollégákkal, vagyis milyen lesz a hallgatóság ideológiai és politikai orientációja, ami egy társadalomtudomány tanításában fontos tényező. Másodsorban az is foglalkoztatott, hogy milyenek lesznek az életkörülmények, főleg a klíma és az ellátási viszonyok, annál is inkább, mivel családotul szándékoztam menni Algériába.

E gondokat leszámítva, bevallom, számomra ennek az utazásnak a lehetősége igen csábító volt, mivel bepillantást ígért egy számomra új ország, új kontinens és egy új világ, az úgynevezett harmadik világ problémáiba.

Már ott-tartózkodásunk első napjaiban kellemesen tapasztalhattuk, hogy Algéria földközi-tengeri övezetének életkörülményei kedvezőek az európaiak számára is. Az európai, aki először teszi be lábát Észak-Algéria területére, egy különleges és feltűnően szép világot ismer meg, amely nem csupán napfényben és számunkra különleges növényzetben gazdag, hanem szép és modern városokban is, mint Algír, Oran, Constantine és mások.

Az említett három városban, amelyek egyetemi központok is, nemrégén közgazdasági fakultásokat is létrehozta; ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a megújuló Algériának jelenleg nagy szüksége van a nemzetgazdaság különböző területein tervezőkre, könyvelőkre, ipargazdászokra, pénzügyi és más képzett szakemberekre. Románia több száz tanárt és más szakembert küld Algériába: munkájukat nagyra becsülik. Az algériai nép Romániában az igazi, önzetlen barátot látja; céljaik nem egy esetben közösek, sok a hasonló vonás.

Ami kezdeti előadásgondjaimat illette, itt is kellemesen tapasztalhattam, hogy diákjaim általában érdeklődéssel fogadták az általam előadott tantárgyat, tehát a hallgatóság ideológiai-politikai beállítottsága kedvező volt számomra. Hogy miért? Ezt én is csupán azután értettem meg valójában, miután megismerkedtem közelebbről Algéria jelenével és múltjával. Jelenével kapcsolatban különösen az elmúlt év folyamán igen sok és fontos hírt közölt a mi sajtónk is (*Lumea*, 1976. 19., 27., 44.). Tavaly elfogadták Algéria Nemzeti Alapokmányát és új alkotmányát. Az Alapokmány összegezte a nemzeti felszabadító harc eddigi tapasztalatait, és széles körű távlatot nyitott az ország gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése előtt. Az Alapokmányban leszögezik, hogy Algériában a szocializmus már irreverzibilis folyamat, és teljes megvalósításának főfeltételei:

1. a nemzeti függetlenség megerősítése;
2. egy olyan társadalom felépítése, amely megszünteti az ember ember általi kizsákmányolását;
3. az ember fejlődésének és előrehaladásának biztosítása.

A szocializmus felépítése Algériában, amint az Alapokmány leszögezi, a termelőeszközök kollektív tulajdonán alapszik. Az állam szervezi és irányítja az egész nemzetgazdaságot, ellenőrzi az állami vállalatok ügyvitelét.

A modern Algéria fő forradalmi-társadalmi erői a munkásosztály és a dolgozó parasztság, a forradalmi értelmiség, a katonák és más ifjak, akiket egy forradalmi párt, a Nemzeti Felszabadulási Front vezet.

A szocializmus építése, mint a „harmadik világ” más országaiban, Algériában is a nemzeti sajátosságokat, hagyományokat és az ország fejlettségi fokát tükrözi. Ezekre a sajátos vonásokra célozva a Nemzeti Alapokmány megjegyzi, hogy „a szocializmus elméleti és stratégiai fegyver, amelynek szem előtt kell tartania minden ország és minden forradalom történelmi valóságát. [...] Az algériai forradalom beleilleszkedik az Iszlám történelmi perspektívájába.”

A gyarmati iga alól felszabadult államok jelenlegi fejlődési sajátosságait nagymértékben befolyásolják a volt gyarmati rendszertől örökölt gazdasági, társadalmi, kulturális és más maradványok. Algériai tartózkodásom alatt megismerkedhettem ama francia gyarmati uralom maradványaival, amely nemcsak gazdasági kizsákmányolásra törekedett, mint az angol kolonializmus, hanem szétfúzva a még élő gazdasági és társadalmi struktúrákat, kényszerítette a helyi lakosságot a francia nyelv és életmód felvételére. Franciaország számára Algéria a gyarmatbirodalom „gyöngyét” jelentette. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy Algériában viszonylag sok francia telepedett le. A felszabadulás előtt a lakosság kb. egytizede francia volt.

Franciaország számára Algéria mint igen fontos nyersanyagforrás és katonai-stratégiai bázis szerepelt: nagy jelentőségű volt a két világháború közt és főleg a második világháború után feltárt földgáz, kőolaj, a vasérc- és más lelőhelyek miatt. Már századunk elején megkezdődött Algéria mezőgazdaságának szőlő- és gabona-termesztésre való szakosodása. Nyersanyagtermékeinek jobb kiaknázását szolgálta a nemzeti függetlenség elnyerése előtt a de Gaulle javasolta, úgynevezett Constantine-i négyéves gazdasági terv (1958—1962). A földgáztermékek értékesítése céljából felépítették az első 509 km hosszúságú gázvezetékét Hassi R-Mel és Arzew város között. Ez utóbbi helységben, amely a Földközi-tenger partján, Oran város közelében van, felépült a világszerte egyik legmodernebb gázcseppfolyósító üzem, amely főleg külföldnek szállított gázballonokat és más termékeket. Nagy lendületet vettek a vasérctermékek értékesítését szolgáló munkálatok is.

A Constantine-i tervet nem tudták befejezni a nemzeti felszabadító háború miatt, amely 1954. november 1-étől 1962. július 5-éig tartott, és mintegy másfélmillió hazafi életébe került. Ez a háború igen nagy szerepet játszott Algéria modern történelmében: legfontosabb eredménye természetesen a nemzeti függetlenség kivívása volt — amely alapja minden további fejlődésnek —, s nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Algéria lakossága egységes nemzetté kovácsolódjék. A gyarmati uralom ideje alatt a lakosság mintegy kétharmada nomád állattenyésztő volt: igen elszórt és heterogén társadalmi, nyelvi, vallási és más szempontból. Ezek a körülmények, amelyeket maga a francia gyarmatrendszer is táplált, befolyásolták Algéria fejlődését. A nemzetté válás útján nagy szerepet játszott a felszabadító háborút vezető politikai párt, a Nemzeti Felszabadulási Front. Társadalmi-politikai célja a függetlenség kivívása után a szocializmus építése, az ország iparosítása, a mezőgazdaság modernizálása.

A háború befejezése után a régi államapparátus szétesett, és a nemzetgazdaság különböző területein dolgozó szakemberek a francia hadsereggel nagyrészt visszatértek Franciaországba: Algéria igen súlyos helyzetbe került. A francia kézen levő üzemek és nagybirtokok nagyrészt irányítás nélkül maradtak. Ezeket a vállalatokat és nagybirtokokat a hatóságok 1963. március 18-i dekrétuma állami irányítás alá helyezte, majd egy következő dekrétum alapján elrendelik ezeknek a vállalatoknak és földeknek munkásirányítás alá helyezését. Így jött létre Algériában az ún. önirányított szektor (le secteur autogéré) a megfelelő vezetőszerkekkel, mint a munkástanács, az ügyviteli bizottság. Ugyanakkor ezekben a vállalatokban és gazdaságokban az állam is biztosította vezető szerepét: ő nevezte ki az igazgatókat, ellenőrizte tevékenységüket stb.

A felszabadulás után a rendszer egyik legfontosabb feladata az ország iparosítása volt. Ez, amint már mondtuk, legfontosabb feltétele az ország gazdasági függetlenségének és ugyanakkor az egész nemzetgazdaság fellendítésének, a nép anyagi és kulturális színvonalának emelésének. Az iparosítás döntő láncszeme a nyersanyagkitermelő és -értékesítő ipar, főleg a földgáz-, kőolaj- és vasérc-kitermelés és -értékesítés, mivel ezek az iparágak nem csupán befektetéseket igényelnek, hanem igen fontos jövedelemforrások, lehetővé teszik más nemzetgazdasági ágak fejlesztését is.

Más gyarmati országhoz hasonlóan, Algéria iparosításának legfontosabb feltétele az idegen tőke kezében levő vállalatok államosítása volt. 1966-ban államosították az idegen kézben levő bányai ipari vállalatokat (a földgáz- és kőolajipart kivéve) és a feldolgozó ipar egy részét. 1967 augusztusában államosították az angol—amerikai tőke birtokában levő kőolajipari vállalatokat, majd 1970 decemberében a más nemzetiségű tőkések vállalatait is. Így Algéria saját kezébe vette úgyszólván egész iparát.

Nagy fontosságú volt nem csupán az idegen tőke államosítása, hanem ezeknek a vállalatoknak megfelelő hatékonyságú kihasználása is. E tekintetben szép eredményeket ért el az 1963-ban szervezett SONATRAH vállalat, amely a kőolaj és földgáz kitermelésével és értékesítésével foglalkozik.

Mivel az ipari beruházások nagy részét (az 1967—1969. évi tervben 49%-át, az 1970—1973. évi tervben 36%-át és az 1974—1977. évi tervben 40%-át) a földgáz-

és kőolajiparban használták fel, Algéria jelenleg igen modern földgázcseppfolyósító és gyorsan fejlődő kőolajkitermelő és vegyiparral rendelkezik. 1977-ben Algériában 20 milliárd m³ gázt cseppfolyósítanak, és az 1980—1990-es évtizedet a földgáz évtizedének nyilvánítják.

Algéria iparosításának szimbóluma első nagy kohászati központja, az Annaba város közelében fekvő El-Hadjar kombinát, amelyet Boumedién elnök 1969 júniusában avatott fel. Jelenleg épülőben van egy második kohászati központ az ország nyugati övezetében fekvő Oran mellett. Ezek a kohászati központok Algéria másik fontos nyersanyagterületét, a vasércet értékesítik. 1980-ra csupán az egyik vasérckitermelő központ, a Gara Djebilet termelése 10 millió tonna vasérc lesz.

A feldolgozó ipar fejlesztése jelenleg átfogó terv alapján történik, amely előírja, hogy minden tartományban elsősorban önellátó vállalatokat hozzanak létre, melyek biztosítani fogják mind a legfontosabb közszükségleti cikkek és termelőeszközök gyártását, mind a helyi nyersanyagforrások és munkaerő felhasználását. Ez az orientáció nagy jelentőségű egy olyan országban, mint Algéria, amelynek területe tízszer nagyobb Romániánál.

A felszabadulás utáni években fontos változásokon ment át Algéria mezőgazdasága is. A volt gyarmati rendszer a földtulajdont (főleg a termő területeken) gondhatni kizárólag nagy földbirtokok kezébe összpontosította. Amint már említettem, a nagy földbirtokok a felszabadulás után elhagyták az ország területét. A volt nagybirtokok helyén létrejött „önirányított” gazdaságok egy bizonyos időn túl nem biztosították a mezőgazdaság modernizálásának és a szocializmus építésének érdekeit. Ezért 1971 novemberében földreformot rendeltek el, amelyet több év folyamán és több szakaszban fognak megvalósítani, a következő alapelvek szem előtt tartásával:

1. a föld azé, aki megműveli;
2. a kizsákmányolás elkerülése végett a föld és állatállomány feletti tulajdont olyan méretekre kell korlátozni, hogy mindenki maga láthassa el családjával;
3. az államtól kapott föld tulajdonosainak bizonyos szövetkezeti formába kell beilleszkedniük;
4. földosztáskor és a föld újrafelosztásakor szem előtt tartják az ún. „szocialista falvak” (1000 szocialista falu) építésének érdekeit;
5. az állam a földreform megvalósítását 21 millió dinár beruházással fogja segíteni.

A földreform első szakasza (amely 1972 júniusa és 1973 júniusa között folyt le) a következő két feladatot oldotta meg: 1. felmérte és leltározta az összes földeket; 2. újrafelosztotta a földtulajdont a szövetkeztetés, a szocialista falvak építése és más célok szem előtt tartásával.

A második szakaszban államosították az országból eltávozott földbirtokok földjeit, és kiosztották a föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező „fella”-ok között.

A jelenleg végbemenő harmadik szakasz az állattenyésztésre vonatkozik. E földreformmal korlátozni fogják a nagy állatállománnyal rendelkező magángazdaságok vagyonát, állattenyésztő szövetkezeteket létesítenek, szocialista falvakat fognak építeni, főleg a nomád állattenyésztők letelepítése céljából stb. Ugyanakkor az állam segíteni fogja a szolgáltatások jobb megszervezését a mezőgazdaságban is (állatorvosi hálózat kialakítása, kutak és takarmánytartalékok létesítése stb.).

A jelenlegi négyéves terv a mezőgazdaság nagymérvű korszerűsítését irányozza elő. Igen fontos szerep jut e tekintetben az erdősítési programnak, főleg a Szahara peremén létesítendő erdősávnak, az úgynevezett zöldövezetnek, amely meg fogja akadályozni a sivatag előrenyomulását. További cél az öntözőrendszer kiszélesítése, nagyméretű talajjavító munkálatok végzése, 1974 és 1977 között a mezőgazdasági géppálya bővítése 20 000 traktorral és 4000 kombájnnal.

Algéria nemzetgazdaság-fejlesztési programja — a szocializmus eszméi alapján — a nép anyagi életkörülményeinek javítását szolgálja. Már algériai tartózkodásom idején tapasztalhattam azt az igen jellemző dolgot, hogy a legfontosabb élelmiszerek, mint a kenyér, a cukor, a tejtermékek és az olaj ára viszonylag alacsony volt, hozzáférhető a néptömegek számára. Egyes számítások szerint az egy főre jutó napi élelemadag 2000-ig eléri a 2650 kalóriát és 75 g fehérjét, a lakosság száma pedig megkétszereződik: eléri a 32—35 milliót. Ennek megfelelően a mezőgazdasági termelés, főleg a gabona, cukor és olaj termelése, jelentősen nő.

Algéria múltjának, jelenének és jövőjének rövid jellemzése után bepillantunk egy tőlünk földrajzilag ugyan igen távol eső, de — a társadalmi, politikai célkitűzéseket és a gazdasági, kulturális kapcsolatokat illetően — valójában közel álló ország életébe.

Farkas Sándor

Forrás-jelenségek

1. Immár több mint másfél évtized múlt el azóta, hogy Veress Zoltán *Menet-irány* című elbeszéléskötete (1961) új sorozatot nyitott a romániai magyar könyvkiadásban. A Forrás első tíz évének vázlatos felmérését megtalálhatjuk Kántor Lajos—Láng Gusztáv közös irodalomtörténetében (*A romániai magyar irodalom, 1945—1970*), mely könyv a sorozat kiemelkedő könyveseményeit a lehetőségekhez mért értékelés igényével említi meg. Azóta is számot vehettünk a ténnyel: a Forrás-sorozatban induló legjelentősebb írók-költők már figyelemreméltó művekkel járultak hozzá az irodalmunk nagykorúsodásához, s a felszabadulás utáni írók élvonalában kértek helyet.

Sorozatjellegén túlmenően a Forrás szerzőit végül is egységbe szervezi s ugyanakkor irodalmunk egészéhez kapcsolja az explicit meg nem fogalmazott, de műveikben fölismerhető közös irányultság, a cél. Ez természetesen nem mond ellent annak a ténynek, hogy ezen belül az egyes szerzők munkásságának megkülönböztető jegyei színésse teszik a sorozat arculatát, hiszen egy sorozat-embléma nem is jelölhet uniformizáltságot.

Ha voltak úgynevezett Forrás-nemzedékek (s itt még a feltételes módú fogalmazásért is megkövetjük Balla Zsófiát, miközben — sajnálkozva bár — használjuk a megszokott terminust, akár „jobb híján“, akár nem), ezek csak egy közös startolás erejéig csoportosultak egy olyan „verseny“ előtt, melyben mindenki maga szabta meg pályájának irányát s igényeinek mércéjét. Am hogy némi együttindulásnak lennie kellett, azt a visszapillantó nosztalgia némelyik költő versében még jelzi (Kenéz Ferenc). A külön utak még nem zárják ki az esetleges közös startot. (És itt természetesen csoportosulásokra, mondjuk I. és II. Forrás-nemzedékre gondolunk.) Ebből azonban nem kell messzemenő következtetéseket levonni, csupán csak annyit, amennyit jószándékkal elmondhatunk a Forrásról: legértékesebb jegye talán az egység a különféleségben s a különféleség az egységben.

2. Feladatunk azonban az utóbbi kb. öt év Forrás-köteteinek újralapozása. Valamint az, hogy — amennyiben ez lehetséges — kimutassuk e természetben az előző évek és elődök munkássága nyomán leszűrt tapasztalatok jelenlétét, ezeknek szerves beépítését az (esetleg) új koncepciójú írásokba; ifjú vagy újonnan jelentkező alkotók törekvéseinek metszópontjait vagy eltéréseit észrevenni, némi tétova „tanultságot“ is megköckasztatva; hogy sokszínű-e az utóbbi néhány év jelentkezőinek termése, vagy csupán tarka. „Újralapozásunkat“ egészen pontosan az új borító alatt megjelent köteteknél kezdjük (1971), azzal a kíváncsisággal, hátha e nem túl jelentős külső változás lényegesebb tartalmi-összetételbeli változásokat, esetleg megújulást vagy válságot stb. hozott magával.

Oláh István verses- és Dehel Gábor prózakötetéből még csak egyfajta tétevaságot olvashattunk ki annak idején, csak hogy más-más előjellel. Ugyanis Oláh István *Álom a csodalúdról* című könyve a kettősség dilemmájának hordozója: ő már felméri azt, ami olykor — akaratán kívül — kísért verseiben, hogy ti. a Farkas Árpád nemzedékének legjobbjai lezártak (a maguk számára is lezártak tekintenek) egy olyan korszakot vagy inkább verseszményt, mely — kiváló megvalósulásainak ellenére is — beszűküléssel fenyegetett, jobbára mint kezdő impulzus volt jelentős, holtpontról lendített ki szunnyadó erőket. Ennek felmérése és (ami tulajdonképpen e generációhoz való tartozásával is magyarázható) a szüntelen visszatekintés, egy-egy kedvelt motívum vagy hangütés ismétlése eredményezi Oláh kötetének felemáságát, ám hogy kételyei már ekkor előremutatóak voltak, ezt a szerintünk méltánytalanul elhallgatott második kötete bizonyítja (*Gazdátlan tenger*, 1974).

Teljesen más jellegű tanácstalanság a próza tanácstalansága, s ezen belül a Dehel Gáboré (*Elődöntő*, 1971); látszólag nagyon jól tudja, mit akar, hiszen kötetének novellái meghatározott irányt követnek. Ez a magabiztosság azonban általánosabb jellegű üttévesztést rejt: a hetvenes évek körüli Forrás-próza iránytét-

vesztését mutatja, amely még egy-két évvel ezelőtt is kísértett az újonnan jelentkezők kötetében. Ez a kötet is kettősséget hordoz, csakogy ez nem szüli meg az útkeresésre ösztönző „meghasonlást”, jóllehet hősei egytől-egyig meghasonlott emberek, akik pótcselekvésekben vezetik le felgyülemllett helyzeti energiájukat. Dehel és társai két „irányzatot” is követnek egyidejűleg, mert mindkettő látványos helyzeteket kínál; egyfelől Vári Attila friss, annak idején új szint hozó prózahősei kamaszágukban, melyet a szerző meleg szimpátiája aranyozott be és meggyőző elfogultsága védelmezett, igen megejtőek voltak, igazán velük tudtunk keseregni és örülni. Ám az utóbbi évtizedben a pehelysúlyú nehézvagányok dömpingje — jobbra csak Bodor Ádám és Sigmond István prózája hozott újat ebben az időben —, a mondvacsinált meghasonlások, jelentőségteljessé duzzasztott szerelmek sora már nem a személyiségvesztés veszélyére figyelmeztettek, hanem az író személyiségvesztéséről árulkodtak, s ebben a tekintetben csak Győrffi Kálmán, Váradi B. László és Fülöp Miklós jelentettek kivételt. Pedig az 1967 után indulók előtt példaként állt Király László és Csiki László e hagyományokkal teljesen szakító, új hangú prózája, akik újra helyesen tájolták be a „menetirányt”. Másfelől a Kocsis István novellisztikájának hatását érezni. Kocsis hősei az erkölcsi szép és ellentettjének alternatívájából, ingadozások után, többnyire a helyes utat választják; ám ez a fekete—fehér, igen—nem örökös játék is tartalmát veszti egy idő után, különösen, ha avataltan tollú szerzők élnek vissza vele. Az olvasót már nem csábítja annyira az erkölcsi tisztálkodás folyamatának látványa, hogy ne vessen egy pillantást a sokkal bonyolultabb problémákat kínáló valóságra, mely természetesen egyre inkább elvonja a figyelmet bizonyos Forrás-szerzők steril laboratóriumáról. A kegyeletből elhallgatott hosszú névsorból senki sem érdemes a sajnálatra. Dehel azonban jobb sorsra érdemes novellista; íráskészsége, helyenkénti ötletessége messze meghaladja ezúttal nem említett társainak képességeit.

3. Mindezek után joggal gondolhatná az olvasó, hogy egy költő és egy prózaíró példájából akarunk önkényesen általános következtetéseket levonni, egyrészt a költészet útkeresését, másrészt a legfiatalabb próza távlatiányát illetően, holott éppen fordított jelenségről van szó: általános kor-, illetve kortűnetek tükröződnek a két fiatal író munkásságában, és ezeket a csoporttűneteket kimutathatnók (s talán sokkal hangsúlyosabban), egy csoport kortárs-kezdő kötetén is, mint ahogy azt is, hol erősebb a Vári-, hol meg a Kocsis-hatás. Már csak az is mutatja, hogy Oláh István mennyivel többet akar évjáratársainál, hogy kötetének kettőssége végül is helyes irányba mutat, Dehel pedig legalább könnyedén, kevésbé sematikusán ötvözi az említett két hatást.

Ezek a problémák az utóbbi öt év irodalmára sokkal inkább rányomták bélyegüket, hogysem el lehetne hallgatni őket; olyannyira, hogy nemcsak a köz-tudatot, hanem a lapszerkesztőket is hosszú időre „megbabonázta”, az ilyenyszerű írók „menősek”, holott mindenki tudja, hogy idejétmúltak, s csak akkor csodálkozunk el igazán, ha az „ősforrások” újabb kötetét olvassuk: Vári már akkor kinötte a rövidnadrágot, amikor követői még a spilhózninál tartottak, Kocsis drámaírók helyzetét pedig nem épülnek olyan tisztán elválasztható erkölcsi szemben-állásokra, a vagy—vagy merevsége feloldódott az árnyaltabb dilemmák sokoldalúbb emberi arcokat, magatartásformákat mutató valóságában.

Mint említettük, már a hetvenes évek körül föllelhető a prózában, ha egyelőre nyomokban is, a jelen valós problémáihoz való fokozottabb kötődés (Csiki, Király kötetében, valamint Győrffi Kálmán szórványos jelentkezéseiben); egyáltalán nem véletlenszerű és elszigetelt jelenség ez: egyrészt korábbi novellisták (pl. Ábrahám János, Szenyei Sándor) műfaját váltva mind több hangsúlyt helyeznek a riportra, másrészt megállapíthatjuk azt az örvendetes tényt, hogy eleve riporttal kezdők jelentkeznek a sorozatban. Az első és igen rangos riportkötet Gálfalvi György *Szülőföldön—világszélien* című gyűjteménye, mely legjobb hagyományainkat őrző szigorúsággal, a tények józan mérlegelésével hat elsődlegesen, ethmos és ethosz együttesének fényében vizsgálva a tényeket, s ami a legmegkapóbb könyvében, olyan következetes konoksággal és elvszerűséggel, mely bebizonyítja, hogy a riport is lehet „a társadalom lelkiismerete”. Az igaz riport valóban ott kezdődik, amikor adekvát eszközeivel felméri — Farkas Árpádot idézve — „mindazt, ami mítosz-talan már, de lelkiismeret még”. Gálfalvi irigyléreméltó következetességgel számol le a kísértő múlt-jegyekkel, s hirdeti — a tények könyörtelen leleplezése mellett — az önrevízió szükségességét. A valóságirodalom itt is bebizonyította, hogy vonzása lehet akkora, mint a fikcióé, s a versekkel debütáló, ugyancsak a Vitorla-énekesek év-járatából való Cseke Péter folytatja, szintén következetesen, a Gálfalvi által meg-kezdett sort (*Viznyugattól vízkeletig*).

Az utóbbi évek Forrás-termésének talán legszembeötlőbb erősségét a vers-, próza- és riportkötetek mellett jelentkező esszé- és kritikagyűjtemények jelentik.

Az új nyitás nem is akármilyen! Tamás Gáspár Miklós *A teória esélyei* című esszé- és tanulmánykötete (1975) nemcsak bátor hangjával, magabiztosságával hat a meglepetés erejével, hanem elméleti szigorával, apparátusának méreteivel (valamint ítéleteinek nagyobbrészt helyes voltával) is. Tamás Gáspár Miklós nem kisebb dologra vállalkozik e kötet harmadik fejezetében, mint annak felderítésére és kimondására, amit igen finoman és udvariasan így fogalmaz meg a címben: *A kritika dilemmái*. Ars poeticának is fölfogható cikkében nagyobbrészt elveti a beleérző, „szövegre merőleges” kritikát, s ezzel jobbára kritikánki nagy részét, azt követelve a kritikustól, ami a hivatása: „a műalkotás nyelv-ideológiai premisszáinak könyörtelen és leplezetlen feltárását.” A mércét önmagával szemben is érvényesíti, a fogalom kristályosságát csak ritkán homályosítja el az esszéstílus némely — talán ragályosnak is mondható — felszíni jegye.

Azonban nem ez a releváns a kötetben, hanem a szerző által következetesen érvényesített módszer, az, ahogyan valóban műfajának esélyeiről szól, és „esélyeket” mérlegel, először mindig szinte-szinte antinómiákat tárva az olvasó elé (nem irtózva a pró és kontra idézetek tömkelegétől sem), s a dolgok többarcúságának megmutatása után a posteriori — ha úgy tetszik — apodiktikus ténymegállapításokat nyújt olvasójának anélkül, hogy döntése felől kétségben hagyná. Kritikája a legteljesebb értelemben vett immanens kritika, amely nem fészkelődő belemagyarázással, hanem a szövegben, a műalkotásban levő szegmentumok elemzésével, a csomópontoknál való diszkurzív kifejtéssel hat, sosem tévesztve szem elől, mégoly részletekbe menő elemzés esetén sem, hogy a műalkotás: entitás. S ha szükséges — bár nem bevallottan —, intuíciónál is szóhoz juttatja. Példa erre Pilinszky-tanulmánya, mely a maga nemében egyszeri megvalósulás irodalmunkban. Engedtessék meg, hogy megjegyezzük: ha egy kötet immár a megvalósítások terén is másságot hoz, ha egész irodalmunkra jellemző dilemmákat szóaltat meg, miért nem kapja az őt megillető bírálatot (legyen bár mégannyira is ellenvéleményekkel terhes), hiszen egy jórészt elméleti könyv csak úgy „lélegzik együtt” az irodalommal, ha ilyenképpen is „forgalomba hozzák”, s azzal csak az irodalom veszít, ha e kifogásokat elhallgatja, ha azt várja, hogy értékeit mások méltassák először.

E kötetnél azért voltunk kénytelenek annyit időzni, mert már tárgyánál fogva is nagyobb hatásúgarú, mint mondjuk egy verseskötet. Az esszé és tanulmány folytatását a Forrásban Molnár Gusztáv kötete jelenti (*Az elmélet küszöbén*, 1976), mely annyival is izgalmasabb, mert mintegy kiegészítése Tamás Gáspár Miklós törekvéseinek — legalábbis ami a tágabb értelemben vett törekvéseket illeti. Jóllehet érdeklődési körük némileg eltérő, Molnár már csak elméleti szigora és következetessége révén is méltó társa Tamás Gáspár Miklósnak, s ami a legmegnyugtatóbb az esszéisták jelentkezését tekintve, az a felsoroltakon kívül az a tény, hogy egyre újabbak zárkóznak fel melléjük azzal az igénnyel, hogy ellensúlyozzák az intuitív (impresszionisztikus) kritika túlbúrjánzását, rangos műfajjá, sőt minden igényt kielégítően élményszerűvé téve egyszersmind a műfajt, még ha a felzárkózókhoz sorolható Aradi József nézetei nem is egyeznek mindenben a fent említettek, no meg a velük „egyívású” Agoston Vilmos nézeteivel. (Aradi József: *A szöveg eltérítése*. Korunk Évkönyv, 1976.)

4. A Forrás arculatát azonban nem a riport meg az esszéirodalom határozza meg, hanem a költészet és — sajnos, mostanában egyre kevésbé — a próza. A költészet nemcsak mennyiségileg, hanem ama tulajdonságánál fogva is, hogy talán a leghamarabb reagál a változásokra — és a változó divatra. Az 1966—1970 közötti, tehát a második Forrás-nemzedék kibontakozásának idejére tehető szakaszban igen széles körű elterjedtségnek s ugyanakkor sikernek örvend az ún. „közéleti líra”, s a megnevezés akkoriban — a legszigorúbb esztétikai mércét véve alapul — egyértelmű elismerést jelentett. Ez a fajta költői attitűd viszont az itt tárgyalt időszakban némileg háttérbe szorult, pontosabban a Forrás-költők ama csoportjánál, melynek jelentőségét inkább kiemeljük, s amely — úgy tetszik — meghatározóként mutat előre. Nem azt állítjuk, hogy teljesen kivészett a kötetekből, hanem vagy háttérbe szorult, vagy pedig áttételesebb formát öltött. Talán annak reakciójaként, hogy ebben a szakaszban is akadnak szerzők, akik több ars poeticát írnak, mint verset. Az erők (részben) más irányú csoportosításával esztétikai minőségben egyáltalán nem vészett a Forrás-líra. Ha e két „irány” megkülönböztetésébe bizonyos értékkritériumok és -ítéletek vegyülnek, akkor ezt az olvasó ne írja (csupán) a költői magatartásforma iránti elfogultság rovására, hanem inkább annak tulajdonítsa, hogy melyik lehetőséget kik választják.

Említettük, hogy Oláh István *Alom a csodalúdról* című kötete e kettősség kételyeinek jegyeit hordozza magán, s ez kétféle feszítőerőt is gyakorol: egyrészt a könyvet teszi eklektikussá, másrészt döntésre sarkallja a költőt: fokozottabb figyelmet szentel-e a formára is összpontosító, funkcióját mélyebben átélő költé-

szetnek. Ha valaki felüti a kötetet, világosan láthatja, melyik utat választja végül is Oláh, s a bizonyítás „kötetméretben“ sem marad el; jóllehet kedvelt témáit nem adja fel *Gazdátlan tenger* című könyvében sem, itt már teljesen más a koncepciója, nemcsak problémái, de verseinek „fajsúlya“ is megdő (Csiki éjszaka, *Krumpli anyja*). Költészetében valami olyan változás megy végbe, mint Csiki László *Cirkusz, avagy: Búcsú az ifjúságtól* című prózakötetében: fölösleges koloncoktól szakítja el figyelmét, lényegi összefüggésekre — és ugyanakkor a formára — koncentrálni. Oláh István kötete az a választóvonal, mely után az újabb jelentkezők már elkülöníthető csoportokban csatlakoznak le egyik vagy másik költői magatartásformához, s azok, akik elszakadnak az eddigi hagyományok fölösleges részétől, hozzák az újat, mely hosszabb távon talán költészetünk megújulását is ígérheti. Újból hangsúlyozzuk: e felosztásban megnyilvánuló értékítélet nem fedi minden irányban a teljes valóságot, hiszen a hagyományokat inkább követő jelentkezők némelyikének (Ferencz S. István, Máté Imre, Váli József, Bágyoni Szabó István) kötetében is föllehetünk értékeket, olyan megnyilvánulásokat, melyek mindenképpen figyelemre méltók. Am így is köteteikben csak elvéve látjuk a továbblépés lehetőségét, habár menteni látszik őket az az igény (pl. Bágyoni Szabó Istvánnál), hogy egy — nosztalgiát idéző — magatartásformát, egy korszak „költői létformáját“ összegezzék és zárják le. De még ilyenformán is csak a „végek“ dicsősége jut nekik, s ezzel akkor is számot kell vetniük, ha olyan szép verseket mondhatnak magukénak, mint például a tehetséges Ferencz S. István.

Furcsának tűnhetik, de a próza esetében is ilyen kettősség mutatkozik. A lejárattal novellatémák újrairóival szemben hangváltásra kevesen képesek, azaz: a társadalmi problémákra tární fülledt szerelmekkel benépesített padlásszobájuk ablakát. A Dehel könyvből kiolvasható dilemma pedig hovatovább egyre kevésbé lesz dilemmatikus a későbbi szerzőknél (pl. Kincses Elemér, Zsibói Béla), inkább a megrekedtség állapotának kifejezője, amelyből nem jelent kiutat a quasi-sci-fi megkísértése vagy a munkaruhába bújtatott, rosszul álcázott vagánykodás sem. Kísérletező természetesen most is akad, de a jobbára (külső) formára irányuló változtatás igénye nem telítődik olyan tartalommal, mely valós problémáinkat fessegetné, s a befelé morfondírozások sora folytatódik Soltész József *Ez a pasas nem Beckett?* című kötetében is.

Váradi B. László magányos hőseinek tusakodását ebben a korban nemcsak az egzotikus, jobbára ismeretlen világ feltárása „menti“, hanem kiváló íráskészsége, novellái belső világának sajátossága, no meg elsődlegesen az a tény, hogy az egyéni problémák erővonalai nem az én, hanem a társadalmiság felé mutatnak, s emberi kapcsolatok modelljét és magatartásformákat reprodukál néha már-már példázatszerűen halász-vadász miliójének „laboratóriumában“. Kötete zárt, de önmagában tökéletes egység, s így nem sorolhatjuk a fölöslegesen introvertált hőstípusokat teremtők, magányukban, meghasonlottságukban kéjgolgók csapatába, hanem célját tekintve inkább Györffi Kálmán novelláihoz áll közel, csupán módszerében tér el tőle: ő is modelleket teremt, csakhogy kifejtettebben, mint Györffi. Novellisztikája külön terület, miként világa is különös, akárcsak a Fülöp Miklósié, aki viszont, bár villanásnyi rövidséggel, ugyancsak társadalmi kérdéseket feszeget.

5. Különös lehet, de ezt véljük felfedezni: a próza és líra helyes irányba állása ellentétes mozgásban nyilvánul meg. Mint láttuk, a novella az én steril, éncentrikus, mondvascinált meghasonlásainak köréből kiszakadva nyer értéket a valós problémák felé való fordulásban, míg a líra legjobbjai visszaállítják jogaiba a poézist, nagyobb figyelmet szentelve a formának. Az igazán figyelemreméltó jelentkezők egy része (gyakran bevallottan) műveltségelményből született, s ebből a csoportból (Bogdán László, Markó Béla, Gittai István, Szócs Géza) jobbára csak Markó (és talán részben Gittai?) kivétel, akinél sokkal meghatározóbb az „öszönösség“, amolyan pazarló költő, képei buján tenyésznek, s nem is igyekszik nyesegetni a „sűrűjét“. (Ebben némileg rokon Szócs Gézával, aki azonban valamivel visszafogottabb, afféle „óvatos duhaj“.) Az említetteket nemigen lehet egy csoportba vonni, hiszen mindegyik a saját útját járja, költészetüknek talán csak egyetlen közös pontja van: hogy reálisan mérik fel lehetőségeiket, s a világba nem beleérik (belehazudják) a poézist, hanem józanul *kierzik belőle* azt, s lírájukat ez teszi hitelesebbé az előttük tárgyalt csoporténál; a költészet nem egy képzeletbeli világ talaján ingadozik közhelyek és értékek is szülő költészet között, hanem megtisztított talajról ível fel, s ezért építménye kevésbé ingatag.

Az új költészet ugyanakkor a líra sajátos eszközeivel — bár még tétován — mítoszt rombol, e mítosz pedig legtöbbszőr értékmitosz, konvenciók és sémák álérték voltának leleplezése, melyeket megidéznek ugyan a szerzők, de nem nosztalgiával, hiszen semmi nem köti ezekhez őket, hanem mintegy megállapításként,

olykor eljutva az implicit, kesernyés iróniáig (Markó Béla), s ezt a tisztánlátó kiábrándultságot talán Gittai István fogalmazza meg a legmeggondolkodtatóbban, hiszen e fiatalok már kinőttek a nagy „megdőbbenések” korából:

*nikkelezett golyó mutatja magát
és „tökéletes” jelzöt kíván
és ki kell mondanom
és mi sem természetesebb
a tökéletesség „nikkelezett golyó” jelzővel kíván
díszelni ezek után*

Az idézetben szereplő jelző és jelzett megfordíthatósága eszmélet rá az „ilyenné lett” tökéletesség, az önmagában, egész-kerek-tökéletes voltában is értéktelen képzetére. A más, a kellés jól körülhatárolt motívumának megtalálása még várát ugyan magára, de — tekintve, hogy egészen fiatal költőkről van szó — már a *másság igénye* is tettnek számít ifjú pályatársaik öntudatlan verselgetéséhez viszonyítva.

Közülük elsőként Bogdán László jelentkezik kiválóan felépített és átgondolt kötetével (*Matiné*). Bogdán eleve tudja, hogy másfajta költészetet művel, mint az előtte jelentkezők, s bizik is magában, amikor a „ténymegállapítást” megfordítva ki meri mondani: „mindig a világ áll szembe eggyel.” (Itt most természetesen egyetlen utalására szűkítettük le a vers egészét tekintve többértékű kijelentést.) Könnyed és virtuóz verstechnikája rokonítja Szócs Gézával, no meg a (jó értelemben vett) műveltségélményből táplálkozó témavilág. A tudati és tudatalatti jelenségek szüntelen és szellemes egymásbajátszása. Abban viszont különbözik Szócsától, hogy míg emez sok apró mozaikból kerekíti ki verseinek vízióit, addig ő egyetlen tömbből faragja ki; ez meg verseinek lassúabb lejtése rokonítja Markó verseinek legsikerültebbjeivel költészetét.

Egy-két igen tág körű, általános együtthangzáson kívül nemigen tudnánk közös területeket felfedezni az indulóknál. Például az utóbbi évek két legtehetségesebbnek mondott fiatalja, Markó Béla és Szócs Géza még alkatilag is egészen különbözök. Markó „vérbő”, inkább földközben tartózkodó költészetét, ha némelykor „megszőkni” látszik az itt-létből, mindig visszaszólitja az *átkölthető világ*, s ezt ellensúlyozza Szócs Géza pillanatot fényképező *áttűnés-költészet*e. Képei létparadoxonokat ringatnak, hangulatait nem rögzíti, hanem lényüket reprodukálja, azaz illanó voltukban érzékíti meg őket, ezért olyan egybemosódoak fel-feldobódó hangulatai; nem tereli őket jelentőségeltjesen egy irányba, nem mozgásirányt szab meg, nem is a mozgás összetevőit mutatja fel mint lényegest, hanem a mozgást magát mint lényegest, amint hogy a „bemozdult” pillanatfelvételek hatása sem a felvétel tárgyától, hanem a mozgás lényegétől, az egyszerre itt- és ottlétől s az ebből megsejthető végtelenre utalás borzongató érzésétől válik hatásosá.

Az említett szerzőket mégis egy csoportba vonja, hogy tartózkodnak a hivalkodó szimbólumoktól, melyekkel az elődök mintegy koronázzák versüket, és amelyek — lévén, hogy hatásosságukról a szerző túlságosan is meg van győződve — külön életet kezdenek élni, s e verseket végül is (a szimbólumok értékességének fokától függően) le lehet bontani a pusztá szimbólumra. Úgy is mondhatnók, hogy a legfeszesebb metaforák ideje kezdődik ezzel a kibontakozó költészettel, mert sűríttségében ez a szókép felel meg leginkább verseszményük megvalósításának; sőt, leggyakrabban az implicit metafora dominál, a tudatállapot könnyed, rezzenésnyi ide-oda lengésének legképlékenyebb „anyaga”, mely felveheti nemcsak a gondolatok, hanem a hangulatok „formáit” is. Úgy tűnik, a Tamás Gáspár Miklós támasztotta igények nyomai már fölsejlenek e mozduló költészetben, míg a Bretter-től kárhozatra ítélt nyálfaj már nyomokban sem lelhető fel. Próbálkozásaiak természetesen csak helyi viszonylatban egyedülállóak, s ha Szócs Gézáról már elmondtuk (és egyáltalán nem annyira negatív értelemben, mint azt Németi Rudolf fölfedezi magának), hogy költészet Weöres Sándor-i vétetésű, akkor újabb törekvéseit véve figyelembe azt is megállapíthatjuk, hogy — egyéni jegyeiket hangsúlyozva bár — ezek (például a nemrég közölt *Ballada és környéke*) Kiss Anna törekvéseivel egybehangzóak néhol (*Feketegyűrű*). Ennek a sokszínűségnek és más-igénynek ígérteiben megnyugtató a jelentkezésük, ha a teljes meggyőzés itt-ott még el is marad.

6. Nem ennyire megnyugtató azonban a Forrás utóbbi évjáratának prózája, legalábbis nem lelhető fel fiatal tehetségek csoportos jelentkezése, akiknek törekvései — ha más-más módon is — határozottan újat mutatnak. Az egy Györffi Kálmánon kívül a lapokban rendszeresen jelentkezők között sem akadunk igazán kiugró tehetségre, a rövid próza az ötletszegény „kis ügyeskedésekre” szorítkozik, kivétel csupán a már kötettel rendelkező Fülöp Miklós, akinek írásai egyre kiérleltebbek, s meglehet, 1973-as *Igaz Szó*-beli recenziómban túl szigorúan ítéltük

meg könyvét. Egyperceseinek világa kifejtetlenségében is ugyanazt a hangulatot hozza néha, melyet a Györffi-novellák prózaibb szövegkörnyezete, megtervezett interieurje. Főleg Györffi Kálmán Gálfalviéhoz hasonló konok következetessége ígéretes, mely azonban nem oknyomozó jellegű, hanem inkább az evidenciák megmutatásának kegyetlensége adja hitelességének zálogát. A próza általános vérszegénysége viszont az utóbbi öt év Forrás-termésében leginkább arra vezethető vissza, hogy a jelentkezők érdeklődési köre igen szűk, valóságismeretük pedig elenyészően szegényes. Még azt az igen szűk körű miliót sem ismerik kellőképpen, amelyben nap mint nap megfordulnak. Ha pedig netalán nagyobb területet próbálnak felölelni novellájukban, akkor összetévesztik az intenzív totalitást az elődök által megfogalmazott, jól ismert sémákkal, írásaik nem tömörök és rapszodikusak, csupáncsak érthetetlenül (és értelmetlenül) vázlatosak és tematikusak lesznek; ebben is „régmúlt korok“ prózaproblémája ismerhető fel — ellentétes előjellel. Egyéni létkérdéseket is sémákban vélnék hathatósan felvetni, minden lélekelemző készség, az egyén cselekedeteit vezérlő belső öntörvényűségek feltárása nélkül. Töprengő hőseikről nem tudunk meg többet, mint hogy töprengenek... Megoldandó problémáikat viszont az olvasó is éppoly jól ismeri, csakhogy a problémák „couleur locale“-ja továbbra is rejtve marad, nem telítődnek a szubjektum aprólékosan megrajzolt, megindokolt együttrezdüléseivel. Gyakran megrekednek ezek a hősök a lírai „ábrázolás“ szirupjában, s addig evickélnek benne, míg az író ki nem fárad, ám hiába rángatja ki lélegzete fogytán hőseit az édeskés kátyúból, mert közben teljesen szétáznak, alaktalanná válnak.

A másik közkedvelt válfaj a parabola, mely szintén könnyebbnek látszik, mint amilyen a valóságban. Az ilyen novellához nem kell egyéb, mint némi sokat sejtető, de annál kevesebb bizonyossággal szolgáló fakszni, furcsa ötlet. Am a „megnovellintott“ ötletnek nincs olyan átütő ereje, hogy a próza eszközeit nagyvonalúan mellőzve is irodalmivá magasztosuljon a tárgy, s ne a jól-rosszul megírt anekdota, abszurd vice szintjén ragadjon meg, némi cinizmussal megspékelve...

Az itt változt lehetetlen lehetőségek jó része mind visszavezethető egy-egy ismertebb írónk egykori, talán már általa is elfeledett korszakára, amikor valóban újdonságnak tűnt az ilyesmi. Az (említett és nem említett) irányzatoknak e tömkelegéből jelentett kiutat Györffi Kálmán Forrás-kötete (*Csendes hétköznapok*). Nemhiába írt róla annyi lelkesedéssel Szócs István annak idején. Nem kevesebbet fedezhettünk föl e kötetben, mint hogy Györffi visszaállította jogaiba a *prózá*t; nem vázlatokat rajzolt, hanem a totalitás és autarkia igényével lépett fel, s ugyanakkor igen egyéni látószöge hívta fel figyelmünket. Györffi novelláinak szerkezete feszes, szigorú anélkül, hogy a kiszámítottság, a csináltság képzetét keltené. Apró evidenciákból „építkeznek“, melyeket mozaikszerűen rakogat össze, csakhogy az egymás mellé rakogatott motívumok egyre nagyobb nyomattal szorítják egymást, míg az írás anélkül, hogy a szerző kiemelt szimbólumot kreálna, szimbólumerejűvé nő. A lírizálás legcsekélyebb nyomait száműzve teremt meg a próza eszközeivel is elérhető poézist (*Nagytakarítás, Elrohanásaim*). Leírásainak aprólékossága, a részletek kidolgozottsága tökéletes, csupán a reflexióktól tekint el következetesen, mert szerinte a próza egyetlen feladata az ábrázolás, nem pedig a diszkurzív fejtegetés és elmélkedés. A fiatal prózából leginkább ez a fajta kontemplatív alkat hiányzott. A meglélt kiút azonban nem talált követőkre a Györffi után jelentkezőknél, s ha a társadalmiság itt-ott jelentkezik is, az írások zöme nem nyújt többet a valóság töredékes látványánál.

Persze, mint azt hangoztatni szokás, költőknek lehetnek zseniális megsejtéseik kamaszkorukban is, a prózáíróknak „be kell érnie“. S végül még Csiki László, Király László, Vári Attila is a fiatal prózáírók közé sorolható...

7. Visszapillantva eszmefuttatásunk első részére, meg kell állapítanunk, hogy az említett közös indulásnak az utóbbi években még csak nyomát sem látjuk, tehát nem kell ijedezni: halványan sem rajzolhatjuk körül egy esetleges III. Forrás-nemzedék kontúrjait. Hogy ez a sokféle törekvés jó vagy sem, azon most fölösleges töprengeni. Egyetlen dolgot állíthatunk biztosan: a Forrás arculata múltjához viszonyítva kétségtelenül sokszínűbb, nemcsak az újabb műfajokat próbálgatók jelentkezése révén, hanem már eléggé körvonalazott egyéni törekvések, sőt néhol egyéni-ségek jelentkezése miatt is. És úgy tetszik, érdembeni utánpótlásban sem lesz hiánya, hiszen csak olyan neveket kell említenünk, mint a Szávai Gézáé (főleg a kritika területén) vagy az Egyed Péteré (esszéi révén)... S az új jelentkezések mellett türelmetlenül várjuk olyan fiatalok könyveit, akik érzésünk szerint már igényt tarthatnának akár második kötetük összeállítására is; Agoston Vilmos esszégyűjteményére, Adonyi Nagy Mária és Sütő István versesköteteire gondolunk...

Mózes Attila

Az ember Karl Jaspers filozófiájában

Hazai filozófiai irodalmunkban az ilyen próbálkozásnak* már egyszerű ténye is örvendetes. A tárgyköri leszűkítés didaktikus vagy képzelt és provinciális szigora nyomában a filozófiai monográfia új lehetőségeket nyit az alapkérdések elgondolására épülő hazai szintézisnek, hiszen a mai valóság csomópontjainak egységes-polemikus megragadására kötelez.

Bruno Würtz feladatának az egzisztencialista lelki és gondolati állapot jelenkori valóságban levő gyökerei felkutatását tekinti, ezért Jaspers gondolkodásának *tükröző* jellegét hangsúlyozhatja. Szerinte azonban mindez nem mérítheti ki e felfogás megközelítési lehetőségeit. Sőt, mivel e filozófia társadalmi alapjainak hangsúlyozása már számos marxista kutatás *állandó jellegű* eredménye, Würtz főként Jaspers nézeteinek *belső* elemzésére összpontosít. Ez a vizsgálat ugyanis túl kíván nőni azon, hogy a jelenkori polgári szellemi élet egyik kiemelkedő személyiségének munkásságát elemezze, mégpedig úgy, hogy részt vállal az ember kérdéskörének marxista kidolgozásából is. Ez esetben Jaspers nem egyszerűen a vizsgálat ürügye, mert a monográfia egy létező és ható életművel folytatott *értékesítő-vitázó* párbeszéd. A szerző nem elégszik meg tehát a vélemény és az ellenvélemény bemutatásával, hanem arra kérdez rá, amiről ezek a vélemények megfogalmazódtak.

Mindez nemcsak a kutatás általános stratégiai álláspontja — amely tehát a jelenkori polgári filozófiával kapcsolatos vizsgálódásokban általában üdvözölhető —, hanem tárgyköri szükség: Jaspers gondolkodása, a filozófiai, a lélektani, a szociológiai és a politikai *szféráiban* való mozgása s e *szférák különbségei* objektíve egyszerűsítésre és egyoldalúságra ítélnék minden sematikus általánosítást. Ezért a szerző Jaspers majdnem összes munkájának *problematikailag összpontosított* elemzését adja.

Würtz — akárcsak Jaspers — abból a (különbön vitatható) álláspontból indul ki, miszerint van az öntudatnak egy olyan *felszólító módusza*, amelyet évezredek óta a „Mi vagyok én magam?” kérdés fejez ki és amely a „Mi az ember? Honnan ered és hová tart?” általánosított formáknak lenne az alapja (i.m.7.). Ez a kiindulópont, bár az induktív elgondolhatóság logikai-jelenkori szem-

pontjából elfogadhatónak tűnik, történelmileg nem helytálló. Már Lucien Lévy-Bruhl század eleji antropológiai-etnográfiai kutatásai arról tudósítanak, hogy a társadalmi fejlődés alacsony szintjén levő dél-amerikai törzsek nyelvéből hiányoznak az egyén és az egyéniség elgondolásához és megnevezéséhez szükséges szavak, az egyén önmagát csak a közösség révén tudván elgondolni mint azonosságot. E szinkretizmus tehát lényegesen bonyolítja a helyzetet, és azt sugallja, hogy az öntudat történelmi kialakulásának alapformája inkább *mitudat*, mint *én-tudat*. (L. Lévy-Bruhl: *La mentalité primitive*. Paris, 1922. 76—84.)

A kezdőpont azonban *nem meghatározó* Bruno Würtz munkája számára, ez ugyanis olyan kérdést óhajt taglalni, amelynek különben nincs is szüksége erre a kiindulópontokra. A szerző Jaspers *éneközpontú* antropológiájának monografikus vizsgálatát tűzte ki célul maga elé, mivel úgy véli, hogy az egyénproblematika ma időszerű a még csak kibontakozó marxista antropológia (a marxizmus *sajátos* embertana) számára. E kísérlet főbb állomásai (*Vizonyítási pontok; Ismeretelméleti kérdések; Eológia; Egy filozófiai etika előtanulmányai; Egyén, közösség, társadalom; Homo faber vagy animal laborans?; Emberi történetiség és történelmi folyamat; Utólagos megfontolások*) kétséggel kívül monografikus szándékról tanúskodnak.

Würtz hangsúlyozza: Jaspers számára *az egyén és az ember kérdései azonosak*. Mivel e felfogás az egyed *megismételhetetlenségére* alapoz, Jaspers szerint a tudomány racionális-általánosító homogen közeg nem alkalmas az egyediség megragadására. Ahol azonban a megismerés akadályokba ütközik, ott nem hallgat el a gondolkodás. Az a filozófia tehát, mely az egyént abban keresi, amiben az *egyetlen*, nem választhatja a racionális megismerés, hanem csak a „racionális eredmények nélküli gondolkodás” útját. Würtz kétséggel kívül tudatosítja ezen agnoszticizmus sajátosságát, de elemzésére nem vállalkozik, ugyanis forrásmunkáinak hosszú sora nem tartalmazza azt a közleményt, amely Jaspers *utolsó* egyetemi előadásait fogja egybe, és ahol Jaspers a legnyomatékosabban különbözteti meg a *passzív és az aktív agnoszticizmust*. A passzív agnosztikusok (itt elsősorban a neopozitívizmus metafizikaellenességéről van szó) érzéketlenek maradnak a megismerhetetlen iránt és azzal szemben, amit nem léphetnek át. Saját, aktív agnoszticizmusát

* Bruno Würtz: *Problematica omului si filozofia lui Karl Jaspers*. Editura Facla. Timişoara, 1976.

ezzel szemben nem ismeretelméleti kép-
telenségnek és nem tehetetlenségapoló-
giának, hanem a Tudás és a Cselekvés
abszolutizálása tagadásának tekinti. (Karl
Jaspers: *Chiffren der Transzendenz*.
München, 1970. 10.) Hiszen: „nekünk
van arra lehetőségünk, hogy rejtjelezve
megjelenítsük a magunk számára az
emberi létet és a világot...“ (I. m. 17.)
Ez olyan rejtjel-nyelvet követel meg,
amelynek feladata az emberi lét *lehető-
ségeinek* megértése a Tudás és Cselek-
vés határhelyzeteinek szempontjából.
Így azonban Jaspers nyelvezeti appará-
tusa bonyolultabb, mintsem hogy kime-
rítethető lenne a német nyelv szintetikus
vonásaiban rejlő félrevezethetődési ve-
szélyekkel. A Rejtjel nem a transzcen-
dencia maga, nem is valamiről való fog-
alom, és nem valami tárgyi (egy ige
főnevesítése által elért) kategóriája, ha-
nem Magam-megvilágításának (Selbster-
hellung) és Világmegvilágításunk, eg-
zisztenciális lehetőségeink Rejtjele, a-

melynek révén a mi világban-levősé-
günk *megszemélyesíti* a világot (i. m.
28.). A transzcendencia által tehát — bár
nem fogalmazható meg a világból, sőt
a világ megértését is meggátolja — „sa-
ját szabadságomat tudatosíthatom“ (i. m.
43.).

Bruno Würtz munkája megbízható be-
vezetés Jaspers gondolkodásába: felada-
ta tehát a már létező részleges kutató-
sok eredményeinek összefogása, amely az
értékesítő szellemet további kérdésfel-
vetésre ösztönzi. (Igen érdekes Bruno
Würtz polémiája Adam Schaff-fal arról,
hogy tudományosan megközelíthető-e az
élet értelme, vagy ugyancsak Würtz vé-
leménye az egyén szabadságáról stb.)
Álláspontja optimista, de nem egzsze-
rűsítő: „A világ útjai, az ember útjai
a világ és önmaga felé megismerhetők,
gyakorolhatók, mert azok a világegye-
temnek belsőleg sajátjai, akárcsak a
megismerés és a cselekvés végtelen fel-
adatai is.“ (I. m. 262.)

V. Király István

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

ADD TOVÁBB!

55 mai költő és író — ígéri puritánul (vagy talán kérkedően?) az antológia alcíme. Maguk a fiatalok, pontosabban képviselőjükben Csaplár Vilmos, Kulini Ferenc és Rózsa Endre végezték a válogatást, a könyv „felnőtt“ szerkesztőjére, Kormos Istvánra így nyilván csak a kontrollszerkesztés maradt s az adott keretek jelzése, tudatosítása. Bármilyen tág ez az összeállítás, bizonyára nem tükrözi tel-
jességében a mai magyarországi fiatal irodalom törekvéseit, az induló korosztály
néhány számottevő alkotója (főként a prózaírók közül) sajnálatosan hiányzik belőle;
ám különösen egy ilyen — „mozgásban lévő“ anyagból épített — antológiát nem
a hiányok felől ítélnünk meg. De az sem biztos, hogy a bevezetőként szolgáló
átlaginterjúból (*Beszélgetés egy olvasóval*), amely e kötet várható közönségének
véleményét próbálja előlegezni. Maga a kísérlet persze, író és olvasó közvetlen
szembesítése, rokonszenves. S még rokonszenvesebb ennek esztétikai megvalósu-
lása — határozott történelmi, társadalmi tudatot kifejező, megsejtető versekben
és novellákban. Apáti Miklóstól Veress Miklósig hosszú volna felsorolni az anto-
lógia íróit és író-jelöltjeit, hát még jellemezni műveiket; találni közöttük kialakult
egyénségeket és elég zsenge kezdőket, különféle tehetségeket és utánérzőket — úgy,
ahogy ezt a kötet három kritikai tanulmányának egyikében Kis Pintér Imre oko-
san magyarázza (*Szubjektív jegyzetek költőkről*):

„Az összképhez tartozik — és alighanem jobban fel kellene figyelni a tény-
re —, hogy az utóbbi időben egyre többen jelentkeznek költőnek különbözőbb költői
tehetséggel nélküli, más vonatkozásban talán nagyon is értékes fiatalok.

Minden bizonnyal szociológiai okokból. Akiben egy kicsit több az individuális
értéktudat, akiben közérdekű mondandók feszengenek, akiben túlteng a pszichikus
érzékenység [...] — az mind könnyen költőnek állhat ma, ha még jó asszociációs
készséggel, netán formaérzékkel s az önadminisztrálás kellő energiával is rendel-
kezik. Mutatja ezt az is, hogy a jelentkezések nagy része a publicisztikus, retorikus
líra irányába mozdul el, sok a verbális közlés, önvallomás, érzelmes közérzet-
jelentés, deklarált magatartásforma. Mintha kialakulóban lenne az a nem túl

szerencés gyakorlat, hogy mindaz az élmény- és problémátömeg, ami a szellem itt eszmélkedő emberének szükségszerűen a nyakába zúdul — könnyebben kap szót és talál nyilvánosságot a versek metaforikus, analógiás-átteteles közlésmódjában, mint a szellemi élet erre hivatottabb fórumain: tanulmányokban, cikkekből, az újságok vitatórtaiban, de még akár a szépprózában is.“

Kis Pintér Imre a kritikát sürgeti, amelyre az igazi tehetségnek is szüksége van; „Kibontakozására [ugyanis] nincs semmi feltétlen biztosíték, s ha valami egyáltalán hathatósan segítheti: az bizonyosan nem a vállonvergetés, de az értő és okos visszhang, ami önismeretre szorít. Ezért is, noha magam is jól ismerem azt az ingerültséget, ami szükségképpen létrejön, ha kiforrott, társadalmi és költői ügyekben illetékes személyiségekről, vagyis költőkről mint fiatal költőkről értekezünk, s amelyet csak fokoztak az utóbbi tíz év fellobbanó-lecsengő, önmagukat ismétlő vitái — én mégsem elsősorban az elnevezés ellen hadakoznék. Ez — helyesen alkalmazva — akár hasznos is lehet egy olyasféle költőállapot jelzésére, amelyben a költészet ígéréte még hangsúlyosabb a bizonyosságánál, s amellyel szemben tehát indokolt a várakozás álláspontja. Sokkal lényegesebbnek hiszem — s végre is ez volna a kritika igazi feladata — a megvalósult értékek felismerését, az érvényes költőgesztusok, a már láthatóan szerveződő életművek kiemelését, felerősítését. Vállalva a kockázatot is: a vele járó, kikerülhetetlen tévedéseket.“

A fiatal kritikus költő-társai közül sorrendben Utassy József, Kovács István, Kiss Benedek, Veress Miklós, Kiss Anna, Petri György értékéző-bíráló jellemzésére vállalkozik. Megtoldhatnánk e névsort Bari Károly, Dobai Péter, Mezey Katalin, Nagy Gáspár, Oláh János, Rózsa Endre, Serfőző Simon, Sumonyi Zoltán, Szentmihályi Szabó Péter, Szepesi Attila nevével — akik mellé olyan prózaíróké kívánkozók, mint Bereményi Géza, Marosi Gyula, Nádas Péter, Vámos Miklós (alkalmilag válogatva az antológia szerzői között). Róluk, az ő problémáikról nem olvashatunk itt külön tanulmányt, ha csak nem tekintjük erre a funkcióra is érvényesnek Szilágyi Ákos két hosszú eszme-futtatását a groteszkről mint az antilíra adekvát formájáról. (*Kozmosz Könyvek. Budapest, 1976.*)

K. L.

SORIN TITEL: PASIUNEA LECTURII

Mindig örömmel fedezzük fel, ha egy tehetséges prózaíró vagy költő tanújelét adja, hogy nem csupán önmaga, saját tehetségének ápolása és érvényesítése, karrierjének alakítása foglalkoztatja, hanem felelősséget érez a kultúra egészéért. Sorin Titel, kitűnő elbeszélések és regények szerzője (*A fogoly hosszú utazása* magyarul is megjelent, két — bukaresti és budapesti — kiadásban), a *Románia líterarú szerkesztője* most egy kötetnyi esszével, kritikával bizonyítja „az olvasás szennvedélyét“. Jóleső érzéssel regisztráljuk, hogy Sorin Titel — híven őrizve a bánási hagyományokat, szülőföldje szellemét — a világirodalmi és a hazai kortársakra figyelő olvasmányai közé iktatja (és nem kampányszerűen!) a romániai magyar irodalom alkotásait is, így Székely János (*Szó Péter bánata*), Szemlér Ferenc (*A mirigy esztendeje*), Király László (*Kék farkasok*) románra fordított regényeit. Noha cikkgyűjteményt adott közre a szerző, a még fiatal temesvári kiadó jóvoltából, az egyes írásokból egy nagy műveltségű, az irodalmat nem karrier-eszköznek és nem pénzforrásnak tekintő, felelősen élő íróember arca bontakozik ki, az olvasást, az irodalmat és az életet. Ebben a felismerésében többek között olyan pályatársak segítik, mint — Faulkner és Hemingway. Ezért tud jól tájékozódni az új könyvek dzsungeljében, ezért tudja megőrizni önmagát szélben, esőben vagy perzselő napsütésben. Umberto Eco-ával vallja — többek közt D. R. Popescu regényét, az *F*-et értékelve —, hogy az áttetszőség nem mindig esztétikai érdem, művészi siker, s hogy a valóság szimplifikálása bűn.

Sorin Titel meggyőződéssel hirdeti: „Az irodalom nem élet, mint ahogy az élet sem irodalom — még ha az irodalom arra is törekszik, és sikerül is megvalósítania, mint például Tolsztoj esetében, hogy a valóság illúzióját adja. Az író afféle Ali Baba, aki rejtélyes kapuk előtt áll. Meg kell találnia azt az egyetlen szót, amelyre a kapuk kinyílnak: Tárulj, Szezámm...“ (*Edítura Facla. Timișoara, 1976.*)

K. L.

THE PENGUIN BOOK OF SCOTTISH VERSE

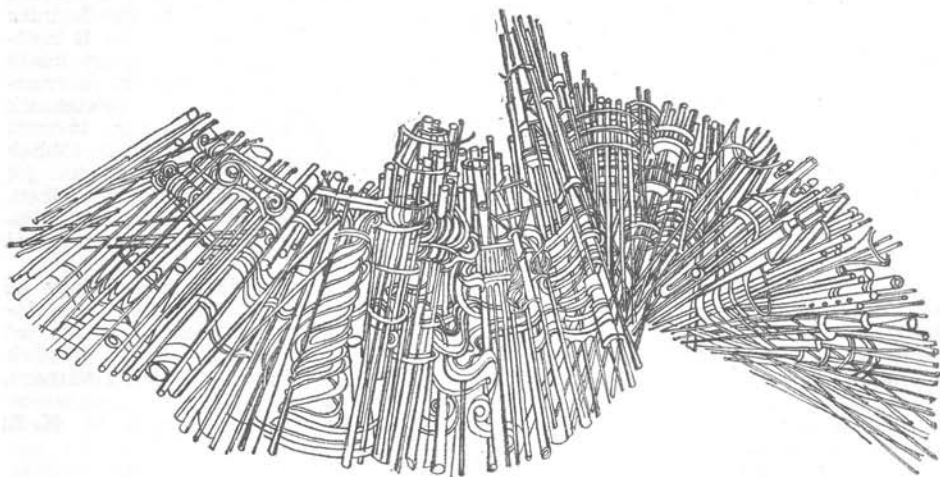
Introduced and edited by Tom Scott

Ha skót költészetéről hallunk, mindnyájunknak bizonyára először Robert Burns neve jut eszünkbe — esetleg a ma is élő Hugh MacDiarmidé —, s csak a világ-irodalomban jártasabbak tudnak még egy-két nevesebb alkotót megemlíteni. Ez a versantológia, bőven adatolt és európai összefüggéseket is láttató előszavával, kiváló összefoglalást ad e kevésbé ismert költészet évszázados alakulásáról. Tom Scott népköltészet és műköltészet egybefonódását vizsgálja a hajdani „makar“-októl (skót bárdoktól) a huszadik századi líra képviselőiig, de több példával azt is bizonyítja, hogy ebben az irodalomban külső, főleg francia hatás is érvényesült, elsősorban a középkori lovagi világ szerelmi lírájában. A virágzás korát a XVII. század elejéig, az Angliával létrejött perszonálunió kezdetéig számítják, ettől kezdve hanyatlás következett be, s az újabb fellendülés a XVIII. század második feléig várat magára.

Számunkra eddig többnyire ismeretlen nevekkel találkozunk a kiemelkedő alkotók sorában, mint Henrysoun, Dunbar, Douglas, Lindsay, Fergusson és mások, míg el nem érünk a két csúcshoz: Burnshöz és MacDiarmidhez. S még egy ismert név tűnik fel: megtudjuk, hogy a skót irodalmi köztudatban Byront is a „magukénak“ tekintik skót származású édesanyja és fiatalkori skóciai neveltetése révén.

Az ötszázoldalas antológia több mint fél évezred költészetéből nyújt ízelítőt. A tartalomjegyzékben a mintegy kétszáz vers szerzőinél megtalálhatók a legszükségesebb életrajzi adatok, s lapalji jegyzetekben a skót tájnyelvi kifejezések angol megfelelői segítik elő a könnyebb megértést. Ez is hozzájárul a szerző bevallott szándékának megvalósulásához, ahhoz, hogy megismertesse a világgal ezt a régi hagyományokkal rendelkező lírát, s bebizonyítsa: „a skót költőt nemcsak falujához vagy városához, hanem Európa egész kultúrájához is erős szálak kötik, s ugyanakkor érzi, hogy nem csupán Skócia polgára, hanem a világé is. Képzletét az egész történelem áthatja, minden, ami emberi, helyet kap benne. [...] Ő egyidőben erőteljesen nemzeti és nemzetközi, már csak azért is, mert az egyik elképzeltetlen a másik nélkül.“ (*Penguin Books Ltd. Harmondsworth, 1976.*)

R. J.

Brook, Barba, BITEF — és a fiatalok

A színház önmagát — és közönségét keresi. A tömegeket.

Nem rutinos színikritikusokat, ismert színházi szakembereket szólaltatott meg a harmadik évfolyamát élő, a mai világot valóban mozgásában megragadni igyekvő ifjúsági folyóirat, a *Mozgó Világ* (1977.1.), hanem fiatal rendezőket, rendezőjelölteket — akiknek a legutóbbi modern színházi fesztivál, az új avantgarde hagyományt teremtő belgrádi BITEF alkalmat nyújtott a híres nagyokkal való találkozásra, interjúk készítésére s a megújuláshoz oly nélkülözhetetlen „morfondírozásra”. Így aztán nem megkéssett beszámoló — dokumentum-értékű színházesztetikai összeállítás került az olvasó elé, akinek alkalma nyílik szembesíteni az újító törekvéseket, elképzeléseket s a hétköznapi gyakorlatot.

„Természet — természetesség, valóság — valódiság és vele szemben a hierarchia — viselkedés, színház — szerep, maszk — díszlet — kellék: ez az ellentét az egymástól élesen elütő stílusú, szerkezetű színházak közös nagy felkiáltójele. Az ügy. Amiről szó van, de amiről nem a szavak beszélnek, hanem a SZÍNHÁZ, amely maga is az élet egyik formája, életforma. Ahogy *Eugenio Barba* egy beszélgetésen elmondta: az »indián-lét«. A progresszív társadalmi gyakorlat szinte egyetlen aktuális útja egy mozgásképtelen, széthullásra ítélt, de magát erősen tartó társadalomban. Az individuumok halmazában a kollektív lét szinte egyetlen láthatóan fejlődni képes formája. A színháznak ez a fajtája. Amelyik úgy más-lét, úgy más-valóság, hogy a rajta kívül levőről, de a rajta kívül levőért beszél. Amelyik a *színház és valóság közötti szakadék természetéről* szeretne tudni, s amely ezen a szakadékon szeretne átkelni, sokszor egy szál deszka segítségével. Lehet, hogy visszajut a valóságba, az is lehet, hogy belepusztul.“

A dániai Holstebroban dolgozó, olasz származású Barba kísérletének, az Odin Theatret produkciójának leírását vezeti be ezekkel a szavakkal a stúdiószínpadi tapasztalatokkal rendelkező Fodor Tamás (*Füst az orkesztrából*). Az Eugenio Barbával készített interjú (Hulesch Endre: *Indiánok Európából*) pontosan megvilágítja e nem csupán formailag avantgarde színházi kísérlet lényegét. „Miniket a szituáció érdekel, amelyben az indián él — nyilatkozta a világhírű olasz rendező. — Mert az indián más. Indián az, aki megpróbál tőlünk eltérő normák szerint, a »hasznosság« és »produktivitás« bevett értékeinek figyelembe vétele nélkül élni. Ott, ahol én élek, vagyis Dániában, tágabb értelemben Nyugat-Európában, ott elmondhatjuk, hogy ez a konfliktus, ez a fajta szembeállítás határozottan létezik! Létezik egy nagyon erős reakció minden ellen, ami »más«. A protestáló diákok ellen, a modern művészetek ellen stb. Tehát léteznek »indiánok«, és létezik az a »pionír« mentalitás, az a »pionír« ideológia, amely mint *indiánt* megjelöl, megbélyegez bárkit, aki nem »hasznos a társadalomnak«. Hogy ki nem hasznos? Sok-sok ember. Azok, akik nem termelnek. Például az öregek, vagy azok, akik szerintünk nem normálisak, akiknek másfajta az érzelmi életük. Ezekről megrémülünk, és rezervátumba dugjuk őket, akár az amerikai kormány az indiánokat.“

Ugyanilyen szenvedélyesen hisz a színház társadalmi hivatásában és hatékonyságában a kiváló angol rendező. Peter Brook, jóllehet a színpadi megvalósítás más útjait keresi, mint Barba. Nyilatkozik is a Belgrádban látott produkcióról; szerinte a Barba-előadásnak „az volt az alapvető baja, hogy bár a színészek közötti emberi kapcsolat rendkívüli mértékben heves volt, az ő magánügyük maradt, mert a nézők kívül rekedtek ezen a kapcsolaton, nem váltak beavatottá, vagyis elszigetelődtek a színészektől és következésképpen a játéktól magától.“ Hasonló fenntartásokat fogalmaz meg Barba egykori mesterével, Grotovskival szemben is, akivel egy időben ugyancsak munkatársak voltak: „ő kezdettől fogva kislétszámú néző-csoport előtt tartotta az előadásait. Hát igen, minden relatív. Mert lehet valami kevesek előtt jó, sok embernek előadva meg rossz, és fordítva. Mégis úgy gondolom, hogy több, minél több embernek játszani jobb dolog, hiszen

az emberek közötti energiaáramlás ekkor nagyobb. Nem véletlen, hogy például a görögök tíz-tizenötezer ember előtt játszottak.“

Brook a színházcsinálás értelmét nem a „megmutatásban“, a valóság külső képének másolásában látja, az szerinte hazug dolog; „a látható valóságot először meg kell tisztítani, le kell hántani róla a felesleges rétegeket, hogy így élénk bukkanjon az, ami valóban lényeges. A valóságnak ezt a sűrített kivonatát kell a színházban földolgozni. Ennek az *esszenciának* az átélése a néző számára olyan, mint a kábítószer élvezete. Viszonylag rövid idő alatt fantasztikus, soha nem érzékelt élményeknek lehet a részese. A színház ebből a szempontból tehát tiszta kábítószer, csak persze, sokkal egészségesebb.“

Brook metaforáját természetesen csak akkor értjük helyesen, ha kiegészítjük az 1976 őszén, a belgrádi „Atelje 212 színház“ kerekasztalán elhangzott kijelentésével: „A színház akkor elég erős, ha rávezeti az embert az önmagával való konfrontációra és a konfrontációra általában.“ Ezt az igazságot saját nézői tapasztalatainkkal támaszthatjuk alá: a román színház nagy korszaka az elmúlt években éppen e konfrontáció szellemében bontakozott ki, főképpen néhány nagy rendező-egyéniség és a körülöttük felnőtt fiatalok törekvéseinek köszönhetően. És az önmagunkkal való szembesítés drámáját köszönhetjük Sütő Andrásnak és Harag Györgynek; az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* mindennek inkább nevezhető, mint kábítószernek: hatalmas, de egészséges élménye volt — az ma is — a színházjáró ezreknek, sőt most már a tv-néző millióknak.

K. L.

A MAI AMERIKAI SZOCIOLÓGIA (Viitorul social, 1977. 1.)

A modern amerikai társadalomtudomány jól tájékozott hazai ismerője, Gitta Tulea arra vállalkozik, hogy a hetvenes évek szociológiájára jellemző tendenciákat kimutassa.

Az elmúlt évtizedekre visszatekintve, a *Viitorul social* szerzője emlékeztet arra, hogy míg a harmincas-negyvenes években a pragmatizmus és a logikai pozitívizmus égisze alatt a legkülönbözőbb irányzatok léptek fel, az ötvenes években pedig a funkcionalizmus uralkodott, a hetvenes évek elején az amerikai szociológiára bizonyos válság lett jellemző. E krízis legfőbb megnyilvánulását abban jelölhetjük meg, hogy a hagyományos elméleti keretek (főként a strukturalista funkcionalizmusa) képtelenek bizonyultak az új társadalmi folyamatok értelmezésére.

Az amerikai szociológiai élet ma konfliktusokkal terhes — szögezi le Gitta Tulea —, s állítását — többek között — az *American Journal of Sociology* című reprezentatív folyóirat elemzésével támasztja alá. A negyvenes években a lap, amely a szociológusok társaságának hivatalos szerve, még távol tartotta magát a kor nagy társadalompolitikai problémáitól, napjainkban azonban már igen érzékenyen reagál az időszerű, konfliktusos jelenségekre, illetve problémákra. Oldalain sűrűn és rendszeresen szerepel a feminista mozgalom, az etnikai törekvések és a faji diszkrimináció témája, neves szerzők (Merton, Lipset, Bottomore, Horowitz, Coser és mások) pedig szenvedélyesen vitatják a szociológus s a szociológia politikai elkötelezettségét.

E tünetek alapján megállapítható, hogy némi változás észlelhető a folyóirat régi pozitívista-semleges jellegét illetően. Nyomon követhető az a törekvés, amely a nagy társadalmi feszültségeket hordozó jelenségeknél — egyelőre a hagyományos funkcionalista fogalomrendszer segítségével történő — megragadására irányul. Az *AJS*-ban közölt társadalomkritikával kapcsolatban elmondható, hogy a folyóirat tájékoztat ugyan a kritika tárgyát alkotó problémákról, de kitér a belőlük levonható radikális következtetések elől. A folyóirat szerkesztősége — Gitta Tulea szerint — bepillantást nyújt ugyan az amerikai társadalmi élet konfliktusaiba, de egyúttal állást is foglal az „establishment“ oldalán.

Erdekes konklúziókat tesz lehetővé a folyóirat tartalmában érvényesülő változások számbavétele is. Az utóbbi években például egyre erőteljesebben jelentkezik az a tendencia, hogy bírálatalag elemezzék a modern civilizáció értékrendjét. Releváns továbbá, hogy az *AJS* mind több helyet biztosít az elméleti társadalombölcseleti írásoknak és a szociológia státusát újraértelmező kísérleteknek. Gitta Tulea e törekvésekkel kapcsolatban is utal arra, hogy képviselői legtöbb esetben nem lépik át az adott társadalmi rend és ideológia határait.

A folyóirat lényegében változatlan akadémikus jellegéről árulkodik az a körülmény is, hogy az 1970—1975-ös évfolyamok szerzői túlnyomó többségükben az egyetemi oktatók soraiból kerültek ki. A vizsgált tendenciákkal egyidejűleg érvényesült azonban a radikális szociológiák hatása is, amely jövősi változásokat idéz elő a hetvenes évek ame-

rikai társadalomkutatásában. A parsonsi funkcionalizmus uralma a vége felé közeledik, s helyét újból a különböző irányzatok pluralizmusa foglalja el. Ezek között kiemelésre kínálkozik az ún. prospektív szociológia, amely a jövőalakításba, a döntések kialakításába kíván bekapcsolódni.

A radikális szociológiák fellépésének tulajdonítható a neopozitivizmussal szemben kibontakozó támadás is. Megfogalmazói Lukácsra s a frankfurti iskolára támaszkodva vonják kétségbe az akadémikus jellegű kutatások és értelmezések érvényét. A szociológia „eldologiasodását” s a neopozitivista beütésű tárgyilagosságot bíráló radikálisok a mai amerikai társadalom mély ellentmondásaival szembesítik önmagukat. A radikális szociológiai mozgalom megfordíthatatlan mutációt idézett elő az amerikai társadalomtudományban; visszavonulásra kényszerítette az egykor oly derűlátó liberalizmust. Jellemző erre a fordulatra az is, hogy a „dezideologizálás” elméleti megfogalmazója, Daniel Bell a jövő társadalmának tudományos megtervezésében már nélkülözhetetlennek érzi a marxizmust.

EGY INTÉZMÉNY SZEREPVÁLTÁSA (World Student News, 1976. 9—11.)

Az utóbbi tizenöt évben a tudományos-műszaki forradalom következtében alapvetően megváltozott a társadalomnak a szellemi javakhoz fűződő viszonya. Az ismeretek rohamos növekedése következtében megnőtt az egyetemek szerepe, megváltozott a felsőoktatás viszonya a többi társadalmi intézményhez. Ezzel párhuzamosan tovább mélyült az ún. „establishment” és az egyetemisták tömegei közti ellentét. A diákság megmozdulásai, forrongásai lényegében ezt tükrözték. Polgári szociológusok igyekeznek a jelenséget magyarázni, megokolni, és úgy tüntetik fel a konfliktust, mintha csak időszakos jellegű volna, s nem vesélyeztetné a kapitalista társadalmat.

Raymond Aron francia szociológus például elutasít minden forradalmat, így az egyetemisták mozgalmát is, melyet „barbár lázongságnak” tekint. Ugyanakkor elítéli a fogyasztói társadalmat, amelyet — szerinte — azok az anarchisták taszítanak pusztulásba, akik azt hangoztatják, hogy a fogyasztói társadalom egyetlen biztosítója az egyetem, s ezért azt meg kell őrizni jelenlegi formájában.

Michel Crosier francia szociológus a megoldást az *engineering* társadalmában látja, melyet egy új, fokozatosan kialakuló technokrata és adminisztratív elit

réteg vezet. E réteg kiválasztásának feladata egyértelműen az egyetemre hárulna.

A technokratikus társadalom harmonikusabb modelljét vázolja fel Daniel Bell. A technológia és a megismerés prizmáján keresztül elemzi a termelés és a jelenkori társadalmi struktúra közötti összefüggéseket. Hangsúlyozza, hogy a posztindusztriális társadalomban az elméleti megismerés központi szerepet tölt be, ami nemcsak az új gazdasági technológiát, hanem a társadalmi rétegződést is meghatározza. Hogy megkülönböztesse a posztindusztriális társadalmat jelenlegi megfelelőjétől, Bell új kifejezést alkotott. s ez „a tudomány és közigazgatás egysége”. A kialakuló társadalomban a burzsoázia kezéből az új tőke, „az ismeretanyag” birtokosai veszik át a hatalmat, mert e leendő társadalom fő kérdése az ismeretek megszerzése, alapintézménye az egyetem, a tudományos kutatóintézet lesz. Bell szerint a kapitalizmusban folyó tudományos kutatások célja olyan módszereket találni, melyek áthidalnák a kultúra és a társadalmi struktúra közötti szakadékot, mert míg a kapitalizmus a magántulajdonra épül, az új társadalomban a tudásé lesz ez a szerep. Bell az egyetemisták mozgalmait olyan kultúraellenes magatartás kifejeződésének tartja, amely a tudományos haladás és az erre épülő társadalom ellen irányul. Az egyetem fő célja azonban a jövőnd vezető réteget formálni, ellátni az alapvető tökével: az ismeretanyaggal. E társadalom központi problémája tehát a tudomány- és oktatáspolitikai. Egyébként minden technokrata teoretikus egyetért abban, hogy a munkamegosztás a műveltségi és képzettségi foknak megfelelően történjék.

A párizsi egyetem szociológiaprofesszora, Alain Touraine könyve (*University and Society in the United States*), miután bemutatja az amerikai felsőoktatás történetét, egyetem és társadalom viszonyát elemzi. A diákság rendszerellenességének egyik fő okát abban látja, hogy a színes jelszavak („eszmék”, „értékek”) mögött titkolt félelem lapang, az egyetemisták félelme attól, hogy nem kapnak végzettségüknek megfelelő munkahelyet. Ezt a diákságot tartja Touraine a jövő tudományos és technológiai értelmiségének. Ennek megfelelően az egyetem szakembereket „gyártani” köteles „vállalat”, melynek fő szerepe a társadalom hierarchizálásához való hozzájárulás, minthogy az egyén helyét a társadalomban felhalmozott tudásanyaga határozza meg. Erre építi Touraine a társadalom három rétegét: a legfelsőt, melynek tagjai állandóan felújít-

ják és kiteljesítik ismereteiket; a középsőt, amelynek sorsa a magasabb szinten létrehozott tudásanyagtól függ, bár tagjai technikailag még elég hatékonyak; és az alsó réteget, melynek tudása hamar elavul és elértéktelenedik. Ilyen összefüggésben az egyetem feladata el látni a társadalmat a második, középső réteget alkotó potenciális technokratákkal, akiket a valódi technokraták manipulálnak, minthogy az utóbbiak irányítják az egyetemek működését. Touraine arra a következtetésre jut, hogy az általa kifejtett „kulturális modell” szerepe megkérdőjelezhető. Megállapítja, hogy a diákmozgalmak nem az egyetem, hanem annak egész rendszere s ezen keresztül a társadalmi rendszer ellen irányultak. A diákság azért támadta az egyetemet, mert annak a társadalmi rétegnek vált tagjává, mely kidolgozta a haladás fő elemeit, s lefektette az alapjait annak az osztálytörvénynek, mely meghatározza, hogyan alkalmazzák a haladás eredményeit, vagyis kialakítja a társadalmi hierarchiát.

Ugyancsak az 1968-as eseményeket kommentálva, André Gorz a fiatalság körében jelentkező radikalizmus fő okát a kapitalista társadalom alapvető ellentmondásának — a termelőerők és termelési viszonyok közötti ellentét — kiéleződésében látja. Javaslat: közepes felkészültségű egyének képzése az oktatás iparosításával, vagy pedig a kultúra teljesen új alapokra való helyezésével. Egy 1970-ben írt sokkal kiábrándultabb cikkében az egyetemnek mint működésre képtelen intézménynek a felszámolását ajánlja. Egyik újabb művében a munkásosztály—értelmiségi viszonyt foglalkozik. A munkásosztály legfőbb ellenségét azért látja az értelmiségben, mert az végzi a termelési folyamatok ellenőrzését, s ezáltal a tőkés termelési viszonyok állandósításán dolgozik. A felelősséget az értelmiséget létrehozó felsőfokú oktatási intézményekre hárítja, az egyetemet tartva minden rossz forrásának. Az ismereteket a burzsoázia kisorsította, monopolizálta, s azok, akiknek munkája a tudományokhoz vagy művészetekhez kapcsolódik, a vezető osztályhoz tartozó (bár annak alárendelt) réteg tagjai: szakemberek. Ezért tekinti Gorz az értelmiséget a proletariátus osztály-ellenségének, s hirdeti meg a szakadást a munkásosztály és szövetségesei között.

A modern kultúrkritika kétségkívül legradikálisabb képviselője, Ivan Illich minden nevelési intézmény megszüntetését tekinti az egyetlen lehetséges megoldásnak. Következtetése szerint akár van, akár nincs nevelési rendszer, egy kisszámú, átfogó tudású elit réteg ural-

kodik az emberek fölött, akiket szándékaik szerint rangsorol és irányít.

Ezek az egymásnak ellentmondó elméletek nemcsak az egyetemnek megnövekedett szerepére világítanak rá, hanem ennek az intézménynek a szerepváltására is. Az itt felsoroltak több-kevesebb sikerrel megkísérlék e szerepváltás mechanizmusának pontosabb körülhatárolását, tisztázását is.

ÚJ TUDOMÁNYÁG: AZ ARTONIKA (Voproszi filozofii, 1976. 12.)

Mit nyer a technika a szemiotikai megközelítéssel? A *Voproszi filozofii* 1976. 10. számában vita indult *Tudomány és művészet kölcsönhatása a tudományos-műszaki forradalom feltételei között* címmel. A különböző szakterületeken dolgozó kutatók hozzászólásai több szempontból világítják meg a kérdést. A 12. számban Jurij M. Lotman tartui professzor véleményét olvashatjuk.

A kultúra „tudományosításától”, technicizálásától való félelemnek mély gyökerei vannak. A gépember, az automata, az élő bábu, az automaták emberek feletti hatalma — mind korunk kultúrájának hagyományos rémképei. Ennek a majdnem mitológiai szemléletnek azonban egy metafora az alapja. Az ember-telen gépek világának, amely a felvilágosítókat és a romantikusokat egyaránt megrémítette, semmilyen köze nem volt a tudomány és technika valós fejlődéséhez. A korabeli társadalmi és politikai feltételek között a gép csak metaforikus képe a halott mozgásnak, a hamis életnek, nem tényleges oka az elhalásnak.

A gépeknek a kultúrában betöltött szerepéről alkotott felfogásunkat ugyanis erősen befolyásolja az általunk ismert gépek fogalma. Márpedig a tudomány potenciális lehetőségéhez képest bármely kor technikája kezdetleges és korlátozott hatású, tehát ez a technika nem lehet kiindulópontja egy olyan vizsgálathoz, amely a kultúra bonyolult szférái közötti kölcsönhatásokat tárja fel. A XVII. század mechanikus gépfelfogása a technika korabeli állapotára vezethető vissza. Ez a mechanicista gondolkodásmód nemcsak a technika, hanem általában a kultúra fejlődését is gátolta.

A tudományos-technikai gondolkodás sokáig afelé hajlott, hogy a természet világa tökéletesítésre, ésszerűsítésre szorul. A jelenlegi tudományos gondolkodás jelentős új mozzanata, hogy éppen a természet mintájára képzeli el az önfejlesztő vagy gondolkodó gépeket, a gépszemélyiségeket, amelyek egyedi organizmusokként működnek együtt más egye-

di organizmusokkal (milyen távol áll ez a gép személytelen, sorozatgyártásos fogalmától!). Az élet biokémiai mechanizmusainak bonyolultsága azonban a gépek világában egyelőre még megközelíthetetlen. Mindabból, ami mindaddig az ember keze alól kikerült, a legbonyolultabb és legcélszerűbben működő „szerkezet“ a művészi alkotás. Nemcsak az életszerűség vonásaival rendelkezik (képes önfejlődésre, információfelhalmozásra, a környezet entrópiaszintjének csökkentésére), hanem a legtudatosabban modellált emberi alkotás. Bizonyos vonatkozásokban a művészi alkotás mintájára kellene elképzelnünk a jövő ideális gépét is. A jövő e technikai szerkezete azonban, bár a művészi alkotás egész sor strukturális elvét magáévá teszi, mégsem helyettesíti vagy másolja ez utóbbit, hanem éppen ellenkezőleg, funkcionális ellentétük ekkor válik igazán nyilvánvalóvá.

A kultúra jelemélete és a mai művészetpszichológia lehetővé teszi, hogy a művészi alkotásokat emberalkotta gondolati szerkezeteknek tekintsük, a kultúrát pedig az emberi értelem által természetileg és történetileg összerakott mechanizmusnak, amely emlékezzettel rendelkezik, és képes gondolati műveleteket végezni. Lássunk egy példát, mit jelenthet ez a jövő technikája számára. Az emlékezet, tudjuk, megkülönböztetett helyet foglal el a modern gépelmélet rendszerében. Amikor az embernek művészi emlékező „szerkezetet“ kellett előállítania, felmerült előtte a kultúra megőrzésének ismert módszere: a betűkkel teleírt papír (könyvtár, könyv — bármilyen egyén feletti emlékezzettípus, amely az írásbeliséghez kötődik). A könyv — ez a régi és rendkívül primitív memóriagép — a gép új emlékezzetének modelljévé vált. Jó volna egyszer megmagyarázni (valamilyen általános tudományos nyelven), hogy a művészi alkotás (a könyv) olvasásakor miért idézzük fel mindazt, amit addig átéltünk és tudunk, és amiről szöveg szerint nincs szó az illető műben, de amit az író az irodalmi mű rejtett emlékezzetébe foglalt. Tudni szeretnénk, hogy egy és ugyanaz a mű miért válhat ki más és más élményt az olvasóból, miért képez minden egyes olvasóval külön bonyolultan strukturált egészet. Ha e kérdéseket meg tudnók válaszolni, akkor művészi emlékezzet-modelljeink kevésbé lennének nehézkesek, s növekedne hatásuk a befogadóra (gondoljunk csak a művészi szöveg elérhetetlen tömörségére és egyszerűnek tűnő struktúrájára).

A művészi szöveg kibernetikája — az *artonika* — tehát nemcsak tudományelméleti, hanem technikai, gyakorlati le-

hetőségekkel is szolgálhat. Talán eljön az a pillanat, amikor a művészet jelenségeinek és a kultúra mechanizmusainak alapos kutatása megszokott dolog lesz mind az elméleti kibernetika, mind a technika új formáinak előállítására számára, s gépemberek helyett *emberi* gépeket fogunk építeni.

A KÖNYV ELLENSÉGE? (Imprint, 1976. 4.; 1977. 1.)

A nyugatnémet könyvpiackutatás irodalomszociológiai, olvasápszichológiai, könyvtárpolitikai, könyvkereskedési és könyvtárhasználati kérdései közé állandó, szinte észrevétlenül belépő probléma a televízió és az olvasóközösség kapcsolata. Az 1968-as allensbachi közvéleménykutatás tézise szerint az olvasás a társadalmi tevékenység perifériájára szorult, az olvasó létét partizán létnek minősíti. A cikkíró szerint ez a megkérdozettek teljesen önkényes és bizonytalan feltevésén alapszik, melyet az intézet kultúrpszichológus elöítélete és művelődéstörténeti tudatlansága segített elő. De az allensbachi intézet nemcsak indokolatlanul kongatott vészharangot, hanem 1974-es közleményében a baj forrását is megleli, bünbaknak a televíziót kiáltja ki. A könyv dühödt ellenségét látja a tévében, mert a megkérdozettek 53%-a egy, a cikkíró szerint választ sugalmazó kérdés alapján azt nyilatkozta, hogy kevesebb ideje jut olvasásra, amióta tévétulajdonos. Bár a tévét mint az olvasótábort felszippanzó szörnyet ábrázolni az utóbbi évek kutatásai során szociológiai döreségnek bizonyult, mégis a könyv és a könyv világának híveit, nemcsak az NSZK-ban, hanem világszerte szorongással töltötte el ez a gondolat.

Számos közvéleménykutató intézet napirendre tűzte a kérdést Franciaországban, Angliában, a skandináv államokban, Hollandiában, az Egyesült Államokban és Japánban. Egybehangzóan arra az eredményre jutottak, hogy az olvasási hajlamot nemhogy gátolja, hanem fellendíti a televízió. Az elröppenő szavak és képek után fellépő szomjat a könyv elégíti ki. A legutóbbi közvéleménykutatás során az NSZK-ban kétmillió, a fenti értelemben pozitív választ adó megkérdozett egyhatede szakkönyveket, enciklopédiákat, lexikonokat forgat, közel egynegyede történeti vonatkozású könyveket, négy százaléka klasszikus irodalmat olvas. A legutóbb olvasott könyv címét a megkérdozettek azonnal meg is nevezték.

Nagyjából ugyanebbe a kérdésbe ütközik tanulmánya végén az a szerző is, aki az *Imprint* című német könyvvilág-

szemle ez évi első számában a tankönyv szerepéről, feladatáról, szerkesztési és kiadási problémáiról közöl cikket. Az iskola állandóan technicizálódó hétköznapijai ellenére a tévé, magnó, képmagnó, film stb. nem pótolhatja a tankönyvet az iskolában, annak ellenére, hogy az utóbbi években a nyomtatott betű egyeduralmának megszűnéséről, végső válságáról és teljes kiszorítottságáról hangzottak el „jól megalapozott” jóslatok. Ezek azonban hamisan csengenek századunkban, mikor az egész világon mind több könyvet és tankönyvet írnak, adnak ki és vásárolnak meg. Igaz ugyan, hogy a modern technikai eszközök és módszertani újítások átalakították magukat a tankönyveket is, de megfellebbezhetetlen tény az, hogy a tankönyv ma is mind nagyobb teret hódít az iskolai életben, s a fejlődés iránya egyértelműen mutat rá pótolhatatlanságára. Mindinkább bizonyossá válik, hogy a tankönyv és egyéb eszközök összeforrásának, és nem összecsapásának vagyunk tanúi. Tankönyv helyett egyre jobb tankönyvet szerkeszteni — ez a jelen követelménye.

A KÉPROMBOLÓK ÖRÖMÜNNEPE (Time, 1977. 6.)

Az angol napilap, a *Times* hetenként megjelenő irodalmi melléklete, a *Times Literary Supplement* ez év elején ünnepelte megjelenésének 75. évfordulóját. Az elmúlt háromnegyed évszázad alatt a folyóiratnak döntő szerepe volt az angol irodalmi és tudományos közvélemény kialakításában. Az ünnepi szám nagy meglepetéssel szolgált. A főszerkesztő ugyanis sok neves író, történész és tudóst arra kért, vizsgálják meg, hogy a lapban bemutatott szerzők közül az idők folyamán kiket értékelték túl, és kiket becsültek értékükön alul. A 43 beérkezett válasz híven tükrözi a közvéleményben beállt meglepő változásokat.

A túlértékelt írók és tudósok élén a történetfilozófus Arnold Toynbee áll. „Tizenkét kötetes nagy műve — írja róla J. O. Taylor — sem nem történelem, sem nem tanulmány, hanem az ismeretközlés vegyes tárháza, mely nagyon hasonlít Burton *A melankólia anatómiája* című művéhez, csak nem annyira érdekes.” Többen elmarasztalták a nem régen még klasszikusnak tartott E. M. Forstert. Egyik értékelője úgy véli, hírnevét annak köszönhetette, hogy nem volt termékeny író: „Ha valaki keveset ír és az olvasó valamennyi művét megismerheti, ez hízeleg neki, és a saját maga iránt érzett tiszteletét a szerzőre is átviszi.” Hasonló szigorú megítélésben ré-

szesül a „Bloomsbury csoport” — a közgazdász J. M. Keynes kivételével. G. Lytton Strachey irodalomtörténeti tanulmányai csak arra voltak jók, hogy „elsekélyesítsék a történelmet, kiürítsék igazi tartalmát és jelentőségét” — mondja róla az ismert történész, Trevor-Roper. „G. Lytton Strachey maga mögött hagyja az André Malraux és Teilhard de Chardin-féle nagy sarlatánokat, akik versenyen kívül állanak.” Rosszul jár a sokáig népszerű T. E. Lawrence, *A bölcsesség hét oszlopának* a szerzője. James Joyce értékelése sem irigyelhető: „arrogáns, kellemetlen és mindenkifelett olvashatatlan”, szól a megállapítás, Jean-Paul Sartre is túlértékeltnek számít, mert „jöllehet bátor és humanista [...], de intellektuális zavarkeltő, filozófiája főként álokoskodás, irodalmi munkássága kávéházi fecsegés.” Elmarasztalnak más filozófusokat és tudósokat is. Az egyik szerző például úgy vélekedik, hogy Ludwig Wittgensteint le kell hozni az emberfeletti régiókból, ahova érdemtelenül emelték. Eltűzöttnek tartják a francia antropológus Claude Lévi-Strauss, a drámaíró Christopher Isherwood értékelését. Freudról meg azt állítják, hogy „lángsze sokkal korlátotabb volt, mintsem azt ő maga vagy tanítványai képzeltek”.

Az alábecsült írók és művek között találjuk H. G. Wells *Tony Bungay*-jét és a *Szenvedélyes barátok* című művét, továbbá Thorstein Veblen *Közgazdász*t. Ford Maddox Ford regényírórt és az egykori sportriportert, Ring Lardnert.

NÉPMESE ÉS IRODALOMELMÉLET (Magyar Műhely, XIV. 50.)

A tanulmány címére vetett első pillantás után az olvasó előérzete az, hogy amolyan „egyik vagy másik” forma mellett lándzsát törő szerző tanulmányáról van szó. A tanulmány azonban az írásbeli és folklórirodalom közti gyümölcsöző kölcsönhatást keresi; nem a megszokott témavánderlust kutató munkák számát szaporítja, hanem a haladó népmesekutatás eredményeit feltérképezve követendő utat javasol az irodalomelmélet számára.

Greimas, az absztrakt meseelemzés egyik úttörője az írásbeli és folklóralkotás elemzésének különbségét abban látja, hogy az előbbinek analíziséhez maga a szöveg nyújt a legtöbb támpontot, míg a folklóralkotás értelmezéséhez csak a társadalmi kontextus alapos ismeretének birtokában lehet közelíteni. A nyelvészetben meghonosodott context-free és context-sensitive fogalmak irodalomelméleti analógiája alapján megállapítható

a folklóralkotások context-sensitive jellege.

A mesekutatósnak három fő irányzata különül el, ezek tömör bemutatása és szintézise után Kibédi Varga Áron, a tanulmány szerzője a mesekutatós jövőbeli kérdéseit mérlegeli.

A történelmi-földrajzi vagy finn iskola a romantika népmesét felfedező eszméihez tapad. Célja a mese ősalakjának meghatározása, amelyből a mese őshazájára, alkotóinak hiedelemvilágára, a mese terjedésének útjára következett. Módszere kissé naív, minden létező mesevariáns összegyűjtése után megállapítja a meseszövegben bekövetkező fordulatokat, kategorizálja őket, majd statisztikailag kimutatja az alaptípust. Természetesen bizonyos variánstöbblet nem bizonyíték a mese eredetére nézve, másrészt új variánsok felbukkanása megsemmisítheti a munka hitelességét.

A strukturalista irányzat kevésbé homogén, forrása a finn iskola kritikája. Propp, az irányzat zászlóvivője Saussure nyelvészeti szinkronia-központúságát alkalmazza, elveti az eredetet kutató kérdéseket, kizárólag a szerkezet vizsgálatának kötelezi el magát. Szerinte minden mese maximálisan hét szereplőt vonultat fel, és harminckét cselekvésmozzanata van. Ez a megállapítása a finn iskoláéval rokon tételre vezet, hisz módszere nagyjából azonos, de különböző mesékre vonatkoztatva. A mese fonálában túl konkrétan nevezi meg a mozzanatokot, így metanyelve nem megfelelő minden mesecselekmény leírására. Dundes és Bremond korrigálják a hibát, de túl általánosítanak; szerintük minden mese a hiány és a hiány megszűntetése jegyében zajlik le.

Lévi-Strauss francia strukturalista hívja fel a figyelmet arra, hogy a proppi rendszert csak a cselekvések érdeklik. A mesét kiegészítő variabilis elemeket teljességgel figyelmen kívül hagyva, megnehezíti annak értelmezését.

A mélylélektani mesekutatós ezt a tárházat aknázza ki, de nem hanyagolja el a konstans elemeket sem, ez tulajdonképpen a szimbólumok erdejében való ösvénykeresés, de ellenőrizhetetlen, hogy helyes ösvényen jár-e, avagy sem. Kétségtelenül ez az irányzat vezet a legmeghökkentőbb következtetésekhez.

A pszichoanalitikus meseelemzők egyike, Erich Fromm szerint Piroska és a farkas az amazon meséje, a Hófehérke pedig az apjába szerelmes lányé. Olyan történelmi korokon, vallási és társadalmi különbségeken keresztüllepő szimbólumok (például: Piroska kövekkel — a meddség szimbólumával tömi meg — a póruljárt farkast, Hófehérke mostohája

almával — a szexuális élvezetek jelképeivel tör lánnya életére) felhasználásának vagyunk tanúi, melyeket nem lehet eleve elvetni.

Figyelemre méltó, hogy a mesehős mindig fiatal, és számos fizikai, illetve lelki próbatétel révén nyeri el a közösség elismerését, a cselekmény általában révbejutással, házassággal végződik, ez tehát a primitív népek pubertás-rítusával rokonítható. A pszichoanalitikus meseértelmezés szerint a mese valakinek tudatos vagy nem tudatos kinyilatkozása, kitárulkozása; és ezen a ponton nehezen áthidalható probléma elé állítja a mélylélektani iskolát, mert az egyén lélektana nem cserélhető fel a társadalomlélektannal. A pszichoanalízis egyénlélektan, a mese pedig egy közösség munkája.

A mesekutatósban nem elég a cselekvésmozzanatok és szereplők közti szintagmatikai kapcsolatok kutatása, hanem az elemek váltakozásának szabályait is fel kell térképezni. Ezt az alapítelt behelyettesítve egy szemantikai elemek által kiegészített proppi strukturalista rendszerbe, eljutunk a modern mesekutatós mai irányzatához. Ez a szintetizált rendszer néhány új felismeréssel gazdagszik: igaz ugyan, hogy a mese a korlátlan lehetőségek, a képtelenségek összeférhetőségének világa, mégis figyelembe kell venni a meselogika korlátait, azt, hogy a mese bizonyos helyzeteket, viszonyokat eleve kizár. Sohasem találkozzunk olyan derék szegényemberrel, aki álnok, vérengző fenevaddá válik, egy mesehős sem pusztul el a próbatételek során, egyetlen királylány sem megy hozzá a nyomorult, csúnya, viszszatasztító koldushoz, s ha megcsókolni kényszerül egy undok varangyot, az is rögtön szépséges királyfiává válik.

Az értelmezhető mesevilág kidolgozására a szerző a generatív grammatika mélystruktúra- és felületstruktúra-elméletének analógiájára, illetve Le Bossu XVII. századi francia jezsuita filozófus gondolatára támaszkodva azt a feltevést kockáztatja meg, mely szerint a népmese is egy morális kijelentés transzformációja. A népmesék eszmei mondanivalója egybeesik egy-egy közmondással, vagyis egy-egy mese morális pozíciója megfelel egy-egy közmondásnak, a közmondások viszont szemantikailag rendszerbe foglalhatók.

A tanulmány Kibédi mesébe vetett hitét fejezi ki: „A mese szemantikai világmodelljéről ki fog derülni, hogy saját belső pszichikai világmodellünk vetülete. Mert a valóság mindig befejezetlen, gyakran összefüggéstelen, és ilyen formában elviselhetetlen: az emberi lélek kerek történeté, mesévé formálja

át." Az írott irodalom szakavatottjai egyre nagyobb figyelmet szentelnek a mesének, melyet nem a valóság előli menekülésnek, hanem a valósággal való mitikus megbirkózásnak ítélnék.

A tanulmány gondolati gazdagsága bámulatra méltó, de a címben szereplő népmese és irodalomelmélet összefüggésének kimerítő tárgyalásával adósnok marad.

ANYANYELV ÉS TÁRSADALOM (Magyar Nyelv, 1976. 4.)

Benkő Loránd a nyelvtudomány és a társadalom kölcsönhatásának néhány elvi és gyakorlati kérdését taglalja. A nyelv és a nyelvhasználat társadalmi alapjait vizsgálva jut el ahhoz a következtetéshez, hogy a társadalmi és a nyelvi magatartás *kölcsönösen* összefügg egymással: „Nemcsak a társadalom mindenkori helyzete, anyagi és szellemi műveltsége, gondolkodásmódja, világnézete, erkölcsi és politikai magatartása stb. befolyásolja a nyelv mindenkori állapotát és használatának módjait, hanem fordított hatásrendszer is érvényesül: a nyelvi magatartás maga is visszahat a társadalom eszmevilágára és cselekvési rendszerére.”

A nyelvszemlélet és a nyelvhasználat szorosan összetartozó fogalmak: „a mindenkori nyelvhasználati mód és szint számos módon visszatükröződik [a társadalom] nyelvszemléletében.”

Nyelv és társadalom viszonyát a múlt és a jelen szempontjából egyaránt vizsgálhatjuk; ami fontos, az a kétféle vizsgálódás *egysége*. A kettő között nem lehet merev határvonalat vonni. A nyelv a múlt feltárásában éppúgy forrásértékű, mint a jelen vizsgálatában, mivel a társadalom életének, gondolkodásának, magatartásának hű tükörképe a nyelvallapot és nyelvszemlélet.

A mai magyar nyelvhasználat és nyelvszemlélet társadalmi összefüggésének részletes taglálása rendjén a szerző kitér az anyanyelvi műveltség néhány időszerű problémájára. Jóllehet az utóbbi évtizedekben a közéletbe való aktív bekapcsolódás és a modern hírközlő eszközök elterjedése révén hatalmas néptömegek lettek részeseivé egy magasabb szintű nyelvhasználatnak, a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés is felkeltette a figyelmet az anyanyelv ügye iránt, az új körülmények azonban új problémákat vetettek fel, nemegyszer negatív előjelű jelenségek mutatkoztak. A nyelvhasználat és nyelvszemlélet társadalmi meghatározottságú problémáit Benkő Loránd négy csoportba sorolja:

1. A fennálló normák elleni, *nyelvtani* vétségek (nyelvhasználati).

2. A társadalom nyelvi magatartásának negatív jelenségei. Ezek is nyelvhasználati, de meghatározó erejű itt a nyelvszemlélet, a társadalmi magatartásmód. A kényelmesség, az önálló gondolkodás hiánya termeli a nyelvi kliséket; a sznobizmus, kozmopolitizmus, áltudományosság, nemtörődömség, nyelvi közöny stb. nyitja fel a zsilipeket az idegen elemek áradata előtt; a zavaros, pongyola nyelvhasználat, az esztétikai igényesség hiánya szüli a stílusalanságot, a szürke, se sava, se borsza szöveget. E helytelen nyelvi magatartások társadalmi visszahatásuk folytán társadalmi veszélyt rejtenek magukban: terjesztik a közönnyt, a kényelmességet, a gondolkodásbeli tunyaságot, az emberi értékek lebecsülését, a sznobizmust. Az ellenük való küzdelem a nyelvi nevelést az általános nevelés szerves részévé avatja. Benkő véleménye szerint e téren a nyelvtudomány *társadalmi felelőssége* igen nagy.

3. Önálló eligazodás a nyelvi kérdésekben, tudatos véleményformálás, a nyelvi dolgokban való önálló ítéletalkotás készségeinek kifejlesztése, általános nyelvi tájékozottság. Mindez megköveteli a nyelvi magatartás, nyelvhasználat, nyelvszemlélet szerves egységét, a nyelvi ismeretek gazdagságát. A nyelvi nevelés következő útjait jelöli ki a szerző: nyelvészeti elvek, szempontok kialakítása (az igényesség jegyében), történeti gondolkodásmód (a nyelvi jelenségek fejlődésben való látása), a nyelv belső tagolódásának ismerete (nyelvváltozatok, beszélt és írott nyelv, stíluskategóriák).

4. Nyelvszemléleti kérdés az anyanyelvhez való érzelmi viszonyulás.

Egy nyelvi közösség anyanyelvi műveltségének, tudatos nyelvszemléletének függvénye és egyben fokmérője a társadalom *nyelvalkító szerepe*, nyelvformáló ereje. A társadalmi haladás, a gyorsuló idő új nyelvi formákat igényel. A társadalom nem él eléggé a magyar nyelv gazdag szóalkotási lehetőségeivel — írja Benkő —, és „a saját nyelviség igényének feladása, a gondolkodási-nyelvi tespedtség” mondhatni besöpri nyelvünkbe az idegen kifejezéseket. Példaként állítja itt a nyelvújítás nyelvteremtő munkáját. A továbbiakban felhívja a figyelmet arra, hogy az anyanyelvet, annak kifejezőkészletét „a társadalom, a *nyelvközösség egésze formálja*, az úgy ennek nyelvi erején, műveltségén, készségein áll vagy bukik”.

KOVÁCS KÁROLY (Zilah). — Postával kezdődött. Ajánlott levelet kaptam, feladója Kuťiukné László Magdolna bukaresti lakos, az egyetem ukrán irodalommal foglalkozó tanárnője. Levelében a Korunk 1936. évi 7—8. számára hivatkozik, melyben -cs -y szignó alatt cikk jelent meg Sevcsenkőről, s mivel ugyanabban a számban egy másik írás is megjelent — amint írja — Kovács Károly aláírással, a levél küldője feltételezi, hogy a két személy ugyanaz, s az alkalmazott betűjelek arra voltak jók, hogy két írás ne jelenjék meg ugyanabban a folyóiratban azonos név alatt. — Az ügy tovább bonyolódik, ugyanis a tanárnő kapcsolatot tart fenn a ma élő ukrán irodalommal, s tudomása volt róla, hogy Kijevben, az ukrán irodalomtörténészek egy csoportja Sevcsenko-szótár kiadásán dolgozik, s minden, a költővel kapcsolatos adatra szükségük van. A szerkesztő bizottság — amint Kuťiukné László Magdolna levelében említi — ismeri s „dicséri“ (sic) a cikket, a készülő szótár második kötetébe át is veszik a Korunkból, csupán a szerző azonosítása hiányzik, akit szeretnének megismerni. Tovább is van. A Korunk jubiláris almanachjában Zilah—Kolozsvár—Párizs—Pocking—Nagyvárad címmel Gaál Gábor, Kovács Katona Jenő s a Korunk háború előtti hőskoráról írtam a magam személyazonossági igazolvánnyal is igazolható Kovács Károly neve alatt, amiből Magdolna tanárnő arra a következtetésre jutott, hogy ime, megtalálta végre a régi cikk annyit keresett íróját, s ezt sürgősen közölte a Sevcsenko-szótár szerkesztő bizottságával is! — Hát kérem... így lenne valakiből botcsinálta híresség; bekerülhettem volna a készülő szótár adathalmazába, mint egy az ukrán költő csodálói közül, s bár elismerem, hogy az is vagyok, azonban... *a cikket nem én írtam!* Külön köszönetemet küldöm Kuťiukné László Magdolnának, hogy bár kissé sietve s gondolom, nagy örömmel először a szerkesztő bizottságot kereste fel csupán látszólagosan helyes nyomozásának eredményével, de ugyanakkor — nem írja, hogyan — az én címet is megszerezte valahonnan, s értesített „enciklopédikus szerepéről“... — Hát ezt kellemes valahogy most jóvátenni. Ebben pedig csak a Korunk segíthet, ha mások nem, tán a régi gárdából Méliusz József, Balogh Edgár, esetleg dr. Szilágyi András, közülük valaki biztosan tudni fogja, ki rejtőzött 1936-ban a Korunk 7—8. számában közölt Sevcsenko-cikk -cs -y szignója alatt, s mit tudnak róla. Kérem ezt a szerző igazolására s azonosítására, nemkülönben azért is, hogy az előlegezetten rámaggatott pávatollaktól igazságosan megfosszanak, míg nem késő, -cs -y javára, akinek ez az igazság és méltányosság jegyében kijár.

A Korunk Galéria május—júniusi műsora:

Május 28.: Török Pál (Marosvásárhely) akvarelljei. — A megnyitón Csutak Jutka mai finn költők verseiből adott elő, majd finn népzene és modern szimfonikus zene hangzott el lemezfelvételtől.

Június 11.: Mohi Sándor festményei. — A műsor keretében a kiállító művész saját művészeti tárgyú írásából olvasott fel, Ilse László Herbert pedig viola da gambán Telemann-fantáziát játszott.

Június 25.: Balogh Péter (szobor) — Angela Balogh (szőnyeg) — Balogh Angyalka (festmény) Bukarest. A kiállítás megnyitóján Albert Júlia színművésznő Szemlér Ferenc, Veronica Porumbacu és Veress Gerzson egy-egy versét adta elő, Tokos Zoltán pedig Bach- és Leo Brouwer-műveket játszott gitáron.

HELYREIGAZÍTÁS. — A májusi szám 355. lapján az első bekezdés utolsó mondata helyesen így olvasandó: Szabédi László legszebb verseinek az Albatrosz Könyvkiadónál 1972-ben közrebocsátott kötete a költő kiadatlan verseiből is felvett egy csokorra valót. A 413. lapon az Utunk Évkönyv 75 megjelenési éve helyesen: 1975. — A 418. lap első hasábjában az utolsó bekezdés első mondata helyesen így hangzik: A könyv a matematikai struktúrákat nem a hagyományos — többé-kevésbé a történeti megjelenési sorrendet követő — módon tárgyalja, hanem a *reláció* fogalmát állítva előtérbe, a klasszikus algebrai struktúrákat is a relációs struktúrák keretébe ágyazza.

Új könyvek

- ALTHUSSER, LOUIS:** Olvassuk Marxot. Tanulmányok. Fordította Gerő Ernő és Horváth Andor. Válogatta és az utószót írta Bretter György. Korunk Könyvek
- APÁCZAI CSERE JÁNOS:** Magyar Encyclopaedia. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta, sajtó alá rendezte Szigeti József
- BENEDEK ZOLTÁN:** Az időjárás és előrejelzése. Antenna
- FODOR SÁNDOR:** Egy nap, egy élet. Utánnomás
- B. GERGELY PIROSKA:** A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere
- JAKÓ ZSIGMOND:** Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok. Utánnomás
- KOVÁCS GYÖRGY:** A hadnagy és a tünemény. Novellák 1941—1946. Romániai Magyar Írók
- MARKÓ BÉLA:** Sárgaréz évszak. Versek
- * * * Népismereti dolgozatok. Utánnomás
- NIEDERKORN JÁNOS:** Változó energia. Korunk Könyvek
- OLÁH ISTVÁN:** Kőkert. Versek
- SÓLEM ÁLÉCHEM:** Tóbiás, a tejesember. A Motl gyerek. Fordította Brodszky Erzsébet. Az utószót írta Halász Anna. Horizont
- SZABÓ CSABA:** Hogyan tanítsuk korunk zenéjét. Tanulmányok